

Національний університет
“Киево-Могилянська Академія”

Польські студії

№ 4

Дух і Літера № 23

КИЇВ – 2011

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Центр європейських гуманітарних досліджень
Центр польських та європейських студій

«Польські студії» № 4 («Дух і Літера» № 23) є збіркою статей, присвячених польській історії та сучасності, а також польсько-українським взаєминам. До видання увійшли рецензії і огляди художніх книг та наукових праць із вказаної тематики, що з'явилися друком протягом 2009-2010 рр. українською і польською мовами. Авторами статей є молоді українські дослідники, переможці Четвертого конкурсу імені Єжи Ґедройця (2010 р.). Видання присвячене широкому колу спеціалістів – істориків, культурологів, літературознавців та соціологів.

Редакційна колегія

П'єр Аснер (Франція)	Надія Нікітенко
В'ячеслав Брюховецький	Мирослав Попович
Пол Валлієр (США)	Євген Рашковський (Росія)
Андрій Васильченко	Костянтин Сігов
Валентин Гусєв	Вадим Скуратівський
Юрій Вестель	Сергій Стельмах
Євген Захаров	Марина Ткачук
Михайлина Коцюбинська	Олександр Філоненко
Сергій Кримський	Леонід Фінберг
Віктор Малахов	Ютта Шеррер (Німеччина)
Жорж Ніва (Швейцарія)	Роман Шпорлюк (США)

Упорядник та редактор «Польських студій»: Оля Гнатюк

Редактори часопису: Костянтин Сігов, Леонід Фінберг

Редакція

Вчений секретар:	Олексій Сігов
Літературний редактор:	Євгенія Сакал
Коректура:	Тамара Гуменюк
Художнє оформлення:	Ірина Пастернак
Комп'ютерне макетування:	Юрій Кореняк

ЗМІСТ

Оля Гнатюк. IV конкурс імені Єжи Ґедройця 6

ІСТОРІЯ

Світлана Дарчик-Муравська. Образ ворога у контексті українсько-річпосполитського протистояння середини XVII ст. (на матеріалах спогадів та автобіографічних щоденників) 8

Олег Разиграєв. Державна поліція Волинського воеводства в охороні громадського порядку у 1919–1926 рр. 28

Юлія Поліковська. Образ *Східних Кресів* у польському повоєнному публічному дискурсі (на матеріалах «Культури» та сучасних нешкільних підручників) 53

Степан Іваник. Аналіз поняття психологічної основи почувань Степана Балея в традиції філософської школи Казімежа Твардовського 78

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Олена Коваленко. Комічний образ в українській радянській та польській військовій прозі 1950–1960 років та його кінематографічне втілення (на матеріалі творів Івана Стаднюка та Казімежа Славінського) 101

Ольга Мер'є. Архітектура дерев'яних Римо-Католицьких храмів Галичини другої половини XVII – першої половини XX століть 127

МОВОЗНАВСТВО

- Вікторія Піддубна.* Критерії визначення полонізмів
в українській лексикографії 20–40-х рр. ХХ ст. 142

ПОЛІТОЛОГІЯ

- Катерина Бакалець.* Трансформація партійної
системи Республіки Польща на сучасному етапі 152
- Юлія Гоголь.* Роль релігії в процесі формування ідентичності 175

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

- Іван Гаврилюк.* Перші битви козацької революції
1648–1654 рр. у працях польських істориків
«Жовті Води-Корсунь 1648 р.», «Збараж 1649 р.»,
«Берестечко 1651 р.» та «Батог 1652 р.» 197
- Оля Гнидюк.* Anna Pachocka, Dzieciństwo we Dworze
Szlacheckiem w I połowie XIX Wieku 200
- Анна Лазар.* Mariusz Korzeniowski. Za Złotą Bramą.
Działalność społeczno-polityczna Polaków w Kijowie
w latach 1905–1920 202
- Анна Лазар.* Інтерактивна мапа польських місць пам'яті
у дорадянському Києві 204
- Ярослав Пришташ.* Українська Варшава (Roman Szagała,
Emilian Wiszka, Ukraińcy w Warszawie) 206
- Олексій Коптяжин.* С. І. Кравченко. Періодичні видання
Польщі 20–30 рр. ХХ ст. у світлі суспільно-культурних
процесів міжвоєнної доби. Літературна
комунікація. Польсько- український діалог 209
- Юлія Поліковська.* Сухомлинов О.М. Культурні
пограниччя: Новий погляд на стару проблему:
Монографія 214

<i>Олена Рибій</i> . Мистецтво служіння дітям. Рецензія на кн.: Я. Корчак. «Дитя людське»	220
<i>Юлія Поліковська</i> . Густав Герлінг-Грудзінський «Інший світ: советські записки»	224
<i>Федір Шепель</i> . Несходима Шульцландія, або Книга про дивного письменника. Фіцовський Є. Регіони великої ересі та околиці. Бруно Шульц і його міфологія	228
<i>Ірина Ковальчук</i> . Martin Pollack «Po Galicji»)	238
<i>Олег Коцарев</i> . Чеслав Мілош, «Абетка»	241
<i>Євген Ангел</i> . Адам Міхнік. «У пошуках свободи. Есеї про історію та політику»	244
<i>Ірина Ковальчук</i> . Jarosław Hrycak, Iza Chruślińska «Ukraina. Przewodnik Krytyki Politycznej»	250
<i>Олег Коцарев</i> . Пригоди професіонала. «Розмови з Богданом Осадчуком». Базиль Керський, Анджей Станіслав Ковальчик у співпраці з Кшиштофом Заставним	252
<i>Анна Лазар</i> . Jarosław Hrycak. Nowa Ukraina. Nowe interpretacje	255
<i>Timothy Snyder</i> . Czerwony Książę. Warszawa: Świat Książki, 2010, 365 s.	257
Огляди польських книжок, які вийшли протягом 2009–2010 рр. . . .	259
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	277

Конкурс ім. Єжи Ґедройця було започатковано 2006 року з нагоди сторіччя з дня народження редактора Паризької "Культури". Сторіччя відзначало ЮНЕСКО, а особливим чином відзначали його в Польщі, а також в Україні та Білорусі.

Проголошення Посольством РП в Україні цього конкурсу було пов'язане з переконанням, що збулася головна ідея Єжи Ґедройця: фундаментом польської закордонної політики стали партнерські взаємини з сусідами. Необхідність підтримки Польщею незалежності України, Литви, Білорусі Єжи Ґедройць пояснював тим, що стабільні, демократичні країни - сусіди є гарантом польської незалежності. Велике значення для редактора паризької "Культури" мала українська проблематика. На його думку, лише об'єктивні дослідження та відверта дискусія навколо польсько-українських взаємин – дуже непростих зокрема у ХХ столітті – можуть внести нові риси у наші сучасні взаємини – довіру та дружнє ставлення. Двадцять років, що минули з часу повернення незалежності нашими країнами, були періодом зближення поляків та українців.

Збулося те, що важко було уявити ще чверть століття тому, коли у концтаборі в Кучіно загинув Василь Стус. Великий український поет з надією дивився на Польщу як на приклад нестримного прагнення до свободи. Слова з його Таборового зошита, писаного потай від наглядців у далекому Магадані – "хай живуть лицарі свободи!" було почуто у Польщі. Те, про що мріяли цілі покоління поляків та українців, збулося всього через кілька років. А сьогодні здається, ніби минула ціла епоха.

Щороку на Конкурс ім. Єжи Ґедройця надходять дипломні, магістерські та кандидатські роботи. Варто зазначити, що вони на щоразу вищому рівні. Вражає розмаїття тем, що їх молоді дослідники пов'язують з польським контекстом. Донедавна в

конкурсних роботах переважали історична та політологічна тематики (сторінки спільної історії, історія поляків в Україні). 2010 року уперше з'явилися праці з культурології та мовознавства. Особливу увагу привертає факт, що дедалі більше праць, надісланих на конкурс, присвячено темі економічних взаємин та економічних реформ. Зацікавлення студентів успішним прикладом трансформації польської економіки та реформами на шляху до Європейського Союзу вселяє надію.

Оля ГНАТЮК

Голова Міжнародного журі
IV конкурсу ім. Єжи Ґедройця

ІСТОРІЯ

Світлана ДАРЧИК-МУРАВСЬКА

ОБРАЗ ВОРОГА У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РІЧПОСПОЛИТСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ СПОГАДІВ ТА АВТОБІОГРАФІЧНИХ ЩОДЕННИКІВ)

Мемуари сучасників та очевидців подій є колоритними джерелами для вивчення епохи з огляду на наявність в них таких деталей, які майже неможливо віднайти в інших пам'ятках. Незважаючи на суб'єктивність цих наративних джерел, присутність автора в гущі подій дозволяє відчутти «плин часу», визначити його ставлення до певних суспільних явищ та окремих людей, хоча цю інформацію часто доводиться шукати між рядків. Коли ж мова йде про шляхтичів-мемуаристів середини XVII ст., які описували перипетії козацької революції, очоленої Богданом Хмельницьким, важливим є визначити, чи виправдовує себе підсвідома настанова змальовувати чорними фарбами представників ворожого табору.

У цьому контексті необхідно зазначити принципову різницю між мемуарами XVII століття та нашого часу. Перші брали за зразок історіографічну традицію доби, у рамках якої особисті переживання автора не вважались вартими лишитися на папері. Автори діаріушів і спогадів слідували традиції історичних хронік, згідно якої виражали свої емоції тільки щодо описування історичних подій, які, як правило, і становили кістяк мемуарів¹. Ставлення мемуариста до певних подій чи явищ часто можна визначити за допомогою епітетів,

окремих слів, цитат тощо. Необхідно враховувати і той факт, що ступінь інформованості авторів XVII ст. про події навколо був меншим порівняно із сучасною технізованою епохою, чим частково і зумовлювався більш одноманітний виклад.

Авторами мемуарів були шляхтичі: лише згодом до них долучилися представники магнатерії, міщанства і духовенства. Зрозуміло, що вони мислили категоріями свого суспільного стану. Попри намагання шляхтича неупереджено описувати історичні події, він розглядав їх (більшою чи меншою мірою) крізь призму власного життєвого та соціального досвіду. Утім, аналіз мемуарів показує, що в умовах XVII ст. поділ на «своїх» та «чужих» не був таким категоричним.

Однією з тем, порушених в шляхетських мемуарах, є оцінка лідерів коронного та повстанського військ. Автори не лише аналізували перебіг політичних подій, а й висловлювали своє ставлення до очільників обох армій. Однак цікавість до біографій гетьманів часто є незначною: основна увага зосереджувалася на вчинках дорослого віку, нехтуючи інформацією про молоді роки героя.

З 1648 р. Хмельницький стає ключовою постаттю для літописців епохи². Ця людина вирішувала долю України, безпосередньо впливаючи на суспільно-політичне життя Речі Посполитої. Автори намагалися висвітлити життєвий шлях козацького ватажка з часу його перебування сотником у чигиринського полку. Зрозуміло, що ця біографія є досить фрагментарною, оскільки, як правило, вони володіли інформацією лише про останній період діяльності Хмельницького. Відомості про місце народження і молоді роки козацького лідера є суперечливими, оскільки часто базувались на домислах і чутках³. Крім того, слід брати до уваги тенденційність більшості переказів, оскільки вони були написані ворогами Хмельницького.

У мемуарах переважно заперечується шляхетське походження гетьмана. У спогадах Миколая Ємьоловського, безпосереднього учасника протистояння з повстанцями, містилась вказівка на плебейське походження козацького ватажка: «відправив до України коронного канцлера Єжи Оссолінського до деяких козацьких полковників [серпень 1647 р.], а особливого до якогось Богдана Хмельницького»⁴. За переконанням шляхти, людина з їхнього кола

не може вести діяльність, спрямовану на позбавлення свого стану привілеїв, і тим більше очолювати таке повстання.

Наприклад, анонімний автор «Опису козацької війни або бунтів Хмельницького» стверджував: «якийсь Богдан Хмельницький, походженням з України, посполитий, з молодих літ трохи науку лизнувши по шляхетських дворах, потім по панських, далі служачи у польському війську [...] в Польщі натренувався, знову на Україну повернувся і там в реєстрових козаків став полковником»⁵. У кількох переказах маємо свідчення, що бунт розпочав «якийсь» Хмельницький⁶. Підтверджуючи думку сучасників, казимирський райця Марцін Голінський зазначав, що сам гетьман рішуче заявляв про свою приналежність не до панів, а до дрібної шляхти: коли один шляхтич в 1648 р. привітав його словами «мостивий пане-гетьмане», Хмельницький заперечив, що «не мостивий, а такий же худий пахолок, як і ти»⁷.

Винятком є діаріуш державного діяча і воєнки Станіслава Освенцима, де знаходимо вірш під назвою «Na starożytny klejnot P. Chmielnickich» з похвалою гербу Абданк, яким користувався гетьман. Цей герб утверджував рід Хмельницького в мужності, вірі та правді⁸. Варто зауважити, що Януш Качмарчик, підсумовуючи дослідження, пов'язані з даною проблемою, зробив висновок, що лідер повстанців незаконно користувався цим гербом⁹.

Наведені судження свідчать про те, що сотник Чигиринського полку до початку повстання не був відомий широкому загалу. Про нього почали говорити вже після гучних перемог козацького війська 1648 р. Ці події, рівно як і наступні, довели шляхті, що вона має справу з непересічною особою. Утім, його перемоги рідко трактувались як результат стратегічного і дипломатичного таланту, а радше пов'язувались із бездарністю коронного війська, некомпетентними воєначальниками, чи волею Бога, який полишив свою паству. Звичайно, в мемуарах мимохідь траплялися думки про чесноти козацького ватажка¹⁰. Активний учасник бойових дій 1648–1649 рр. Богуслав Маскевич, описуючи битву під Корсунем 1648 р., визнавав хитрість Хмельницького, який переконав козаків зробити засідку і несподіваним нападом дезорієнтувати поляків, що в результаті і визначило перебіг битви. Автор вказував, що Богдан Хмельницький несподівано наскочив і знищив коронне військо¹¹.

Свідчення, які підтверджують талант очільника повстанців як стратега, можна реконструювати з опису кампанії 1648 р. У реляції Богулава Маскевича відчувається мимовільна повага до Хмельницького, який імпував солдату-мемуаристу своєю мужністю, хоча безпосередніх похвал у творі небагато. У спогадах воїна панцерної хоругви Якуба Лося теж натрапляємо на подібне ставлення: «Вождь Козаків був Богдан Хмельницький, хоробрий і винахідливий, старовинний [starynny] солдат»¹². Лось цінував в ньому перш за все мужність і вдалі жарту, звертав увагу на попередні заслуги колишнього чигиринського сотника. Епітет «starynny» пояснюється участю Хмельницького у воєнних кампаніях до 1648 р. у війську Речі Посполитої. Ще один невідомий очевидець про початок Хмельниччини писав: «Відаючи добре слово Хмельницькому, що той Козак ніколи не був приводом до поганого»¹³.

У своєму щоденнику Станіслав Освенцим з повагою описує дії Хмельницького у січні 1650 р., пов'язані зі складанням реєстру козацького війська. Мемуарист вказував, що «Хмельницький проявив стільки розуму та винахідливості (мусимо це визнати), довівши те, що вміє виконувати свої обіцянки, хоч, здавалося, цю справу неможливо виконати»¹⁴. Хмельницький постає як гідний супротивник, який часто випереджав кроки ворога, вибудував власну стратегію, що змушувало керівників річпосполитського війська довго думати перед тим, ніж щось вчинити. Освенцим вказував на хитрість та передбачливість гетьмана, який відправив до Польщі 150 шпигунів, переодягнених жebraками, для підбурювання до повстання в центрі Речі Посполитої¹⁵. Про цю рису Хмельницького шляхтич згадував ще не раз, наприклад, у травні 1651 р., коли Хмельницький намагався завадити об'єднанню різних частин урядового війська¹⁶. На думку мемуариста, чи не найбільшу політичну далекоглядність козацький гетьман продемонстрував восени 1651 р.: «прикладом цього є Хмельницький, який показавши повну готовність виконати статті договору [Білоцерківського], підтвержені його присягою, трактував їх на свій лад, згідно зі своїми інтересами»¹⁷.

У щоденнику є і надзвичайно емоційні висловлювання про Богдана Хмельницького, зокрема при описі Берестецької битви:

«ми зламали в полі зловредного звіра – Хмельницького і численну запорозьку сарану»; зрозуміло, що ці слова вийшли аж ніяк не з-під пера Освенцима. Їхнім автором, очевидно, був інший учасник битви, спогади якого шляхтич просто переписав, як і низку інших відомостей, в своїх мемуарах¹⁸.

Анонімний автор реляції про виправу на Жовті Води 1648 р. в описі даної кампанії і подій, які мали місце перед нею, з повагою писав: «це був час, [...] коли старшина і реєстрові козаки шукали приводу до повстання [...] Хмельницький, який між ними був письменний і був військовим писарем, таку давав раду, яку в одній кроніці дочитав. Що одвіку Русь в союзі з Татарами Литви і Полякам відсіч давала»¹⁹. Шляхтич писав про хорошу стратегію, вироблену Хмельницьким, яка дозволила йому здобути перемогу, хоча, як і в інших мемуарах, це не вказувалось прямо, а впливало з контексту. Образа, нанесена Хмельницькому, зробила його ініціатором повстання, навколо якого почали гуртуватися невдоволені. Питання про боротьбу за козацькі вольності, на думку автора, набагато пізніше стало лейтмотивом визвольної боротьби і з ініціативи саме Богдана Хмельницького, а не козаків: «... зібравши свавільні купи пішов на Запоріжжя, і там, як сам нарадив [підкреслення моє – С.Д.], обіцяв домагатись козацьких вольностей, які були перед тим зменшені»²⁰. При описі наступних подій Ємьоловський вказував на українського лідера як на винуватця протистояння. Згадуючи про Берестецьку битву, мемуарист повторив свою думку, давши козаку таке визначення: *inventor omnium malorum* [винуватець всього зла]²¹.

Канцлер Великого князівства Литовського Альбрехт Станіслав Радзивіл також дотримувався думки, що саме почуття образи було тією рушійною силою, яка змусила козацького ватажка взятися до зброї. У своїх мемуарах він повторив думку, висловлену в сенаті: «що той негідний чоловік [Богдан Хмельницький] нічого іншого не прагне, як тільки крові князя Вишневецького і коронного хорунжого [Олександра Конецпольського]». Третьою людиною, якій хотів помститися Хмельницький, був Микола Потоцький²². Те, що Ярема Вишневецький був «найбільшим ворогом» для ватажка повстанців, відзначали й інші автори спогадів та щоденників²³. Отже, шляхта

Речі Посполитої вважала, що образа Хмельницького потягла за собою військові дії. Сучасні дослідники, зокрема Януш Качмарчик, натомість переконані, що не особисті кривди козака, а звинувачення у зраді змусило Хмельницького до втечі на Січ²⁴.

У мемуарах Альбрехта Станіслава Радзивіла Хмельницький був «винуватцем козацької ребелії», «тираном», «розпусником і бестією»²⁵. Коли польські комісари прибули на переговори до гетьмана взимку 1649 р., то він «ублажав Бахуса і відбував наради з кочівниками»²⁶. Канцлер вказував також на віроломство козацького ватажка, який завжди готував помсту Речі Посполитій і шукав привід, аби почати війну, «маючи послушних собі всіх Русинів, так, що завжди були готові виконати його волю», обіцяв віддати Польщу і навіть Рим Туреччині (вересень 1650 р.)²⁷.

Найбільший негативно відгукувався про Хмельницького дрібний шляхтич з Волині Йоахим Єрлич. У його мемуарах гетьман показаний «Запорозьким розбійником», «реbelіантом», який відкрив татарам ворота до Польщі, останні ж «міста сплюндрували і віддали людей в неволю поганську...»²⁸. Найбільший злочин, вчинений Хмельницьким – знищення урядових військ та замах на територіальну цілісність Речі Посполитої. Тільки одного разу мемуарист вимушено визнав могутність козацького лідера, хоч і вважав це, швидше, воєнним щастям, а не його заслугою: «Його так піднесла фортуна, як колись [Олександра] Македонського. До нього так часто ідуть послі [...], що це викликає подив»²⁹.

Зраду інтересів Речі Посполитої як величезний гріх, вчинений Хмельницьким, приписував козацькому ватажку Смоленський воевода Філіп Казимир Обухович³⁰. На його думку, козацький гетьман зумисно поновив бойові дії після підписання Зборівського договору 1649 р.: «Тим часом [1651 р.] Хмельницький, зламавши віроломно присягу, яку перед Богом і королем дав під Зборовим»³¹. Після битви під Батогом, на думку шляхтича, гетьман став «ще більшим зрадником». Однак, незважаючи на неприхильне ставлення до Богдана Хмельницького, Обухович вимушено констатував достойну поведінку козацького ватажка під час підписання Жванецької угоди: коли татари запропонували перемир'я, Хмельницький не звернувся з проханнями до жодної зі сторін³².

Про зрадницьку поведінку Богдана Хмельницького писав і Марцін Ґолінський. У своїх неупорядкованих нотатках він вказував, що «про Хмельницького нема певності, чи додержить він віри королеві і Речі Посполитій. [...] не якась цнота, чи присяга втримує його зберегти вірність [і втримує] від ворожих кроків, тільки хан і послуга ханові». Далі Ґолінський характеризує його «як людину неспокійну, що не дотримується присяги і вірності королю і Речі Посполитій, ведучи різні інтриги по заграничних державах, піднімаючи їх проти Корони польської, аби йому дали допомогу...»; «Хмельницький – ребеліант і зрадник Корони»³³. Він же писав про бажання останнього втримати владу, коли у вересні 1649 р. хлопи-чернь оточили гетьмана і старшину, бо не хотіли після підписання Зборівської угоди 1649 р. повертатись до спустошених татарами домівок, втратити свободу і бути покараними своїми колишніми панами, то «Хмельницький зі своїми козаками [...] ударив на них і побив без милосердя кількадесят тисяч і так панує між ними постійна колотнеча і бійки»³⁴. Бажання Хмельницького стати «князем всієї Русі», на думку Ґолінського, і примусило його піти на союз із Московією, хоча декотрі цього не хотіли та й «попи відмовлялися». У результаті таких егоїстичних вчинків козацького ватажка «Москва опанувала Київ, Білу Церкву, Чигирин, Брацлав – зараз вона міцно взяла Русь в своє послушенство, і стала собі брати з Русі, що хотіла»³⁵. У той же час в нотатках казимирського райці згадуються чутки про зв'язки козацького ватажка з очільником англійської революції Олівером Кромвелем, зокрема про титул «від англійців Хмельницькому даний»³⁶.

Не пройшов повз увагу мемуаристів і вплив Хмельницького на обрання королем Яна Казимира у 1648 р. У «Щоденнику...» Ємьоловського зазначено: «якби від Хмельницького не прийшли з-під Замостя листи, що запорозьке військо [...] не повернеться в Україну, доки Ян Казимир не буде обраний королем»³⁷. Таким чином, позиція Богдана Хмельницького визначила остаточний результат виборів, хоч іншому претенденту на корону (Каролю Фердинанду) сприяв могутній князь Ярема Вишневецький. Подібної думки був і Альбрехт Станіслав Радзивіл, «тому [Богдан Хмельницький] прибув поближче до Варшави, аби іншого короля не обрано»³⁸. Він же переповідав

чутку, що «кілька [...] козаків визнало на муках, що Хмельницький, увійшовши в пакти з Московією, хоче, аби його оздобили польською королівською діадемою»³⁹.

Попри подекуди щире прагнення неупереджено ставитись до Богдана Хмельницького, шляхтичі-мемуаристи не пропускали нагоди поглузувати з очільника повстанців. Коли в травні 1651 р. Хмельницький викрив таємне листування дружини Мотрони з Чаплинським і засудив її до страти, ця історія знайшла своє відображення у шляхетських щоденниках. Виклад події мав різне змістове навантаження з огляду на емоційність автора та джерело його інформації. Розповідь Єрлича хаотична, заплутана і ґрунтувалась на перехопленому листі козацького ватажка до його сина Тимоша: «Хмельницький [...] жінку свою, яка спочатку за Чаплинським була, наказав повісити, яку самосудом було повішено»⁴⁰. Канцлер ВКЛ, передаючи чутки, які тоді блукали Варшавою, доповнював розповідь згадкою про крадіжку бочки золота дружиною гетьмана та «якимсь годинником»⁴¹. Освенцим, хоч і прагнув критично оцінювати події, подав інформацію про зраду Мотрони в глузливому тоні і так, ніби почув її від самого короля⁴². Щодо іншу випадку глузування з гетьмана, то, розповідаючи про умови підписання Білоцерківського договору, автор діаріуша акцентував на принизливій поведінці гетьмана, коли той «стояв на колінах перед краківським каштеляном, просив пробачення і дякував за помилування»⁴³. На це прагнув звернути увагу і Радзивіл: тільки вже в контексті опису Батозької битви – вказував, що один з татарських мурз вдарив Хмельницького, а той ніяк не відреагував на образі⁴⁴.

У мемуарах XVII століття існував певний канон у зображенні сцени смерті якогось, тому мемуаристи відзначають цей факт більш або менш детально. Важливу роль відіграло місце смерті: якщо людина прощалась із життям на полі битви, загиблій міг розраховувати на вічну шану. Згідно суспільних уявлень, таким чином Бог схвалював життя померлого. Отже, для шляхтичів-мемуаристів було важливо представляти ці епізоди з життя ворогів, аби, наприклад, показати негідну смерть козацьких очільників як підсумок такого ж недостойного життя.

Не дуже шанобливо представлена сцена смерті ватажка козацького війська Данила Нечая. Радзивіл, згадавши про його загибель у Красному у 1651 р., наголосив, що той був в стані алкогольного сп'яніння, через що, власне, не зміг дати відсіч полякам і загинув. Цікаво, що, на думку автора, «хитрий Хмельницький хвалив цей випадок, бо той порушив підписану домовленість [Зборівський договір 1649 р.]». Радзивіл акцентував увагу на поведінці гетьмана, який таємно давав підданам накази вести бойові дії проти польського війська, а потім заперечував це⁴⁵. У щоденнику зображена також сцена смерті Тимоша Хмельницького, який помер не на полі битви, а від хвороби: «Стріла з нашої сторони зламалась біля ворожої гармати, один уламок вцілів у ногу Тимошка; наступила гангрена і на третій день видихнув гидотний дух, промовивши, що має двох батьків, які помстяться за його смерть»⁴⁶.

Ледве не найжорстокішим представником козацтва, боговідступником, для якого не було нічого святого, зображувався Максим Кривоніс. У записках Марціна Ґолінського подана його коротка, але вичерпна характеристика: «Кривоніс – найбільший тиран і бандит, грабитель міст, сіл, костелів, капланів, шляхти, жидів, жіноцтва і дітей»⁴⁷. Трохи далі він доповнює її словами: «Гетьман козацького розбійництва Кривоніс, якого обрав Хмельницький гетьманом, назбиравши різного гультайства, [...] грабував і пюндрував міста, шляхетські села і панят, мордував капланів і жидів»⁴⁸.

Самійло Кушевич, згадуючи про погроми Максима Кривоноса влітку 1648 р. (саме так їх охарактеризував і Йоахим Єрлич⁴⁹), писав, що останній робить це без відома і волі Хмельницького: «Хмельницький зі своїми молодцями не вдається у затишки того Кривоноса і знати його не хоче»⁵⁰. Переказавши очевидну офіційну версію самого козацького гетьмана, С. Кушевич додає, що багато людей не вірять цим словам і думає, що погроми відбуваються за таємною радою Хмельницького «як хитрого чоловіка»⁵¹. Однак у творі того-таки Кушевича влітку 1648 р. Кривоніс виступав вже лідером поміркованого крила повстанського війська і переконував гетьмана не йти вперед, а зайнятись укріпленням переправ на обох берегах Случі⁵².

Тиміш Хмельницький теж не лишився поза увагою мемуаристів. Наприклад, описуючи весілля останнього з донькою Василя Лупула Розандою, канцлер Великого князівства Литовського вказував на неотесаність Тимоша: «Тимофій не сказав жодного слова до воеводи, хіба через перекладача, [...] в присутності багатьох осіб обгризав собі нігті»⁵³. Називаючи сина Хмельницького «політичним зятем», магнат констатував, що для доньки молдавського воеводи це була далеко не найвигідніша партія⁵⁴. «Підневільно дочку господаря виторгував» – записав Марцін Ємьоловський⁵⁵. Йоахим Єрлич взагалі називав Тимофія тільки «Тимошком», натякаючи на те, що він піднісся над козаками лише тому, що був сином свого батька. Хоча це не завадило мемуаристу згадати сцену вшанування Тимоша Хмельницького, коли його тіло везли на Україну⁵⁶. У смоленського воеводи ставлення до Тимоша не краще: в його записках козак показаний бездарним воїном, «нікчемним холопом і п'яницею»⁵⁷.

У мемуарах представлено образ одного з чільних ватажків повстанців Івана Богуна. Ємьоловський писав: «[Взимку 1651 р.] козаки під керівництвом одного кушніра на ім'я Богун чи то за наказом, чи проти волі Хмельницького велику кількість пішого і кінного війська зібрали і вночі [...] напали на Вінницю»⁵⁸. Заслуги Богуна визнав і Єрлич, який спочатку уникав називати останнього полковником, але потім вимушено про це зазначив⁵⁹. У поразці під Глуховим 1664 р., коли «у всі часи війни так шляхетних жовнірів не загинуло», мемуарист теж звинувачував Івана Богуна⁶⁰. Станіслав Освенцим відзначав талант козака, описуючи облогу Вінниці взимку 1651 р., в якій сам брав участь. Він вказав на достойну відсіч козаків під проводом Богуна, який розкривав всі хитрощі ворога і вдало вів оборону⁶¹. Шляхтич підносить також постать Богуна під час Берестецької битви, який зумів хоч трохи навести порядок у хаотичному війську⁶². Натомість смоленський воевода вказував на велику роль останнього у розпалюванні протистояння на українських землях влітку 1651 р. на Брацлавщині і забороні шляхті повертатись на ці території⁶³.

Як згадувалось вище, постать одного із соратників Богдана Хмельницького, Данила Нечая, мемуаристи теж не оминули увагою, хоча й побіжною. На сторінках рукопису Голінського натрапляємо на

згадку під серпнем 1648 р., що «Козак [Данило] Нечай знову бунтує хлопів на Україні і їх зібралось уже під 100 тисяч»⁶⁴. Згодом мемуарист наголошував, що Нечай користувався такою великою популярністю і впливом у своєму полку, що «йому хотілося бути другим гетьманом»⁶⁵. Той-таки Голінський наголошував на плебейському походженні «якогось Нечая», який мав зухвалий намір зруйнувати Варшаву навесні 1651 р., коли король був з посполитим рушенням на Україні.

Схожої думки був і Освенцим, в його «Діаріуші» Нечай постає одним з найголовніших бунтівників, адже його «козаки вважали першою особою після Хмельницького»⁶⁶. Однак мемуарист не посоромився відзначити мужність ватажка ворожої армії, який під час раптового нападу на Красне в лютому 1651 р. «скочив на коня та став битись, як і належало хороброму воїну, своїм перначем підганяв козаків до битви, але серед безладу і сум'яття не зміг організувати опору і, хоробро захищаючись, загинув сам у битві і з ним полягло багато козаків»⁶⁷.

Мемуарам Станіслава Освенцима, порівняно з іншими щоденниками та спогадами доби, притаманне найбільш нейтральне ставлення до козацтва та його ватажків. Багатий життєвий досвід, зокрема й військовий, критичний погляд на речі дозволяв автору «Діаріуша» відзначити негативні та позитивні боки свого та ворожого військ. Наприклад, згадуючи про бойові дії весни 1651 р., мемуарист писав, що «три полки [...] під керівництвом [Мартина] Небаби, досвідченого і хорошого воїна, якому доручили не допускати литовського війська переправлятися через Дніпро і слідкувати за його пересуванням»⁶⁸. Подібних висловлювань в його творі не бракує, особливо стосовно невдалих дій урядового війська. Щодо того-таки Небаби, то в мемуаристиці середини XVII ст. витворено його достатньо позитивний, хоч і епізодичний образ. Окрім традиційного для Єрлича висловлювання про козака як «старшого розбійника», гарні відгуки містяться стосовно його хоробрості у битві під Ріпками 1651 р. та впливу серед повстанців⁶⁹.

Шляхетська мемуаристика середини XVII ст. з-поміж ватажків українського війська виокремлювала постать Станіслава Кричевського, полковника Чигиринського полку реєстрових козаків, який в 1648 р.

приєднався до повстанців і невдовзі отримав уряд київського полковника. Акцент робився на його шляхетському походженні, чим і пояснювався талант воєначальника, відзначений самим Богданом Хмельницьким. За неабияку вправність та мужність гетьман доручив йому керувати 35-тисячною армією, яка мала стримувати наступ литовських військ під керівництвом Януша Радзивіла⁷⁰. Зважаючи на це, навіть сцена його прощання із жителям зображена інакше, ніж ганебні, як правило, смерті інших відомих козаків. Оповідь про битву під Лоевим 31 липня 1649 р. у «Щоденнику» Радзивіла майже цілком побудована навколо особи цього шляхтича-козака, який користувався величезною популярністю у війську. У підсумку він, смертельно поранений, жалкував не про власну смерть, а про загибель своєї 30-тисячної армії, як і належало справжньому воєначальнику⁷¹. Менш позитивно охарактеризував славетного козака Єрич, помилково вказуючи його прізвище як «Закревський». Мемуарист з жалем констатував значну роль, яку відіграв цей шляхтич у розпалюванні боротьби, «незважаючи на свою чесність і шляхетське походження». Будучи кумом Хмельницького, він взяв його на поруки, коли останнього почали підозрювати у зраді Речі Посполитій⁷². Саме під його керівництвом загорілось полум'я повстань на литовських землях.

Шляхетське походження було тим індикатором, яке визначало ставлення мемуаристів до когось із представників козацтва. Крім Кричевського, Ємьоловський приписував шляхетське коріння Івану Виговському, покладаючи на нього надії у заспокоєнні повсталих козаків, бо він є «вродженим шляхтичем, якого ще на Жовтих Водах [Хмельницький] взяв у неволю, а потім не тільки за свого писаря і конфідента вважав, але й за власного сина мав та його поради у всьому слухав»⁷³. На думку мемуаристів, на заваді миру стало прагнення влади. Виговського, ставши після смерті Хмельницького опікуном його сина Юрія, збільшував свій потенціал в Україні і «вже її за свою вважав»⁷⁴. Вони тримались думки, що саме шляхетство Івана Виговського було причиною його наближеності до Богдана Хмельницького, оскільки здатність керувати військом та інші достоїнства традиційно пов'язувалися із шляхетським корінням. Цей козацький лідер справив позитивне враження і на Януша-Флоріана Дробиша-Тушинського.

Перебуваючи довгий час на українських теренах, шляхтич з багатолітнім військовим досвідом вважав, що Виговський «був дуже лицарський чоловік, з добрим та безстрашним серцем, письма добре навчений, бо теології навчався перед козацькою війною в Києві, до [ведення] війни мав великий талант»⁷⁵. Станіслав Освенцим натомість охарактеризував Виговського як гетьманського фаворита⁷⁶.

Слід провести межу, яка зримо чи ні поділяла повстанців на дві категорії: козаків-професійних воїнів та «гультяйство», або «голоту», яка лише завдяки дарунку долі отримала змогу змінити свій суспільний статус. Н. Яковенко ґрунтовно довела факт існування в суспільстві Речі Посполитої окремої когорти людей для яких війна була засобом існування, а термін «солдат» асоціювався із сучасним уявленням про професію. «Побратимство фаху» панувало над поділом вояків на «своїх» і «чужих», а взаємні бої сприймалися як «робота», що рано чи пізно закінчиться, не шкодячи особистим контактам, взаємоповазі до бойових якостей, співчуттю у поразці тощо⁷⁷. Професійні вояки сприймали свою «метаспільноту» як певну цілісність, поєднану небезпечним фахом. «Своїми» в ній були тільки професійні вояки (в тому числі й ворожої армії), натомість цивільне населення трактувалось як «чуже»: його грабували, а під час бойових дій знищували без жодних докорів сумління. Людина без військового досвіду була нікчемною істотою в очах вояків⁷⁸. Саме тому в шляхетських мемуарах при характеристиці і власного, і ворожого війська виділялась кількість професійних воїнів та людей, які потрапили до армії випадково. Ємьоловський, наприклад, обурювався тим, що Хмельницький навесні 1648 р. збунтував не тільки старшину та козаків, а й «багато українських хлопів». Подібне відмежування козаків від решти повстанців маємо і в творі Станіслава Освенцима⁷⁹. Таку ж паралель проводив Якуб Лось, але вже щодо власного війська: під 1661 р. він згадував, що «наше військо почали вербувати із зброду, з людей нікчемних, невійськових...»⁸⁰.

У шляхетських мемуарах XVII ст. витворено негативний сукупний образ повстанців. Водночас варто зауважити, що ця критика торкнулась менше козацького прошарку, мемуаристи-воїни, хоча вимушено і не завжди, але вказували на хоробрість своїх колег по

зброї. Це виявилось у визнанні позитивних якостей не тільки ватажків козацького війська, про що вже велась мова, а й окремих простих козаків. Описуючи події напередодні та протягом Берестецької битви, Освенцим вказував на мужність козаків, «які дуже стійко відбивались і хоробро та довго захищались», навіть під тортурами давали неправдиву інформацію, а один з козаків навіть «явив зразок далеко не хлопської хоробрості»⁸¹. Він же виокремив козака Максима Нестеренка («старий і заслужений у їхньому війську козак»). На мужність козаків, які потрапили в полон після цього бою, вказував і канцлер Великого князівства Литовського, будучи здивований водночас, що «жоден з них не просив помилування»⁸², а при описі Збараської битви магнат захоплювався винахідливістю козаків⁸³.

За деякими винятками мемуаристи не шкодували лайливих висловлювань та прізвиськ на адресу повстанців. Літописці епохи ніби змагались між собою, хто найбільш дошкульно висловиться про ворога і їхня фантазія не мала меж. «Злі собаки і отруйні бестії», «собача душа», «розбійницька сваволя», «свинопаси», «безчесні пси, гірше яких не буває під сонцем», – писав Йоахим Єрлич⁸⁴. Висловлювання кшталту «козацьке лотрство», «збродня», «свавільні повстанці», «шпиги Хмельницького» використовував Голінський⁸⁵. «Зборищем хлопів», «свавільною купою», «заїдлим ворогом», «гультьяйством», «галястрою», «розгнуданими свавільниками» називав повстанців Ємьоловський⁸⁶. Натомість смоленський воевода використовував такі слова, як «лотри», «збродня», «хлопська сваволя», «шалена отрута хамського, яка втекла та збунтувалась», «купа»⁸⁷. «Варварами» їх «охрестив» канцлер ВКЛ⁸⁸. Прикметно, що у мемуарах Радзивіла, у чиему військовому досвіді не можна засумніватися, та в нотатках вояки Лося немає жодних (sic!) подібних образливих сентенцій. За винятком терміну «волоцюги», образливих виразів немає у в нотатках Маскевича⁸⁹.

Критикуючи представників ворожого табору, автори спогадів та автобіографічних щоденників не шкодували лихого слова і для солдат власної армії. Особливо це стосувалось поведінки жовнірів під час солдатської конфедерації 1652 р. В окремих випадках їх порівнювали із повстанцями або вказувалось, що солдати не були кращими від

ворога⁹⁰. Думка канцлера Великого князівства Литовського мала продовження в записях його сучасника: «Своє ж військо пустошило державу ніби ворог, жодного права не було»⁹¹. Про цей неприємний факт не міг промовчати, незважаючи на багаторічне перебування у війську, і Микола Ємьоловський⁹².

Щодо конкретних негативних рис ворога, на яких найчастіше наголошувалось в шляхетських нотатках, то в першу чергу це було пияцтво. Вказувалось, наприклад, під час весілля Тимоша Хмельницького з Розандою окремих козацьких жінок доводилося шукати в корчмі, де вони були вже у не зовсім пристойному стані⁹³. Ситуація з чоловіками виглядала не краще: за відомостями Радзивіла, 7 липня 1651 р. з козаками неможливо було вести переговори, оскільки «їхні керівники всі п'яні»⁹⁴. Аналогічну думку сформулював і Станіслав Освенцим, тільки вже стосовно іншого випадку: в середині травня 1651 р., перебуваючи на південно-східній Волині, урядове військо з острахом чекало ворогів, але п'яні козацькі ватажки не могли дати належні накази своїй армії⁹⁵. Крім того, мемуаристи не раз констатували, що саме за допомогою алкоголю козацьким ватажкам вдавалось додавати азарту війську для участі в битвах⁹⁶.

Описуючи українсько-річпосполитське протистояння, мемуаристи звертали увагу і на північного сусіда, безпосередньо пов'язаного з розгортанням подій. Казимирський райця, наприклад, згадував про шпигунів Московії, які мандрували територією Речі Посполитої з надією щось вивідати⁹⁷. Однак чи не найдошкульніше відгукувався про них Обухович, який втратив посаду воеводи через здачу Смоленська в 1654 р. Посланці сусідньої країни в нього постали «неуважними грубіянами», які тільки шукали привід для війни, «їхня мова була погана і сповнена глупоти»⁹⁸. Підкреслювалась негативна роль царя в розпалюванні протистояння, який приймав від Хмельницького посольства і навіть давав йому гроші на ведення війни. Смоленський воевода вказував, що Річ Посполита мала б на це відреагувати, але проігнорувала цей факт заради дотримання спокою⁹⁹. Ємьоловський обурювався поведінкою московських посланців влітку 1653 р. («нахабно, гордовито, по-московському») і розцінював питання щодо титулів короля Речі Посполитої як чергову зачіпку з боку московитів,

аби тільки розпочати війну¹⁰⁰. Описуючи події ретроспективно і знаючи про їхній перебіг протягом наступних кількох років, мемуарист міг це стверджувати напевно. Цікаво, що Якоб Лось стосовно цього ж посольства висловився менш емоційно, хоч непрямо вказував на підступність посла Московії: той робив вигляд, що широко зацікавлений у перемир'ї між обома сторонами, але через дуже короткий час «увійшов з козаками в лігу»¹⁰¹. Інший сучасник лише зазначив, що посол з-поміж інших питань порушив проблему миру з козаками і наголосив на прагненні царя примирити ворогуючі сторони¹⁰².

Підсумовуючи, відзначимо, що образи ворогів в мемуарах нагадують заюшених кров'ю бунтівників і неотесаних селян, які пішли проти встановленого небом порядку речей. Щодо конкретних описів, то важливу роль відіграло місце смерті, яке свідчило про достойне чи ганебне життя. Негідною смертю померли Тиміш Хмельницький та Данило Нечай, хоча останній заслужив трохи більше позитивних оцінок (Марцін Голінський, Станіслав Освенцим). Характеризуючи образ Богдана Хмельницького, більшість мемуаристів заперечували його шляхетське походження і вказували на особисту образу, яка змусила його взятись за зброю. Водночас прихильніше описувалися ті ватажки повстанців, які були шляхтичами за походженням і насамперед через своє коріння змогли виділитись серед «плебсу» (Іван Виговський, Станіслав Кричевський).

У шляхетських мемуарах яскраво прослідковується поділ війська Хмельницького на воїнів-професіоналів та повстанську масу, яка потрапила до війська силою випадку і дії якої гостро критикувалися. Професійних воїнів осуджували менше, що зумовлювалося повагою до колег по зброї і було рисою «вояцької» культури в Речі Посполитій XVII ст. Окрім повстанців, мемуаристи витворили загальний, хоч і недостатньо чіткий образ північного сусіда – Московії. Визначальними рисами її мешканців були: нахабність, гордовитість та грубість.

ПРИМІТКИ:

¹ Mokrzejcki L. Tradycje historiografii europejskiej w epoce baroku // *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego. Pedagogika, Historia Wychowania.* – Gdańsk, 1977. – S. 52.

² Barłowska M. Bohdan Chmielnicki w pamiętnikarstwie polskim lat 1648-1657 // *Barokowe przypomnienia i inne szkice historycznoliterackie* / pod. red. R. Ociczek i M. Piechoty. – Katowice, 1994. – S. 70.

³ Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy: studia staropolskie / P. Borek. – Kraków, 2002. – S. 118.

⁴ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1676) / opracował J. Dziegielewski. – Warszawa, 2000. – S. 44.

⁵ ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських), од. зб. 2028 / II, арк. 23.

⁶ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1676) / opracował J. Dziegielewski. – Warszawa, 2000. – S. 49.

Пamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630-1707) / opracowali H. Lulewicz i A. Rachuba. – Warszawa, 2003. – S. 226, 237.

⁷ ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських), од. зб. 189 / II. – S. 463.

⁸ Тут і далі переклад з польської мій – С. Д. Oświęcim S. Dyaryusz 1643-1651. / wyd. W. Czermak. – Kraków, 1907. – S. 213.

⁹ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / перекл. І. Сварник. – Перемишль; Львів, 1996. – С. 13.

¹⁰ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów ... – S. 238.

¹¹ Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII) / opracował A. Sajkowski. – Wrocław, 1961. – S. 240-241.

¹² Łoś J. Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej / opracował R. Śreniawa-Szypowski. – Warszawa, 2000. – S. 57.

¹³ Chruszcz I. E. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy Żółtowodskiej i naoczного świadka wypadków // *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrewskiego*. – Łwów, 1934. – S. 262.

¹⁴ Дневник Станислава Освенцима. 1643-1651 / глав. ред. В. Антонович // *Киевская старина*. – 1882. – Т. I (январь, февраль). – С. 27.

¹⁵ Там само. – С. 77.

¹⁶ Там само. – С. 45-46.

¹⁷ Там само. – С. 136.

¹⁸ Там само. – С. 99.

¹⁹ Chruszcz I.E. Pierwszy okres buntu ... – S. 260.

²⁰ Там само. – С. 46.

²¹ Там само. – С. 75.

²² Жерела до історії України-Руси. Матеріали до історії Галичини / збір. і впоряд. С. Томашівський. – Львів, 1898. – Т. 1. – С. 273.

- ²³ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce; Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający
- ²⁴ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – С. 49.
- ²⁵ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632–1656). – Warszawa, 1980. – Т. 3. – С. 78, 128, 364.
- ²⁶ Там само. – С. 192, 313.
- ²⁷ Там само. – С. 252, 270.
- ²⁸ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza / z rękopisu wydał K.Wł. Wójcicki. – Warszawa, 1853. – Т. 1. – С. 120.
- ²⁹ Там само. – С. 117.
- ³⁰ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów – С. 230.
- ³¹ Там само. – С. 240.
- ³² Там само. – С. 252.
- ³³ ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських), од. зб. 189 / II. – С. 4, 320, 344, 345.
- ³⁴ Там само. – С. 226.
- ³⁵ Там само. – С. 4, 680, 681.
- ³⁶ Там само. – С. 240.
- ³⁷ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający ... – С. 57.
- ³⁸ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce... – Т. 3. – С. 156.
- ³⁹ Там само. – С. 101, 156.
- ⁴⁰ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza – Т. 1. – С. 120.
- ⁴¹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce... – Т. 3. – С. 56, 292.
- ⁴² Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651 – С. 16, 58.
- ⁴³ Там само. – С. 133.
- ⁴⁴ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce... – Т. 3. – С. 346.
- ⁴⁵ Там само. – С. 287.
- ⁴⁶ Там само. – С. 396.
- ⁴⁷ ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських), од. зб. 189 / II. – С. 113.
- ⁴⁸ Там само. – С. 107.
- ⁴⁹ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 1. – С. 68.
- ⁵⁰ Arma cosacica. Conscripta a Samuele Casimiro Kuszewicz (1648–1655) // Жерела до історії України-Руси. Матеріали до історії Галичини / Зібрав і впорядкував С. Томашівський. – Львів, 1913. – Т. VI : Літописні пам'ятки рр. 1648–1657. – С. 35–36.
- ⁵¹ Там само. – С. 39.
- ⁵² Там само. – С. 49–50.
- ⁵³ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 355.

- ⁵⁴ Там само. – С. 366.
- ⁵⁵ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający. – S. 99.
- ⁵⁶ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 1. – S. 151–152.
- ⁵⁷ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów. – S. 238.
- ⁵⁸ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający. – S. 90.
- ⁵⁹ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 1. – S. 141, 143.
- ⁶⁰ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza / J. Jerlicz; z rękopisu wydał K.Wł. Wójcicki. – Warszawa : Wienhoebra, 1853. – Т. 2. – S. 90.
- ⁶¹ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 41.
- ⁶² Там само. – С. 112.
- ⁶³ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów. – S. 127.
- ⁶⁴ ЛНБ НАН України ім. В. Стефаніка. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських). – Од. зб. 189 / II : Pamiątkowa księga Marcina Golińskiego. – S. 356.
- ⁶⁵ Там само. – С. 463.
- ⁶⁶ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 30.
- ⁶⁷ Там само. – С. 31.
- ⁶⁸ Там само. – С. 46.
- ⁶⁹ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 106; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 1. – S. 123; Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – S. 311.
- ⁷⁰ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – S. 208.
- ⁷¹ Там само. – S. 300.
- ⁷² Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 1. – S. 99–100.
- ⁷³ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający. – S. 58.
- ⁷⁴ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów. – S. 221.
- ⁷⁵ Два pamiętniki z XVII wieku Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza-Tuszyńskiego / wyd. A. Przyboś. – Wrocław ; Kraków, Zakł. im.Ossolińskich, – 1954. – S. 38.
- ⁷⁶ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 136.
- ⁷⁷ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 119.
- ⁷⁸ Плохій С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.). // Україна в Центрально-Східній Європі: студії з історії XI–XIII ст. – К., 2000. – С. 157.
- ⁷⁹ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 114; Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający. – S. 47, 62.
- ⁸⁰ Łoś J. Pamiętnik towarzysza chorągwi panczernej. – S. 115.

- ⁸¹ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 49; Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 113.
- ⁸² Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 309.
- ⁸³ Там само. – С. 217.
- ⁸⁴ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 1. – С. 68, 72, 73, 173.
- ⁸⁵ ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських), од. зб. 189 / II. – С. 4, 107, 180, 501.
- ⁸⁶ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający. – С. 40, 44, 47, 50, 52, 68.
- ⁸⁷ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów. – С. 49, 213, 227, 228.
- ⁸⁸ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 57, 159.
- ⁸⁹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / под. ред. В. Антоновича. – К., 1896. – Вып. 1–2. – Т. II. – С. 415.
- ⁹⁰ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 158, 278.
- ⁹¹ Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza / z rękopisu wyd. K.Wł. Wójcicki. – Warszawa, 1846. – Т. 1. – С. 247.
- ⁹² Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający. – С. 101.
- ⁹³ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 335.
- ⁹⁴ Там само. – С. 307.
- ⁹⁵ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 44.
- ⁹⁶ Дневник Станислава Освенцима. 1643–1651. – С. 131; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – С. 425; Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 217.
- ⁹⁷ ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських), од. зб. 189 / II. – С. 649.
- ⁹⁸ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów. – С. 244, 245.
- ⁹⁹ Там само. – С. 49, 245, 247.
- ¹⁰⁰ Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający. – С. 106–107.
- ¹⁰¹ Łoś J. Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej. – С. 61.
- ¹⁰² Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т. 3. – С. 396.

Олег РАЗИГРАЄВ

ДЕРЖАВНА ПОЛІЦІЯ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ОХОРОНІ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ У 1919–1926 рр.

Ріст зацікавленості проблемами українсько-польських взаємин зумовлений переосмислення історичної спадщини України в контексті всесвітньої історії. Одним з важливих і водночас малодосліджених періодів в історії обох народів і держав є двадцятиліття між Першою й Другою світовими війнами. Саме тоді постала та функціонувала відновлена багатонаціональна Польська держава – Друга Річ Посполита, у політиці якої Україна й українське питання посідали вагоме місце.

Важливим елементом життєдіяльності міжвоєнної Польщі було здійснення нею специфічної політики на території Волині¹ та Східної Галичини, що тоді входили до її складу. Попри належний рівень вивчення окремих граней такої політики, практично нез'ясованими залишаються питання діяльності польських органів внутрішніх справ, зокрема державної поліції. Дослідження діяльності польських поліцейських структур дозволяє розкрити чимало важливих аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного та духовного життя Другої Речі Посполитої.

Загальний огляд становлення та організації польської державної поліції на Волині

Діяльність державної поліції Другої Речі Посполитої здійснювалась на відповідній нормативно-правовій базі. Її основу склали закони і підзаконні акти з різним ступенем юридичної сили та

низка розпоряджень міністерств. До нормативно-правової бази також належать розпорядження вищого керівництва держави щодо тимчасових органів польської влади на зайнятих її військами українських територіях. Такими органами були Цивільне управління східних земель та Цивільне управління Волинських земель і Подільського фронту. Утворена згідно закону від 24 липня 1919 року державна поліція проголошувалась організацією служби безпеки, головне завдання якої полягало в охороні громадської безпеки та суспільного порядку. Як виконавчий орган державної влади поліція підпорядковувалась Міністерству внутрішніх справ, воєводам та старостам, а також органам місцевого самоврядування. Такі положення закону були покликані створити централізований орган безпеки Другої Речі Посполитої. Однак ними було закладено і принцип двовладдя у діяльність поліцейських структур, оскільки вони опинились у залежності як від поліцейського керівництва, так і від представників державної влади.

Відповідно до внутрішньої структури поліція поділялась на три великі корпуси: загальна, слідча (кримінальна) та політична. До корпусу загальної поліції належали офіцери, які несли службу на теренах окружного управління державної поліції, повітових управлінь, комісаріатів та дільниць. Головне завдання загальної поліції полягало у забезпеченні правопорядку, охороні інтересів громадян, суспільства і держави. Питання боротьби із злочинністю перебувало у компетенції слідчої (кримінальної) поліції. Щодо політичної поліції, то це була спеціальна служба, яка проводила постійний моніторинг суспільно-політичної ситуації і на цій основі виявляла та знешкоджувала диверсійні та антидержавні угруповання. Цей корпус поліції кілька разів реорганізовувався і, як наслідок, виступав під різними назвами: Інспекторат політичної дефензиви (1919–1920 роки), політична дефензива (Відділ IV–Д) (1920–1923 роки), Інформаційна служба (1923–1924 роки), Політична поліція (1924–1926 роки).

Територіальна організація державної поліції відповідала адміністративному поділу Другої Речі Посполитої. Відповідно тут функціонували такі структурні одиниці: Головне управління;

воєводські (до грудня 1924 року – окружні) управління; повітові управління; комісаріати поліції (розташовувались у повітових містах або несли службу на території кварталів великих міст); дільниці (розташовувались на території гмін).

Становлення державної поліції Другої Речі Посполитої на Волині проходило в умовах польсько-української (1918–1919 роки), а згодом і польсько-радянської (1919–1920 роки) воєн. Хронологічно його можна поділити на кілька умовних етапів. Перший – травень 1919 – липень 1920 років – характеризувався переходом функцій з охорони громадського порядку від місцевих правоохоронних структур до підрозділів комунальної поліції на території міст та до загонів польової жандармерії у сільській місцевості. Вказані формування здійснювали свою діяльність під контролем Управління повітів Волині – складової тимчасового адміністративного утворення, яким було Цивільне управління східних земель. Внаслідок адміністративних змін на Волині, які мали місце в січні 1920 року, в рамках новоутвореного Цивільного управління Волинських земель і Подільського фронту (далі – ЦУВЗ і ПФ) на початку лютого 1920 року розпочався процес формування спеціально організованих на військовий кшталт поліцейських структур. Ними стала поліція ЦУВЗ і ПФ, або «кресова поліція», яка юридично була затверджена лише у травні 1920 року.

Головними проблемами поліції в означений період були: непродуманий територіальний поділ службових районів, низький рівень професійної підготовки та моральний стан особового складу, зокрема його дисципліни, нестача озброєння, амуніції та обмундирування, неукомплектованість кадрів та незадовільний санітарний стан на службових теренах. Даний період закінчується ліквідацією новостворених польських органів внутрішніх справ внаслідок вступу радянських військ на терени Волині у липні-серпні 1920 року.

Другий етап розвитку польської державної поліції на Волині охоплює вересень 1920 – лютий 1921 років. Він пов'язаний з відновленням поліцейських формувань Другої Речі Посполитої під керівництвом Управління поліції прифронтових і етапних

територій з центром в Константині. Утворення польських поліцейських структур на Волині було завершено з укладенням 12 жовтня 1920 року перемир'я між Другою Річчю Посполитою та радянською Росією і радянською Україною. У січні-лютому 1921 року було утворено Управління державної поліції Волинського (XIII) округу. У цей час тривали ротаційні процеси серед особового складу поліцейського корпусу, які характеризувались поступовим витісненням з органів поліції представників місцевого населення та залученням кадрів, які прибули з центральних регіонів Другої Речі Посполитої.

Вищою структурною одиницею польської державної поліції на Волині стало Волинське воєводське (до грудня 1924 року – окружне) управління державної поліції. Воно поділялось на адміністративно-організаційний та бюджетно-господарський відділи. До складу окружного управління входили воєводська школа для поліцейських, яка розташовувалась в Острозі, слідче управління (окрім поточних розслідувань виконувало розпорядження органів суду та прокуратури, що торкались загальновоєводських справ), управління політичної поліції та резервний поліцейський підрозділ.

Повітові управління поліції виникли на Волині ще в період функціонування «кресової поліції» Цивільного управління Волинських земель і Подільського фронту. Станом на лютий 1921 року діяли повітові управління у Володимирі, Горохові, Дубно, Ковелі, Кременці, Любомлі, Луцьку, Острозі та Рівному. Реорганізаційні процеси 1924 року зумовили скасування Острозького управління і появу двох нових повітових поліцейських управлінь – Костопільського та Здолбунівського. У першій половині 1926 року на Волині функціонувало 10 повітових управлінь польської державної поліції – Луцьке, Ковельське, Горохівське, Володимирське, Любомльське, Рівненське, Кременецьке, Дубенське, Костопільське та Здолбунівське.

На території міст Волинського воєводства структурною одиницею поліції виступали комісаріати, зокрема деякі з них мали спеціальні обов'язки. Так, упродовж 1921–1923 років працював комісаріат

державної поліції у Корці, який водночас виконував функції прикордонного пункту пропуску. На першу половину 1926 року на Волині функціонувало п'ять комісаріатів державної поліції: Луцький, Рівненський (I-й і II-й), Ковельський та Здолбунівський.

Низовими одиницями територіальної організації поліції були дільниці (постерунки). Їхня основна функція полягала в охороні правопорядку переважно в сільській місцевості, де вони, головним чином, і розташовувалися. У 1922 році на Волині нараховувалось 143 дільниці поліції. На початку 1924 року функціонувало вже 208 дільниць. Збільшення низових ланок державної поліції було пов'язано із залученням її до охорони волинської ділянки східного кордону Другої Речі Посполитої. У 1925–1926 роках на терені Волинського воєводства діяло 184 постерунки. Їх, за висновками вищих поліцейських чинів та державної адміністрації, було недостатньо для підтримання правопорядку в умовах активізації більшовицького та диверсійного рухів.

До складу поліцейського корпусу Волині входила слідча (кримінальна) поліція, яка була утворена наприкінці 1920 року. З 1 лютого 1921 року почали діяльність слідчі філії у Луцьку, Рівному, Острозі, Кременці, Дубно, Ковелі та Володимирі. Восени того ж року розпочалось укрупнення цих підрозділів на повітовому рівні. Цей процес проходив шляхом ліквідації одних підрозділів з одночасним збільшенням територіальних меж діяльності інших. У 1922 році на Волині функціонувало слідче управління при окружному управлінні поліції у місті Луцьку та чотири слідчі підрозділи при повітових управліннях у Луцьку, Рівному, Ковелі та Дубно. До головних завдань кримінальної поліції належали: запобігання та розкриття злочинів, ведення слідства у справах вбивства, крадіжок, шахрайства, вимагання, лихварства тощо.

На території Волинського воєводства від початку лютого 1921 року працювали підрозділи політичної поліції. Її першим утворенням став Відділ IV–Д. Його структури перебували під юрисдикцією Волинського окружного управління поліції. Станом на 1922 рік на теренах Волинського воєводства здійснювала діяльність експозитура Відділу IV–Д у Луцьку, а також агентури у Рівному, Острозі, Кременці

та Луцьку. У другому кварталі 1923 року внутрішній контроль над суспільно-політичним рухом перейшов до Інформаційного відділу, який функціонував при управлінні безпеки Волинського воєводства. У квітні 1924 року відбулась остання в досліджуваній період реорганізація підрозділу Міністерства внутрішніх справ, який займався боротьбою з проявами антидержавної діяльності: згідно розпорядження міністерства була утворена Політична поліція. У Луцьку розпочало діяльність Округне управління Політичної поліції; її підрозділи функціонували в Луцьку, Рівному, Острозі, Кременці, Ковелі.

Засади формування і діяльності поліції здійснювалися на підставі законодавства Другої Речі Посполитої, відповідних наказів і розпоряджень цивільного та поліцейського керівництва воєводства. Чисельність корпусу державної поліції визначалась з розрахунку на загальну кількість населення регіону та відповідно до його конкретних потреб. Серед інших чинників, які впливали на кадрове забезпечення поліцейського корпусу, слід відзначити стан громадської безпеки та правопорядку в конкретній місцевості, а також фінансові можливості воєводства. Чи не головними проблемами у функціонуванні поліцейського корпусу на Волині у 1921–1926 роках можна вважати постійну нестачу кадрів та низький стан дисципліни. Збільшенню чисельності особового складу поліцейських в регіоні сприяло залучення їх до охорони волинської ділянки східного кордону держави упродовж 1923–1924 років. Покладення цього завдання на поліцію збільшило смертність її працівників під час виконання службових обов'язків.

Важливою була роль державної поліції і у політичному житті регіону. Де-факто їй відводилася роль превентивно-репресивної одиниці. З одного боку, це повністю заперечувало широко маніфестований владою принцип аполітичності поліцейських органів, а з другого – відобразилося як у практичній діяльності політичної поліції на Волині в період виборчої кампанії 1922 року, так і у загальному підході щодо волинського політикуму. 1 вересня 1922 року голова Волинського окружного управління державної поліції звернувся до поліцейського корпусу з листом,

який санкціонував перехід службовців загального корпусу поліції у розпорядження місцевої влади на виборчий період. Використання поліції представниками державної адміністрації з метою тиску на виборців засвідчили численні скарги українських та білоруських депутатів (послів) у польському парламенті. За допомогою спеціально створеної мережі таємних агентів та інформаторів службовці державної поліції здійснювали нагляд за діяльністю політичних партій, громадських та культурно-просвітницьких організацій, місцевих політичних діячів. Окремо проводилася робота із виявлення та знешкодження осередків антидержавного та диверсійного рухів, пов'язаних, головним чином, з Комуністичною партією Західної України та численними законспірованими організаціями військового типу.

У досліджуваній період на польську державну поліцію Волинського воєводства були покладені обов'язки охорони волинської ділянки східного кордону Другої Речі Посполитої. Це пояснювалось тим, що протягом 1921–1925 років Волинський регіон став ареною диверсійно-терористичної діяльності більшовицьких озброєних загонів. Останні мали на меті спровокувати військовий конфлікт між Другою Річчю Посполитою та СРСР для підготовки приєднання західноукраїнських земель до радянської України та «експорту» більшовицької революції до країн Європи. Результати діяльності польської державної поліції на Волині з охорони кордону не виправдали сподівань, які покладались на неї урядом. Ефективність поліцейських органів на польсько-радянському кордоні виявилась надзвичайно низькою. Це було пов'язано з неприязним ставленням місцевого населення, активністю антидержавних угруповань, хибною кадровою політикою, незадовільною матеріальною базою та станом дисципліни. У підсумку 1 листопада 1924 року службу на польсько-радянському кордоні прийняв Корпус охорони прикордоння. Ця обставина, а також мілітаризація державної поліції, що відбулася водночас з проведенням серії гучних арештів і покарань членів антипольських збройних формувань упродовж 1924–1925 років певним чином сприяли нормалізації ситуації на Волині.

Поліція в охороні громадського порядку

Головне завдання польської державної поліції полягало в охороні законних прав та інтересів громадян, суспільства й держави від протиправних посягань, зокрема кримінальних злочинів. Основним методом боротьби проти кримінальної злочинності стала превентивно-репресивна діяльність. Для її проведення службовець державної поліції був зобов'язаний ґрунтовно ознайомитись з підконтрольною йому місцевістю, а також налагодити тісний зв'язок з місцевим населенням². З метою більш ефективної діяльності поліція проводила також патрулювання повітів.

У випадку виявлення фактів правопорушень поліцейські мали право застосовувати репресивні заходи³. У додатку до наказу № 92 Луцького повітового коменданта підкомісара М. Піотровського зазначалось, що превентивна система є однією з головних засад діяльності поліції⁴. Комендант державної поліції Волинського воєводства В. Гуджевський тлумачив поняття превентивної діяльності як комплексу дій, спрямованих на недопущення злочину. У зверненні до поліцейського корпусу регіону він писав:

Для суспільства превентивно-поліційна служба має головне значення, адже охороняє громадян перед злом... Натомість репресивна діяльність спрямована на розкриття вже здійсненого злочину, тим самим зменшуючи свою роль⁵.

На думку згаданого керівника поліції, кількість проведених арештів, складених протоколів та службових донесень не свідчила про ефективну діяльність правоохоронних органів. Навпаки, усе це вказувало на незадовільний стан безпеки, а отже, й на бездіяльність поліції. В. Гуджевський неодноразово наголошував підлеглим, що лише мінімальна кількість арештів характеризує ефективність поліцейської праці на теренах Волині⁶.

Чотири способи реагування на порушення суспільної безпеки та громадського порядку визначала «Тимчасова інструкція для державної поліції» 1923 року, укладена Т. Вольфенбургом та Я. Місевичем: 1. зауваження правопорушнику (при не умисному

порушенні); 2. повідомлення про злочин у поліцейський підрозділ (при скоєнні правопорушення і відсутності опору зловмисника діям поліцейського); 3. затримання правопорушника у відділку поліції (при неможливості встановити на місці особисті дані про нього); 4. арешт (в результаті санкції прокуратури або судової влади)⁷. Крім того, поліцейський мав право на проведення обшуку та застосування вогнепальної зброї⁸.

У грудні 1923 року органи внутрішніх справ отримали право конфіскувати вогнепальну зброю навіть у військових осадників, якщо останні не володіли відповідними дозволами⁹. Так, 9 грудня того ж року Острозьке повітове управління державної поліції видало службове розпорядження місцевим постерункам про облік зброї, яка перебувала у власності військових осадників. Поліцейські були зобов'язані встановити прізвище, ім'я, службове звання та постійне місце проживання військового осадника, що володів приватною зброєю, а також тип зброї¹⁰.

Ефективна реалізація превентивних заходів у Волинському воєводстві була можлива лише за умови налагодження взаємодії поліції з місцевим населенням. Однак значна частина останнього – через низку об'єктивних та суб'єктивних причин – досить обережно і часто неприязно ставилася до польської влади, в тому числі і поліції. Зрозуміло, що за таких умов поліція не могла сподіватись на добровільну співпрацю як з багатьма пересічними громадянами, так і з особами, які вже відбули судові покарання. Навіть використання психологічного тиску та шантажу проти громадян не гарантувало отримання правдивої та своєчасної інформації. Замісник керівника Окружного слідчого управління у Луцьку комісар К. Дістерхоф у листі до Воєводської команди державної поліції від 28 квітня 1922 року писав:

Піднесення бандитизму та злочинності величезною мірою підриває авторитет нашої влади та державності... Особливо тут, на кресах, де населення вороже налаштовано до нас, необхідно забезпечити йому [населенню – О. Р.] безпеку майна та життя. Усе це буде сприяти укоріненню переконання, що ми, поляки, піклуємося про місцеве населення. Опанування злочинності

об'єднає місцевих жителів і знищить будь-які приводи для ворожій агітації проти нашої держави.¹¹

Джерела державних архівів Волинської, Рівненської та Тернопільської областей свідчать, що польська поліція не змогла налагодити дієвих контактів з місцевими жителями. Вона загалом не користувалася стовідсотковою довірою ні серед українського (на початку 1920-х років складало близько 71 %), ні серед польського (складало 13 %) населення регіону, ні серед представників інших національних груп¹². Отже, не випадково, як стверджує польський дослідник історії поліції Другої Речі Посполитої Р. Літвінський, початок 1920-х років у Волинському воєводстві ознаменувався активізацією численних злочинних угруповань, що знаходили підтримку ззовні. Вони здійснювали напади на селянські господарства, підпалювали їхні домівки, а також переслідували українців, які підтримували добросусідські зв'язки з поляками.

За таких обставин комендант В. Гуджевський звернувся до Головного управління державної поліції з проханням збільшити чисельність службовців загальної поліції Волинського воєводства щонайменш на 40 %, а слідчої – на 50 %. Крім того, для підвищення її ефективності він просив вище керівництво покращити матеріально-технічне забезпечення працівників поліції транспортом, зброєю та телефонним зв'язком¹³. За визначенням волинського коменданта, організація належних умов праці для поліцейських була сукупністю дій, спрямованих на покращення їхнього побуту, насамперед забезпечення відповідними житловими умовами. Однак тогочасні волинські реалії не могли належним чином задовольнити найнеобхідніших побутових потреб службовців поліції¹⁴.

У липні 1923 року зі сторінок часопису «Волинський голос» («Głos Wołyński») частина польської спільноти звернулася до влади із закликом збільшити чисельність та зміцнити якісний склад поліції¹⁵. У резолюції Ковельського з'їзду зем'ян та військових осадників від 9 листопада 1924 року зазначалось, що робота поліції є недостатньо скоординованою, керівництво – неосвіченим, нормативно-правова база діяльності – недосконалою¹⁶. На думку воєводського коменданта

Ч. Грабовського, для контролю над ситуацією у кримінальній сфері необхідно розширити штат слідчої поліції, налагодити зв'язок, збільшити фінансування таємної агентури (конфідентів) та придбати спеціальне озброєння¹⁷.

Серйозною перешкодою для виконання органами внутрішніх справ Волинського воєводства належних їм функцій були незадовільні показники професійної підготовки поліцейських. Так, 28 квітня 1923 року волинський окружний комендант у письмовій формі повідомив своїх повітових колег про те, що загальна та слідча поліція у цілому не спроможна ефективно проводити таємний збір інформації або так звану таємну розвідку, що могло б бути запорукою розкриття багатьох злочинів¹⁸. В. Гуджевський виокремив також головні помилки поліцейських, що мали місце під час збору таємної інформації. Ішлося про безпосереднє звернення поліцейського до особи (про яку повинна була збиратись «таємна інформація») із запитаннями та намагання отримати усю необхідну інформацію від місцевих солтисів. На думку керівника державної поліції Волинського воєводства, поліцейська «таємна розвідка», проведена вищезазначеними методами, не мала жодного практичного значення для правоохоронних органів¹⁹. За таких обставин правоохоронна профілактика не виправдовувала сподівань окружного поліцейського керівництва й створювала цим підґрунтя для застосування репресивних дій.

Репресії на Волині були не чим іншим, як виявом відвертого поліцейського тиску на населення, що було законодавчо заборонено. Майже кожен пересічний громадянин був переконаний, що поліція «б'є злочинців і за допомогою застосування фізичної сили вимагає зізнання»²⁰. Тогочасний прокурор К. Рудницький, відомий як обвинувач на судовому процесі з приводу вбивства президента Г. Нарутовича (1922 року), у спогадах писав: «Відомо, що поліція була... Була з метою отримання зізнання у скоєнні злочину... З метою з'ясування обставин скоєння злочину та причетних до його виконання осіб...»²¹. К. Рудницький зауважував, що прокуратура неохоче займалась розслідуванням випадків перевищення поліцейськими професійних повноважень. Тогочасна регіональна

періодика повідомляла, що головне місце катувань на Волині – Луцьк:

Поліція обходиться із заарештованими по-звірячому – б'є на вулицях на очах у перехожих прикладами в спину. У тюрмі виривають нігті, закладають руки під двері, заковують у залізні кільця, домагаючись визнань²².

Один із в'язнів Луцької тюрми згадував:

Спочатку били головою об муровані стіни..., піднімали за волосся і кидали на підлогу, били палицями «по чому попало». Коли те все не допомагало, поміж руки і ноги просували палицю так, що людина не могла поворухнутись..., по босих ногах били гумовими палицями²³.

Питання необґрунтованих поліційних репресій розглядалось на засіданні Луцького магістрату 3 квітня 1921 року. Депутати скаржились не тільки на бездіяльність правоохоронців щодо злочинства та бандитизму, а й повідомили повітове старство про численні факти фізичного побиття місцевого населення та безпідставну реквізицію особистого майна²⁴.

Про репресії поліції щодо населення Волині йдеться у численних поданнях (інтерпеляціях) послів Української парламентської репрезентації – А. Васинчука, Я. Войтюка, В. Дмитрійчука, С. Козицького, Б. Козубського, В. Комаревича, М. Луцкевича, С. Маківки, І. Павлюка, С. Підгірського, Ю. Тимошука, М. Чучмая – до сейму та сенату. Вони свідчать про факти перевищення представниками державної поліції своїх службових повноважень, містять чимало прикладів фізичного насилля, допущених поліцією на ґрунті релігійної та національної нетолерантності. До них належали: застосування невинуватих тортур з метою отримання зізнання у скоєнні злочину, необґрунтоване використання вогнепальної зброї та цілеспрямоване залякування місцевого населення²⁵.

На думку посла Б. Тарашкевича з Білоруського сеймового клубу, на західноукраїнських та західнобілоруських землях

панувала «поліцейська система» з метою утримання в покорі осіб польської національності²⁶. Посол до сейму від Українського парламентського клубу С. Козицький під час засідання сейму 19 лютого 1924 року наголосив на необхідності проведення детального розслідування зловживань поліції не тільки у місцях відбування покарань, а й стосовно вільних громадян. Для підтвердження своїх слів він навів випадок, що мав місце 11 січня 1924 року у м. Дубно. Під час проведення ревізії у селян, які торгували деревиною, поліцейські встановили невідповідність документації М. Стеха чинним вимогам. Його допровадили до поліцейського відділку, де застосували для залякування вогнепальну зброю. На думку посла С. Козицького, такі дії поліції не сприяли налагодженню відносин з українською національною меншиною Другої Речі Посполитої²⁷.

У 1926 році набула розголосу справа про необґрунтований арешт п'яти мешканців Ковеля, що були звинувачені державною поліцією у крадіжці хутра. У приміщенні комісаріату поліція здійснила побиття затриманих нагайками та палицями. Того ж дня арештанти були звільнені за відсутністю складу злочину²⁸.

Польський науковець М. Соколовський стверджує, що до травня 1926 року не було жодного засідання сейму, на якому б не порушувалося питання зловживань органами внутрішніх справ. Лише за 1923 рік парламентарі виголосили 217 публічних звернень (з них 150 було визнано безпідставними) щодо неправомірних дій поліції²⁹. Варто підкреслити, що від її протиправних дій періодично страждало й польське населення. Слід пам'ятати й те, що звернення (інтерпеляції, запити) парламентарів не завжди були об'єктивними, а тому цим видом джерел варто послуговуватись з обережністю.

Необґрунтовані репресивні дії поліції викликали напружене ставлення до неї жителів Волині. Це нерідко переростало в акції насильства над її представниками, про що свідчать численні повідомлення у волинській пресі. Так, у липні 1922 року мешканці с. Рудники Кременецького повіту роззбрóили поліцейський загін; жителі с. Деражне Рівненського повіту побили поліцейського

В. Девіза, який у справі про конокрадство приїхав до села для збору свідчень та огляду коней³⁰.

Водночас, помилково вважати, що поліція застосовувала репресивні заходи лише на Волині і лише проти конкретної національної групи. Люблінський воєвода 9 грудня 1925 року звернувся до окружного коменданта з вимогою з'ясувати і розслідувати факти побиття місцевого населення правоохоронцями. Воєвода також звернув увагу на необ'єктивне проведення слідства і зазначив, що за такі зловживання керівництво поліції буде притягнуто до відповідальності³¹.

Діяльність поліцейських підрозділів щодо забезпечення правопорядку, зокрема подолання злочинності, фіксувалася у матеріалах польської статистики. На думку К. Дістерхофа, ведення статистики було одним із найважливіших завдань державної поліції. Коректно опрацьовані статистичні дані становили багате джерело інформації для практичної діяльності правоохоронних органів. Оцінюючи проведення статистичних підрахунків, керівництво слідчої служби вказувало на певні недоопрацювання. Нерідко надіслані до Окружного слідчого управління дані були переповнені помилками і неточностями³².

Повітові управління державної поліції періодично складали щотижневі ситуаційні рапорти, де містилась інформація про зареєстровані та розкриті кримінальні злочини³³. Наприкінці кожного місяця воєводське управління узагальнювало зазначену інформацію і за посередництвом Головного управління державної поліції передавало до Головного статистичного управління³⁴. За кількісною характеристикою зафіксованих і розкритих злочинів можна простежити конкретні результати діяльності державної поліції на Волині у підтриманні громадського порядку та суспільної безпеки. Згадані дані не є вичерпними, однак, вони дозволяють прослідкувати тенденції до певних видів злочинів, які були зафіксовані та розкриті у Волинському воєводстві.

Найчисельнішу групу злочинів складали різного роду крадіжки. Так, упродовж 1922 року державна поліція воєводства зафіксувала 833 факти «викрадення майна зі зломом»: розкрито було лише 350 таких злочинів³⁵. У 1923 році зафіксовано 826 (розкрито 377) аналогічних

злочинів, у 1924 році – 576 (розкрито 306)³⁶. Протягом 1925 року поліція зафіксувала 1043, а 1926 року – 780 фактів «викрадення майна зі зламом»³⁷. У відомостях за 1925–1926 роки не зафіксовано рівень розкриття злочинів такого виду.

Статистика «крадіжок майна без зламу», або так званих кишенькових крадіжок, на Волині виглядала так: у 1922 році було зафіксовано 1838 злочинів (розкрито 1051), у 1923 році – 2746 (2010); 1924 році – 3202 (2136); 1925 році – 4454 (?), 1926 році – 6219 (?)³⁸.

Меншою була кількість зафіксованих та розкритих «крадіжок коней та худоби»: 1922 році – 1217 (розкриті – 352), 1923 році – 887 (289), 1924 році – 778 (250), 1925 році – 477 (?), 1926 році – 478 (?)³⁹. 15 липня 1923 року «Волинський щоденник» («Dziennik Wołyński») повідомляв про зростання випадків викрадення коней у Волинському воєводстві, а особливо у Горохівському повіті⁴⁰. Питання боротьби з цим видом злочинів розглядалось на з'їзді комендантів прикордонних повітових управлінь державної поліції Волинського та Люблінського воєводств, що мав місце у Томашові Люблінському 17 лютого 1925 року. За підсумками з'їзду делегати вирішили посилити контроль над операціями купівлі-продажу коней як з боку сил поліції, так і з боку представників староств⁴¹.

Упродовж 1922 року із 1217 зафіксованих «крадіжок з поля та лісу» поліції вдалося розкрити 739 випадків⁴². Означений вид злочину мав тенденцію до зростання: вже 1923 року поліція фіксує 2171 випадок, 1924 року – 2472, 1925 року – 1861, 1926 року – 1962⁴³.

Ця статистика свідчить про низький рівень розкриття органами внутрішніх справ різного роду крадіжок. «Кишенькові крадіжки» а також «крадіжки з поля та лісу» у міжвоєнний період були поширеним явищем. Однак, окрім низької ефективності дій поліції у цій галузі, варто зазначити й про слабе пильнування громадянами свого особистого майна. Крім того, місцеві мешканці із значним запізненням зверталися до поліції, що дозволяло злочинцям швидко збути викрадене майно.

На другому місці після крадіжок були злочини, пов'язані із завданням тілесних ушкоджень. Розкриття цієї категорії злочинів було

значно ефективнішим порівняно з різними видами крадіжок. Так, із 453 випадків завдання тілесних ушкоджень, зафіксованих у 1922 році, 445 було розкрито. У 1923 році зафіксовано 971 факт скоєння вищезгаданого злочину; розкрито – 1040 (ця цифра передбачала і злочини, розкриті у попередні роки)⁴⁴.

Існувала й така категорія злочину як вбивство. Упродовж 1922–1926 років на Волині було скоєно 319 таких злочинів: у 1922 році – 65 (розкрито 50), 1923 році – 69 (51), 1924 році – 61 (51), 1925 році – 53 (?), 1926 році – 71 (?)⁴⁵.

Найбільшого клопоту поліції, як і мирному населенню загалом, завдавали злочинні дії, що іменувалися «грабіж і розбій у бандах» та «звичайний грабіж і розбій». Звіти та рапорти поліцейських управлінь Волинського воєводства, а також повідомлення місцевої преси вказують на високий рівень бандитизму та злочинності протягом усього «досанаційного» періоду. За оцінкою Головного управління державної поліції, в останньому кварталі 1921 року найбільш небезпечним на Волині виявився Любомльський повіт. Тут були зафіксовані навіть напади на дільниці поліції⁴⁶. Причинами вкрай незадовільного стану безпеки керівник IV-го відділу Головного управління державної поліції вбачав у загальному правовому нігілізмі громадян, катастрофічній економічній ситуації, малоефективній діяльності поліції та низькій професійній підготовці⁴⁷.

У інструкційному циркулярі № 2 від 15 жовтня 1921 року начальника IV-го відділу Головного управління державної поліції Садовського зазначалось, що боротьба з бандитизмом є найголовнішим завданням державної поліції. Вказувалося, що правоохоронці для подолання злочинності повинні застосувати усі законні превентивно-репресивні заходи: цілодобово відстежувати криміногенну ситуацію; здійснювати постійний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі; таємно проникати у злочинні угруповання з метою збору необхідної інформації; скеровувати особливу увагу на осіб, які володіють вогнепальною зброєю (особливо на демобілізованих солдат); проводити обшуки у осіб, які підозрюються у незаконному зберіганні зброї; перебувати у постійному контакті з повітовими старостами та

гмінними війтами; налагодити співпрацю з населенням для отримання допомоги у пошуку та знешкодженні злочинців тощо⁴⁸.

Для боротьби з бандитизмом 15 вересня 1921 року був утворений мобільний підрозділ поліції у селі Мацеїв Ковельського повіту. Він налічував 18 осіб і опікувався територіями Ковельського, Любомльського та Володимирського повітів⁴⁹. У Любомльському та Ковельському повітах загонові швидко довелося зіштовхнутись з численними злочинними угрупованнями, які 1922 року активізували діяльність. Найбільшою жорстокістю вирізнявся загін С. Козіка, який 8 березня 1922 року здійснив напад на село Згорани. У результаті було спалено два господарства і двадцять дві голови худоби. Дії цього загону набули такого розголосу, що воєводське управління призначило грошову винагороду у сумі 200 тис. марок за затримання або фізичну ліквідацію С. Козіка та 100 тис. марок за кожного члена злочинного угруповання. 31 березня 1922 року був смертельно поранений М. Дігтярук із загону С. Козіка. 25 листопада 1922 року під час сутички з мобільним підрозділом поліції у гміні Головно був вбитий сам С. Козік та його спільник С. Оніщук⁵⁰. Наприкінці березня 1923 року поліція заарештувала трьох членів його банди. За рішенням суду усі вони були розстріляні. Такі заходи, доповнені масовими арештами інших озброєних злочинців та їхньою ізоляцією від суспільства, дозволили стабілізувати ситуацію і навести належний громадський порядок у повіті.

Аналогічними методами упродовж 1923–1924 років було знешкоджене злочинне угруповання Д. Бобика, яке діяло у Ковельському та частково Любомльському повітах. Унаслідок успішних оперативних заходів у листопаді 1923 року на території Ковельського повіту поліція заарештувала Д. Бобика⁵¹. Зазначене угруповання остаточно було ліквідоване наприкінці червня 1925 року. Однак 20 липня 1924 року у перестрілці з його членами загинув постерунковий В. Беганський.⁵² Загалом упродовж червня 1922 – липня 1924 років на теренах Ковельського повіту силами поліції вдалося знешкодити 102 бандити⁵³. 11 березня 1925 року староста Ковельського повіту нагородив премією у 100 золотих дільничного Ф. Коцембу з відділу державної поліції в Любитові за героїзм, виявлений

при знешкодженні бандита Я. Оксенюка⁵⁴. У II-у кварталі 1925 року у Волинському воєводстві силами поліції було зафіксовано 67 бандитських нападів, з яких 31 було викрито. На цей період припадає остаточне знешкодження угруповання Д. Бобика. 5 квітня 1925 року поліція фізично знешкодила А. Шафранюка – одного з найбільш активних членів вищезазначеного злочинного загону⁵⁵.

У 1922 році на теренах Луцького повіту поліція зіткнулася з діяльністю злочинних угруповань, що очолювалися І. Тараном та братами Кнолями. У травні 1923 року за допомогою спеціально організованого комісаром К. Дістерхофом мобільного збройного підрозділу вдалося майже повністю ліквідувати загін Кнолів. У сутичці з силами поліції на території гміни Рожище загинули Г. Кноль та його спільники: В. Кулеша та С. Фінкельштейн. Остаточо банда припинила існування у листопаді 1923 року, коли вдалося знешкодити і В. Кноля. Щодо злочинного угруповання І. Тарана, то воно теж було ліквідоване у листопаді 1923 року. Під час облави І. Таран покінчив життя самогубством, а його спільники – В. Бояновський та С. Боярчук – були затримані і розстріляні за вироком суду⁵⁶.

У 1924 році поліція вела боротьбу зі злочинним угрупованням О. Стешенка та І. Козака, яке займалось грабунком населення Луцького і сусідніх повітів. Одним з найбільш зухвалих і кривавих злочинів, скоєних загonom І. Козака, стало вбивство у колонії Олександрівка (гміна Коритниця, Володимирського повіту) сім'ї Ковальських, яка налічувала трьох дорослих осіб і двох дітей⁵⁷. Для його знешкодження воєводське управління мобілізувало поліцію кількох повітів. У сутичці з нею під містечком Торчин Луцького повіту І. Козак був застрелений⁵⁸.

На теренах Дубенського повіту чимало клопоту поліції завдав бандитський загін «Сапожників». Він був ліквідований у липні 1923 року. За успішні дії з його ліквідації правоохоронці М. Бубла та М. Сенек з дільниці у с. Варковичі були нагороджені срібними іменними годинники від воєводи С. Сроковського⁵⁹. У травні 1924 року у повіті був знешкоджений злочинний загін братів Теслюків⁶⁰.

Згідно офіційної статистики, протягом 1922–1926 років на території Західної Волині поліція зафіксувала 580 випадків «грабежу

і розбою у бандах»: 1922 року – 179 (розкрито 65), 1923 року – 121 (45), 1924 року – 146 (52), 1925 року – 94 (?), 1926 року – 40 (?)⁶¹. Приблизно так само, як грабіж і розбій у бандах, виглядав звичайний грабіж і розбій – 510 зафіксованих випадків упродовж 1922–1926 років (1922 року – 132 (розкрито 55), 1923 року – 103 (51), 1924 року – 109 (44), 1925 року – 100 (?), 1926 року – 66 (?). Загалом рівень бандитизму у 1922–1926 роках був найбільшим упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття⁶².

Згідно даних судових вироків Волинського окружного управління державної поліції, упродовж 1921–1925 років було розстріляно 97 злочинців (відповідно: 1921 року – 24 особи, 1922 року – 19, 1923 року – 28, 1924 року – 10, 1924 року – 16 осіб)⁶³. За аналогічний період у сутичках із правоохоронними органами загинуло 63 зловмисники (1921 року – 3 особи, 1922 року – 8, 1923 року – 22, 1924 року – 12, 1925 року – 18 осіб)⁶⁴.

Варто зауважити, що українська радянська історіографія розглядала злочинні загани (зокрема, О. Стешенка, Г. Кноля та Д. Бобика) як «народних месників», які «підстерігали буржуазію і поміщиків на всіх шосейних та ґрунтових дорогах», «нищили поміщицькі маєтки, господарства осадників та куркулів», «тримали буржуазію і поміщиків у постійному полоні»⁶⁵. Скинувши ідеологічний тягар й критично переосмисливши доробок науковців комуністичної доби, можна погодитись, що чимало так званих партизан діяли з переконань відновлення української державності, але у її радянській формі. Однак, як показала практика, модель радянської України була далекою від ідеалу, а терор «народних месників» проти мирного населення, який мав місце у «досанаційний» період на Волині, не можна виправдовувати навіть «найсвітлішими комуністичними ідеями».

Серед інших видів злочинів, які були зафіксовані у Волинському воєводстві упродовж 1922–1926 років, варто відзначити «порушення громадського спокою» (розкрито 9207 злочинів), «лихварство» (розкрито 4845 злочинів), «жебрацтво» (розкрито 2388 злочинів), «шахрайство» (протягом 1922–1924 років розкрито 488 злочинів), «протизаконне виготовлення спиртних напоїв» (розкрито 1521 злочин).

Таб. 1. Найважливіші злочини зафіксовані і розкриті силами державної поліції Волинського воєводства упродовж 1922–1926 років*

Вид злочину		1922	1923	1924	1925	1926
Зрада батьківщини та інші політичні злочини	Р*	133	266	559	904	118
Злочини проти влади	Р	301	1450	2948	1545	748
Дезертирство	Р	757	478	361	139	112
Порушення громадського спокою	Р	709	1785	1504	1901	3308
Жебрацтво	Р	445	493	276	553	621
Контрабанда	Р		251	92	91	113
Підробка грошових одиниць, цінних паперів та інших документів	З**	64	33	31	149	293
	Р	73	48	34	?	?
Підробка продуктів харчування	З	6	6	9	4	6
	Р	7	11	9	?	?
Грабіж і розбій у бандах	З	179	121	146	94	40
	Р	65	45	52	?	?
Звичайний грабіж і розбій	З	132	103	109	100	66
	Р	55	51	44	?	?
«Вбивства у бандах»	З	21	31	15	13	3
	Р	15	21	4	?	?
«Звичайні вбивства»	З	65	69	61	53	71
	Р	50	51	51	?	?
Дітовбивства	З	?	?	?	78	52
Злочини проти моральності	З	38	43	50	121	146
	Р	46	50	85	?	?
Завдання тілесних ушкоджень	З	453	971	908	1812	3732
	Р	445	1040	943	?	?
Крадіжки із зламом	З	833	826	576	1043	780
	Р	350	377	306	?	?
Крадіжки без зламу, кишенькові крадіжки	З	1838	2746	3202	4454	6219
	Р	1051	2010	2136	?	?
«Крадіжки з поля та лісу»	Р	739	2171	2472	1861	1962
Крадіжки коней та худоби	З	1217	887	778	477	478
	Р	352	289	250	?	?
Шахрайство	З	94	164	195	237	408
	Р	83	191	214	?	?
Лихварство	Р	643	1936	1202	522	542
Таємне виготовлення алкогольних напоїв	Р	788	316	161	89	167
	З	143	222	240	230	244
«Злочинний підпал»	Р	51	86	89	?	?

*Р – розкрито

**З – зафіксовано

*Таблиця створена Р. Літвінським за матеріалами: Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1924; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1925; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1925/1926, Warszawa 1927. Див. Litwiński R. Policja Państwowa w województwie wołyńskim... – S. 196–197.

Окрім основних функцій, які були пов'язані з охороною громадського порядку, державна поліція на вимогу органів державної влади та місцевого самоврядування виконувала чимало додаткових обов'язків. Наприклад, варто виокремити контроль за санітарним станом міських та сільських населених пунктів Волинського воєводства. Першою правоохоронною формацією, яка почала моніторинг санітарного стану міста Луцька, стала комунальна поліція. У службовому наказі № 1 від 20 червня 1919 року голова комунальної поліції Л. Прушинський наголошував на необхідності поліцейського контролю над систематичним прибиранням не тільки вулиць міста Луцька, але й закладів громадського харчування та торгових пунктів⁶⁶. Дотримання санітарних норм стосувався наказ Л. Прушинського № 11 від 2 липня 1919 року.

Луцький повітовий комендант державної поліції підкомісар С. Фіхна у наказі № 9 від 7 листопада 1920 року оголосив перелік обов'язків правоохоронців щодо санітарного нагляду за дотриманням чистоти вулиць, доріг та міських площ. Поліція була зобов'язана контролювати прибирання приватних будинків (особливо пильно відстежувати факти викидання сміття та інших видів відходів на вулиці; чищення килимів та постільної білизни на балконах з подальшим викиданням бруду на вулицю), функціонування міської каналізації, своєчасне очищення дахів житлових приміщень від снігу⁶⁷. 10 червня 1921 року з'явилася спільне розпорядження надзвичайного комісара у справах боротьби з епідеміями та міністра внутрішніх справ Польщі «Про дотримання чистоти в будинках, на тротуарах і проїзних частинах». Нагляд за виконанням його положень магістрат міста Луцька поклав на повітове управління державної поліції⁶⁸.

Серед додаткових обов'язків, які були покладені на державну поліцію, можна зазначити проведення ретельної перевірки особових даних волинян та видачу місцевим мешканцям спеціальних кваліфікаційних посвідчень, які становили обов'язкову умову для отримання закордонного паспорту з метою виїзду за кордон. Джерела свідчать, що упродовж 1921–1926 років робота в цьому напрямі проводилась надзвичайно активно⁶⁹. Така діяльність пов'язана з міграційними процесами на Волині, що характеризувалися збільшенням кількості

населення в регіоні через репатріаційну та колонізаційну політику польського уряду.

Будучи виконавчою одиницею адміністративної влади, державна поліція виконувала й інші розпорядження Волинського воєводського управління. Так, згідно доручення воєводи С. Сроковського від 30 вересня 1923 року, на поліцію покладались обов'язки контролю за виконанням розпорядження адміністративної влади щодо повсюдного використання польської мови. Поліція була зобов'язана слідкувати, щоб усі зовнішні написи на державних та приватних установах, афішах, закладах громадського харчування та торгівлі містили основний текст польською мовою. Разом з тим, за бажанням населення, поруч дозволялось розміщувати текст й українською мовою⁷⁰.

Отже, діяльність польської державної поліції на Волині з підтримки громадського порядку та суспільної безпеки базувалась на використанні превентивно-репресивних заходів. Неефективність превентивних дій створила сприятливий ґрунт для застосування репресивних заходів. Небажання переважної більшості місцевого населення сприймати польську владу, економічна криза 1919–1923 років, значне ускладнення криміногенної ситуації гальмували діяльність польської державної поліції. Її репресивна активність протягом 1919–1926 років дала змогу значно знизити рівень злочинності й зміцнити позиції польської влади, однак, негативно позначилася на ставленні місцевого населення до поліції. Воно сприймало поліцію лише як апарат примусу. Разом з тим, не слід забувати, що окрім вищезазначених завдань, вона була зобов'язана виконувати й інші специфічні розпорядження органів державної влади та місцевого самоврядування. Вони, зокрема, полягали у нагляді за санітарним станом населених пунктів, недопущенні випадків епідемій, виконанні спеціальних доручень Волинського воєводського управління, органів міського самоврядування тощо. Проаналізовані нами матеріали засвідчують ефективність діяльності поліції у цих сферах.

ПРИМІТКИ:

¹ Під терміном «Волинь» розуміється західна частина Великої Волині, що у міжвоєнне двадцятиліття становила Волинське воєводство Другої Речі Посполитої.

- ² Archiwum Akt Nowych (dalej – AAN). – Zesp. 2013. – Sygn.1. – S. 4.
- ³ Gazeta Administracji i Policji Państwowej (Warszawa). – 1923. – № 23. – S. 8.
- ⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 45, оп. 1, спр. 2, арк. 106.
- ⁵ ДАВО. – Ф. 167, оп. 1, спр. 23. арк. 86.
- ⁶ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 110, оп. 1, спр. 2, арк. 43.
- ⁷ Litwiński R. Policja Państwowa w województwie wołyńskim w latach 1921–1939. Organizacja i główne kierunki działania // *Ucrainica Polonica*. – 2004. – T. 1. – S. 190–191.
- ⁸ Stadler K. Formy wystąpienia policjanta oraz zasady stosowania niektórych środków przymusowych. – Warszawa, 1934. – S. 32–35.
- ⁹ ДАРО. – Ф. 147, оп. 1, спр. 11, арк. 2.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ ДАВО. – Ф. 1, оп. 1, спр. 199, арк. 45.
- ¹² Kęsik J. Struktura narodowościowa województwa wołyńskiego w okresie międzywojennym // *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej: przekształcenia struktury narodowościowej: 1931–1948 / pod red. S. Ciesielskiego*. – Wrocław, 2006. – S. 15.
- ¹³ Litwiński R. Policja Państwowa w województwie wołyńskim w latach 1921–1939.... – S. 190.
- ¹⁴ Там само. – С. 190.
- ¹⁵ Głos Wołyński (Łuck). – 1922. – № 29. – S. 10, 16.
- ¹⁶ Życie Wołynia (Łuck). – 1924. – № 43. – S. 8.
- ¹⁷ ДАВО. – Ф. 1, оп. 2, спр. 912, арк. 2.
- ¹⁸ ДАРО. – Ф. 86, оп. 3, спр. 116, арк. 21–22.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Sokołowski M. Nadużycia Policji Państwowej w świetle wystąpień poselskich w Sejmie II RP // *Przegląd Policyjny*. – 2003. – № 3–4 – S. 19.
- ²¹ Rudnicki K. Wspomnienia prokuratora. – Warszawa, 1956. – S. 57.
- ²² Ходирев В. А., Савчук О. М., Маруга В.М. Нарис історії органів внутрішніх справ Волині. – Луцьк, 2000. – С. 24.
- ²³ Там само. – С. 24.
- ²⁴ Наш голос (Луцьк). – 1921. – Ч. 16. – С. 5.
- ²⁵ ДАВО. – Ф. 46, оп. 9, спр. 52, арк. 118.
- ²⁶ Sokołowski M. Nadużycia Policji Państwowej... – S. 23.
- ²⁷ Там же. – S. 27.
- ²⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі –

ЦДАГОУ). – Ф. 6, оп. 2, спр. 58, арк. 106–107.

²⁹ Sokołowski M. Nadużycia Policji Państwowej... – S. 21.

³⁰ Dziennik Wołyński (Łuck). – 1923 r. – № 10. – S. 2.

³¹ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej – APL). – Zesp. 448. – Sygn.108. – S. 33.

³² ДАВО. – Ф. 1, оп. 4, спр. 1086, арк. 13.

³³ ДАВО. – Ф. 36, оп. 13, спр. 15, арк. 3.

³⁴ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 2, оп. 1, спр. 307, арк. 3–5.

³⁵ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania II (1923) – Warszawa, 1924. – S. 186.

³⁶ Litwiński R. Policja Państwowa w województwie wołyńskim... – S. 188.

³⁷ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania IV (1925/1926). – Warszawa, 1927. – S. 246; Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania V (1927). – Warszawa, 1927. – S. 501.

³⁸ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania II (1923) – S. 186; Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski... – Rok wydania IV (1925/1926)... – S. 447; Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania V (1927)... – S. 501.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Dziennik Wołyński (Łuck). – 1923. – № 35. – S. 3.

⁴¹ ДАВО. – Ф. 1, оп. 4ф, спр. 373, арк. 10.

⁴² Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania II (1923)... – S. 186.

⁴³ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania IV (1925/1926)... – S. 447; Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania V (1927)... – S. 501.

⁴⁴ Litwiński R. Policja Państwowa w województwie wołyńskim w latach 1921–1939... – S. 188.

⁴⁵ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania II (1923)... – S. 186; Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania IV (1925/1926)... – S. 447; Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania V (1927)... – S. 501.

⁴⁶ ДАРО. – Ф. 110, оп. 1, спр. 2, арк. 61.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ ДАРО. – Ф. 139, оп. 1, спр. 4, арк. 12.

⁴⁹ ДАВО. – Ф. 1, оп. 4а, спр. 47, арк. 17.

⁵⁰ Там само. – Арк. 18.

⁵¹ Dziennik Wołyński (Łuck). – 1923. – № 52. – S. 3.

⁵² ДАВО. – Ф. 1, оп. 4а, спр. 47, арк. 20.

⁵³ Там само. – Арк. 35.

⁵⁴ ДАВО. – Ф. 308, оп.1, спр.4, арк. 13.

⁵⁵ ДАВО. – Ф. 1, оп.2, спр. 912, арк. 1.

⁵⁶ ДАВО. – Ф. 1, оп. 4а, спр. 47, арк. 42.

⁵⁷ Там само. – Арк. 22.

⁵⁸ Там само. – Арк. 42.

⁵⁹ Там само. – Арк. 32.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania II (1923)... – S. 186; Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania IV (1925/1926)... – S. 447; Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polski. – Rok wydania V (1927)... – S. 501.

⁶² Przegląd Wołyński (Łuck). – 1929. – № 27. – S. 7.

⁶³ ДАВО. – Ф.1, оп. 4а, спр. 47, арк. 5.

⁶⁴ ДАВО. – Ф. 1, оп. 4а., спр.97, арк. 4–6.

⁶⁵ Оксенюк Р. Н. Нарис історії Волині. – Львів, 1970. – С. 188, 194.

⁶⁶ ДАВО. – Ф. 158, оп. 5, спр. 27, арк. 23, 56.

⁶⁷ ДАВО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 4, арк. 10.

⁶⁸ ДАВО. – Ф. 269, оп. 1. спр. 7, арк. 17.

⁶⁹ ДАВО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 14, арк. 81.

⁷⁰ ДАВО. – Ф. 1, оп. 2, спр. 181, арк. 1–2.

Юлія ПОЛІКОВСЬКА

ОБРАЗ СХІДНИХ КРЕСІВ У ПОЛЬСЬКОМУ
ПОВОЄННОМУ ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ
(НА МАТЕРІАЛАХ «КУЛЬТУРИ» ТА СУЧАСНИХ
НЕШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ)

«Чим є чи стає Велике князівство Литовське в сучасній польській літературі? Формою мітологізованої історичної пам'яті? Одним із зразків культури пограниччя? Оригінальним і неповторним образом згаслої цивілізації? Художньою транспозицією політичних положень ідеологів? Його існування видається принаймні фантомним, його образ лишається затуманеним», – так вводить читача в розмову з Іншим простором, який має назву *Східні Креси*, Александер Ф'ют¹. Ускладнює ситуацію те, що сюжетною канвою беруться події на землях колишніх польських Кресів, черпаються матеріали з пам'яті, індивідуальної чи колективної, а матеріал цей міфологізується у душі романтичних традицій. Термін «креси» має особливе символічне значення для вихідців із пограниччя, під яким розуміється не тільки «межа власного світу, але також зіткнення культур і систем цінностей, релігійна, культурна, мовна мозаїка теренів, які ставали втраченими землями для одних і віднайденими – для інших»².

Результати Другої світової війни різко змінили ситуацію у відносинах поляків з сусідами. Офіційною доктриною в практиці міжнародних відносин і національному питанні комуністичної Польщі стала «теорія пролетарського інтернаціоналізму»³. Насправді політика Польщі щодо українців базувалася на невизнанні їхніх самостійницьких прагнень та цілеспрямованій асиміляції, що заохочувалося Москвою: «вважалось, що історична наука в ПНР підпорядкована інтересам СРСР»⁴. На протипагу комуністичним

доктринам у повоєнній Польщі назрівала й опозиційна атмосфера – польські видання, які публікувались нелегально, в обхід державної цензури, не входили до офіційної мережі розповсюдження друкованої продукції, суперечили офіційній партійній ідеології. Опозиціонери виносили дискусії навколо культури та історії до публічного простору. У своїх публікаціях представники польської опозиції намагалися деміфологізувати Креси: розповісти, з одного боку, про їхню форсовану колонізацію, а з другого – про небажання поляків там працювати⁵. Корекцію стереотипів, безумовно, здійснила «Солідарність»: запровадження воєнного стану активізувало діяльність польського самвидаву, «проукраїнською» виявилася позиція такого відомого дисидентського угруповання, як Конфедерація незалежної Польщі, політичною подією стала позацензурна публікація у 1983 році книжки Казімежа Подляського (Богдана Скарадзінського) «Білоруси — литовці — українці: наші вороги чи брати?», покликаної деміфологізувати польську свідомість щодо відносин із сусідами у ХХ ст.⁶

У післявоєнний період важливим осередком перегляду польських зовнішньополітичних доктрин і концепцій щодо східних сусідів була польська еміграція. Так, з'явилися авторитетні речники українсько-польського діалогу. До них, насамперед, належав паризький журнал «Культура», який видавав Єжи Ґедройць та видавництво «Літературний інститут». «Неважко уявити собі, як виглядала б дискусія про польсько-український конфлікт під час війни, Волинську трагедію 1943 року чи про польсько-українську війну за Галичину 1918 року, коли б вона почалася із незалежністю Польщі та України. Якби не було публікацій у журналі «Культура», що боролись з антиукраїнськими стереотипами, якби не було цілеспрямованої редакційної політики, завдяки якій і польська, і українська еліти, хоч різною мірою, проте дозріли до розмови про важку спадщину історії, розуміючи, що без неї неможливе справжнє порозуміння та реальна, щоденна, а не декларативна співпраця»⁷. Йдеться про середовище, завдяки якому Польща зараз має дружні стосунки зі своїми східними сусідами (Україною, Білоруссю, державами Балтії), подолавши трагічну спадщину минулих століть. Середовище, яке першим після

війни запросило до дискусії на сторінках часопису «Культура», спровокувало переосмислення спільного проживання на теренах Кресів у минулому та змусило замислитися про міждержавний діалог на нових засадах у майбутньому.

Прихід до влади в Польщі демократичних сил у докорінний спосіб змінило ситуацію у відносинах поляків з сусідами, перед польськими керівниками та й перед цілим суспільством постала проблема вироблення не просто нової позиції в «кресових питаннях», але й довготермінової стратегії щодо новопосталих сусідніх держав, тому особливо актуальним постає дослідження того, яким конструювався образ «Східних Кресів» у сучасній польській історичній науці. Його віддзеркалення ми можемо отримати в сучасних польських нешкільних підручниках.

Ментальне картографування Кресів

Через тривале існування культур в межах кількох імперій (Габсбургів, Османської та Російської), малі держави Центральної і Південно-Східної Європи визначаються особливим типом творення кордонів та погранич. У ХХ столітті, відбувається перехід від історичного до національного кордону з катастрофічними наслідками. У цей час внутрішньою міграцією, колонізацією, насильницьким переселенням твориться калейдоскоп народів, які не можуть бути просто роз'єднаними на підставі лінійності кордонів.

Після поділів Польщі у 1772, 1793 та 1795 роках під поняттям «Кресів» розуміли всі східні провінції. Проте даний термін не є суто географічною категорією, багатозначність Кресів зумовлена низкою сенсів, що можуть домінувати в залежності від часу та галузі застосування: історія, політологія, соціологія, культурологія, психологія чи літературознавство, таким чином, Креси – «поняття полісемічне, що набуває конкретного значення в загальному контексті та залежить від епохи»⁸.

У час Другої Речі Посполитої офіційна назва «Східні Креси» стосувалася заселених українцями, білорусами і литовцями воєводств: Львівського, Тернопільського, Станіславського, Волинського, Поліського, Білостоцького, Віленського і Новоградського.

Тогочасні дискусії з приводу форми відродженої Речі Посполитої мусили враховувати проблему і характер зв'язку цих земель з рештою країни. Більшість політичних угруповань висловлювалися за інкорпораційне, а не федеративне об'єднання з Польщею. Якщо згадати основи унії – «вільні з вільними, рівні з рівними», – то доведеться визнати і за Литвою право стверджувати, що Краків чи Варшава колись були литовськими⁹. Статті № 95, 96, 109 і 115 у 1921 році Конституції Другої Речі Посполитої гарантували рівність всіх громадян перед законом і давали національним меншинам право зберігати і розвивати свою національну культуру, звичаї, мови, а також діяльність окремих церков і релігійних конфесій (Dziennik, 1921)¹⁰. Однак таке бачення централізованої держави суперечило принципам культурного та національного розмаїття, якими колись відзначалася Річ Посполита і які так високо цінувалися романтиками. Тож, із часом, щораз більше посилювалась тенденція до стирання національних відмінностей.

Креси в історико-географічному, історико-політичному та соціальному вимірах мають риси, які відрізняють їх від інших територій, адже вони, як і те, що там відбувалося, мали більше значення для всієї Польщі, ніж решта територій. Креси – це своєрідний форпост, від якого залежить доля цілої держави. Саме тут відбувалися найзавзятіші сутички з ворогами, саме мілітаризовані Креси були тим буфером, що згладжував східні впливи та виступав фортецею середземноморської цивілізації.

Якщо в розмові про Креси на перший план виходить категорія пограниччя, то одразу згадуються зміни цілих систем цінностей, описів культур, територія, котра має «функцію розділення та ізоляції, сторожа непорушності простору»¹¹, що стає ознакою бастиону. Проте постає питання, чого боронитися?

XV–XVI ст. – період творення східного кордону, що стає своєрідним форпостом Європи перед Азією: «Ця межа розвинула повністю інший світ, в якому дозрівала цивілізація російська»¹². Унаслідок спроби Польщі втілити проект «від Вісли до Двіни» набрала обертів міфологізація простору даного пограниччя, що законсервувалась в якості польського образу Кресів. Навіть в тих умовах «оборонний

мур» зводився Європою проти турецької, а не московської загрози. «Співжиття різних груп в єдиному цивілізаційному просторі надавало природнім конфліктам безпрецедентності поряд з силовими методами в інших випадках. Тут [на Кресах – Ю.П.] люди один проти одного були водночас і Свій, і Інший, і Чужий. І завжди близько один до одного»¹³. Світ Кресів був не конфліктніший за будь-яке інше пограниччя, проте тут конфронтації набирали нового змісту – витіснення російської експансії. Так, Віденській конгрес змістив пограниччя, передавши багато «кресових» земель до Росії, що потягло втрату цією територією свого статусу пограниччя, як наслідок – усунення слідів Європи та осадження тут Росії.

Польські дослідники неодноразово підкреслювали важливість дихотомії «центр – периферія» як однієї з відправних точок аналізу специфіки Кресів, що мають водночас пограничний та периферійний характер: поняття «Креси» є не так власним ім'ям, як загальним.

Твердження «цивілізаційне пограниччя не знаходиться поміж двома світами, але завжди належить до одного з них»¹⁴ тут не працює, адже Креси – це не один кордон, а декілька, серед них: польсько-литовський, польсько-білоруський, польсько-український, а також білорусько-литовський і білорусько-український. До цієї складної системи відносин додається й присутність тут єврейської меншини. Це, мабуть, один з важливих аспектів специфіки пограничних Кресів.

У кресовій конфронтації траплялись слабкі спроби релігійної уніфікації, оскільки навіть в умовах різновір'я існує спільний набір цінностей. На Кресах побутувала поговорка: «Річ Посполита – думка латинська в обгортці грецькій»¹⁵. У період Речі Посполитої та Великого князівства Литовського Креси були абсолютно унікальною областю в Європі, де Західна цивілізація (культивована Польщею) була об'єднана з візантійською русинською цивілізацією. Таким чином, співдружність східних теренів була місцем, де історичні, культурні та державні традиції поляків, литовців, білорусів, українців співіснували і квітали. Багатівіковий союз між Польщею та Литвою сприяв розвитку багатой культурної мозаїки, неповторної цивілізації.

Пограниччя створило для Кресів перспективу автономізації через вибір ідентичностей: європейської, польської, російської,

української¹⁶. Прикордонні території розглядаються як «центри глобалізації, що виконують інтеграційні функції та створюють транскордонні соціальні групи, особливі стилі життя і ідентичності»¹⁷. Статус прикордонних земель та ситуація на східних рубежах сприяли взаємопроникненню, взаємотворенню та співіснуванню Кресів як геополітичної території та Кресів як продукту свідомості, чуттєвості та досвіду, здобутого спільноту.

Сьогодні будь-яке пограниччя може отримати пакет ідеологічної «кресовості», що надає йому додаткової ваги, адже тоді воно стає рубежом, своєрідною лінією оборони польськості. Саме ідеологізація надає Східним Кресам парадоксальної властивості: пограниччя є спільним, а отже – багатонаціональним, а креси – суто польськими, бо належать тільки польському домініюнові навіть, якщо сьогодні його присутність є лише символічною.

Рига померла! Нехай живе Ялта!

Коло «Культури» було першим еміграційним середовищем, яке прийняло післявоєнні кордони Польщі, а відтак і ятинські кордони Європи. Утім, це не означало, що воно перестало дбати про польську спадщину наколишніх «Східних Кресах». Натомість, позиції ігнорування польського голосу при визначення кордонів власної держави «Культура» протиставила позицію уважності і взаємоповаги. Цим самим, «даючи можливість висловлюватися і брати участь у спільній боротьбі навіть своїм опонентам»¹⁸. Редакція часопису не прагнула «переглядати ятинські угоди», а шукала шляхи порозуміння з державами Європи для співпраці у створенні не пост-ятинського, а посткомуністичного простору. Це не було легким завданням, оскільки кордони Польщі визначалися без участі польських представників, а тому відображали межу взаємних поступок керманічів трійки держав-переможниць. Втрата територій Східної Галичини і отримання німецьких земель Східної Німеччини вимагали переосмислення меж власної держави і відносин із сусідами. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що після встановлення зон впливу на континенті, розпочався і насильницький перерозподіл етнічних зон в самій Польщі: 1) на т. зв. Повернутих Землях було поселено людей з

білоруських та українських земель; 2) була проведена операція «Вісла» та інші переселенські акції, які не сприяли налагодженню стосунків між поляками та українцями, як в самій Польщі, так і за її межами. Потрібен був пошук нових шляхів порозуміння, що особливо гостро відчували в еміграції, де «Україна, Литва та Білорусь в візії Гедройця мали стати політичними партнерами»¹⁹.

Питання кордонів привернуло увагу редактора «Культури» ще за довго до того, як він вирішив порушити його на сторінках свого видання. 1949 року він писав до Анджея Бобковського: «Я хочу просто ставити конкретні питання, яких усі ми боїмося. Приміром, федерація з Литвою, а що з Вільном та Україною, і як це узгодити з Ризьким договором? Чи Ризький договір належить до святинь, чи, може, варто спокійно подискутувати над сенсом цього кордону?»²⁰. Проте для того, щоб не шокувати громадськість радикальними концепціями перегляду кордонів, редакція часопису повинна була підготувати певний ґрунт. Таким ґрунтом стала низка інформаційних статей та обговорень, що незабаром перетворилися на постійний потік і переросли в щось значно більше, ніж звичайне інформування – в спільний культурний і ментальний простір, бо інформація, що починає надходити є чимось значнішим, ніж лише інформацією. Її подача та контекстуальність мають більш далекосяжні функції, а саме: породити дискусію заради появи нових думок.

У часи, коли жоден польський патріот не міг думати про Львів чи Східну Галичину як про українську територію, тільки найсміливіші політики могли б визнати автономію цих земель. Власне Гедройць наприкінці 30-х рр. сподівався, що в 1940 р. вдасться ввести автономію Східної Малопольщі на правах спільного польсько-українського керівництва²¹, тим самим одержавши цінного союзника у невідворотній боротьбі проти спільного ворога – Радянського Союзу. Однак не було згоди щодо змісту автономії: мала б вона обмежуватися сферою культури чи все ж допустити до місцевого самоврядування українців?²² Особливої гостроти це питання набувало з огляду на те,

¹⁹ Анджеєм Бобковським (1913-1961) – польський письменник; роки Другої світової війни провів у Франції, в 1948р. – переїхав до Гватемали; тісно співпрацював з «Культурою».

що дані терени становили польсько-українське пограниччя, Креси, на яких впродовж століть бік-о-бік мешкало українське та польське населення. Майже три четверті поляків, що були в еміграції, походили з *Східних Кресів*. Маєвський* зазначає, що «значна частка поляків оселилася на Волині, у Поліссі і на Поділлі [...] інші ж – то нащадки шляхетських сімей. *Східні Креси* разом з декількома мільйонами русинів (українців), білорусів і литовців припали Польщі, що відродилася як результат Ризького трактату»²³.

До числа поляків – вихідців з кресів – належало багато видатних людей, починаючи від поета Адама Міцкевича з Новогрудок (Білорусь), Юзефа Пілсудського з Віленщини, Станіслава Стемповського**, завершуючи Ґедройцем, уродженцем Мінська з литовським корінням. Сам себе Редактор називав «поляком Речі Посполитої обох народів»²⁴, натякаючи на свої литовсько-білоруські корені та заангажованість у налагодженні стосунків між Польщею та її східними сусідами. Більше того, він вважав, що «Польща має зобов'язання стосовно тих народів, які входили до складу Речі Посполитої, на ній лежить відповідальність за спільне минуле, а отже – і майбутнє, адже воно буде спільним, хоча й в інший спосіб, ніж за старих часів»²⁵.

Однак самого переконання було замало: реалізація цієї думки вимагала багато зусиль. Одним з яких було переконати самих українців у тому, що вони повинні працювати над цим разом із поляками, адже позиція впливових еміграційних еліт щодо Польщі і поляків була такою ж мірою суперечлива, як і польської еміграції щодо українців. Це добре відображає лист Богдана Осадчука*** до Ґедройця в 1953 р.: «За останні місяці польсько-українські взаємини сильно охололи. У нашій еміграції з'явилися ідіотські настрої: мовляв, американці денонсують Ялту, й у такий спосіб Польща буде від Щецина до Коломиї»²⁶. «Креси» – це, з одного боку, багатонаціональний,

* Маєвський (нар. 1928 р.) – алюмн духовної семінарії в Преторії, Південна Африка, на час написання листа до редакції «Культури», в якому вимагав визнання повоєнних східних кордонів Польщі.

** Станіслав Стемповський (1870-1952 рр.) – польський прозаїк, перекладач, громадський діяч.

*** Богдан Осадчук (нар. 1920 р.) – історик і публіцист, вивчився та працював в Берліні. 1950 р. розпочав співпрацю з Ежи Ґедройцем і «Культурою».

багатозначний, відкритий до різноманітності простір, який формує свою власну ідентичну культуру, але з другого – це простір, який переживає постійну драму. Публіцисти дізнавались про ці терени по-різному: хтось був з України чи Литви, хтось був знайомий з вихідцями з цих земель, а хтось досліджував Україну, незважаючи на кількість публікацій в «Культурі» та тривалість співпраці, так чи інакше кожен з цих громадських діячів зробив неоціненний внесок у зближення «Культури» зі «східною» тематикою.

Інституційний кордон як гарант польської ідентичності

Польський дослідник Александер Ф'ют вважає, що для публіцистів «Культури» саме «мандрівка в далеке минуле, історична рефлексія, врешті, особисті спогади виявляються базою для політичної концепції, творчим джерелом для цілком сучасних, ідеологічних розв'язок, формулою програми на майбутнє»²⁷. Початком великої дискусії, яка привела до того, що редакція «Культури» виступила за перегляд Ризького кордону, була стаття одного з найважливіших радників Ёдройця в українських справах – Юзефа Лободовського*. Стаття під назвою «Проти почвар минулого»** з'явилася в березні 1952 р. на сторінках «Культури» і містила програму адресовану редакції видання. Цю програму можна звести до засадничого твердження, що незалежність України є одним із життєвих інтересів Польщі, так само як і тісна польсько-українська політична співпраця. Найкраще було б, якби ця співпраця відбувалася в рамках центральноєвропейської федерації, адже «Україна як член федерації, що охоплювала б країни Центрально-Східної Європи [у тому числі Литви, Білорусі, Польщі – Ю.П.], не повинна мати побоювань щодо польського домінування. Людський та економічний потенціал, недостатній, порівняно з Росією, був би в такому разі досить високим, аби вона почувалася впевнено»²⁸. Якщо йдеться про Східну Галичину (Лободовський постійно вживає назву «Червінська земля»), то публіцист пропонує

* Юзеф Лободовський (1909-1988 рр.) – польський поет, перекладач, публіцист.

** Оpubлікована в «Культурі» за 1952 р. №2/52 – 3/52.

для неї польсько-український кондомініум: «Червінська Земля як провінція, що територіально лежить посередині, мусить дістати особливий статус на підставі повної рівноправності населення і збереження рівноправних форм зв'язку з Києвом і Варшавою»²⁹. Стаття Лободовського в польському контексті була цікавою спробою по-новому сформулювати цілі та форми польської політики щодо України.

Наступною була стаття знавця української теми Владзімежа Бончковського*, яка за словами Гедройця: «буде спробою збалансувати тогочасну дискусію, яку викликала стаття Лободовського»³⁰. Стаття** містила екскурс сторінками польсько-української історії, висвітлювала два напрями польсько-українських стосунків: з одного боку – відкрита і явна боротьба, а з іншого – підпільна співпраця. Публікація викликала жвавий інтерес як з боку поляків, так і з боку українців, зокрема про її текст писали в «Українських вістях», «Українському самостійнику», «Сучасній Україні»³¹.

Переламним моментом дискусії про кордони стала публікація в листопадовому числі «Культури» за 1952 рік листа*** ксьондза (тоді ще семінариста) Юзефа Маєвського, який пропонував прийняти повоєнні межі Польщі, переглянути позиції стосовно східних її кордонів, і що найважливіше – переглянути погляди на «щиропольські» міста: Вільнюс – на півночі, Львів – на півдні. У листі до редакції «Культури» Маєвський стверджує:

Ми, певно, єдиний народ, який живе спогадами про минуле і дивиться на реальність через призму ХІХ століття, коли слова Річ Посполита означали Корону, Литву та Русь. [...] Так, як ми, поляки, маємо право на Вроцлав, Щецин та Гданськ, так литовці слушно домагаються Вільнюса, а українці – Львова [...]. Хоча більшість мешканців Львова справді вважали себе поляками до 1939 року, дуже помиляється той, хто наполягає, що ці

* Владзімеж Бончковський (1905-2000 рр.) – польський публіцист, знавець східної проблематики, в різний час – редактор кількох часописів.

** Владзімеж Бончковський «Українська справа», опублікована в часописі «Культура» 1952 р. №7-8.

*** Лист опубліковано в «Культурі» №11/62 за 1952 р.

міста мають бути колись повернуті Польщі. Литовці ніколи не забудуть про Вільно, і між нами не буде злагоди доти, доки ми не віддамо їм це Вільно. З другого боку, українці не подарують нам Львова [...]. Тож нехай литовці, яким випала гірша доля, ніж нам, тішаться своїм Вільном, а у Львові нехай майорить синьо-жовтий прапор. Ми ж повернемо погляди на Вроцлав, Гданськ і Щецин і будуватимемо Польщу на її власному ґрунті. Тоді без сумніву сусіди наші зі сходу і півночі обдарують нас довірою. За співпраці України і Литви, Федерація Центрально-Східної Європи стане реальним фактом³².

Уже хоча б тому, що багато поляків, які залишилися на Заході, мали пограничне коріння, такі слова не могли залишитися без уваги.

Звичайно, обидва листи викликали бурхливу реакцію читачів, навіть більше, на адресу автора та редакції залунали звинувачення в державній зраді. Проте реакція редакції «Культури» на ці закиди не змусила себе довго чекати: вона була блискавичною та безапеляційною. Визначаючи позицію «Культури» як «вільної трибуни», редакція висловила свій погляд на перегляд кордонів: «Польща може здобути і втримати свою незалежність тільки в рамках федералізації всієї Європи»³³. Цим виступом стверджувалося право на участь у майбутній федеративній спільноті «не тільки тих націй, які мали свої незалежні держави станом на 1939 р., але й українців та білорусів»³⁴. Зважаючи на загрозу імперіалізму з боку Росії, постання незалежних України, Литви, Білорусі та їхнє місце в європейській спільноті набувало особливого значення для Польщі. Створення лінії незалежних держав на Сході означало б «захисний бар'єр» для Польської держави, «буферну зону» від зазіхань «імперії». Хоча такий підхід був виявом інстинкту самозбереження для поляків, проте він мав суттєве значення для українців і білорусів у досягненні суверенітету.

Редактор писав про цікаву колізію, що склалась в Польщі, а саме: ментальні кордони зі східними сусідами, утворені внаслідок тривалого перебування в одній державі. Він вважав, що:

В цій дивній головоломці у нас є великий шанс. Ним може стати «східна» політика [...] маємо проводити самостійну політику, а

не залежну від Сполучених Штатів, чи якоїсь іншої наддержави. Нашою головною ціллю є нормалізація польсько-російських і польсько-німецьких стосунків при одночасному забезпеченні співпраці з Україною, Білорусією та державами Балтії. Маємо собі усвідомити: що сильніші наші позиції на Сході, то більше зважатимуть на нас у Західній Європі³⁵.

З другого боку, анексія Львова у поляків – стратегічна політична помилка радянського керівництва, адже Львів розділяв би два сусідні народи, а так конфлікт на ґрунті Львова між українцям та поляками вичерпується, а зароджується протистояння між Польщею та Росією. Юліуш Мєрошевський, наприклад, у своїй статті «Лист з острова», опублікованій у десятому номері «Культури» за 1952 рік, дотримується позиції, що: «Червінська Земля – це польсько-українська і лише польсько-українська проблема. Російське «роз’язання» цієї проблеми суперечить і польським, і українським інтересам»³⁶. Такі роздуми неодмінно породжували дискусії про спільне історичне минуле.

Колектив «Культури» стверджував, що етнографічно та історично Червінська Земля є тереном спільних цивілізаційних та культурних досягнень: «Львівська Латинська катедрa і каплиця Боїмів, і Святий Юр, і Волоська церква віками стоять поруч і мають стояти в злагоді і в майбутньому. Прах поляків і українців перемішався між собою на цвинтарях...»³⁷ – такі аргументи Юзефа Лободовського ведуть до того, що цей простір неможливо розділити на окремі сфери впливу ні геополітично, ні символічно, нехай навіть уявним кордоном.

Східні землі як міжкультурний простір майбутнього

Протягом багатьох років Редактор цілеспрямовано і послідовно продовжував розвивати лінію часопису щодо східних кордонів. На сторінках «Культури» новим кроком у розгляді цього питання стала стаття Юліуша Мєрошевського під назвою «Російський «польський комплекс» та простір УЛБ»*. Власне, основні постулати статті

* Опублікована в «Культурі» ч. 9, 1974 р.

зародилися в листуванні Мєрошевського з Гєдройцем, а поняття УЛБ було визначене так: «Позначивши задля зручності весь простір, який обіймає територія України, Литви та Білорусі, літерами УЛБ, належить ствердити, що в минулому, а подекуди й в сьогоденні простір УЛБ визначав форму польсько-українських, польсько-литовських, польсько-білоруських стосунків, прирікаючи нас або на імперіалізм, або ж на становище сателіта»³⁸. «Віддаляючи» УЛБ від Росії Мєрошевський пише про те, що «Польща не становить небезпеки для України. Для України небезпечною є Росія»³⁹. Якщо Лободовський в своїй статті 1952 року, прагнучи вразити читача, вдавався до емоцій та нагадувань про обов'язок, то Мєрошевський розглянув питання східних кордонів, в якому був дуже добре обізнаний, у політологічному ключі.

Гострі полеміки довкола відносин Польщі з Росією точилися в емігрантських колах. Поляки вимагали послаблення імперського статусу в Європі заради «оздоровлення» атмосфери в цілому. Не обійшла ця дискусія й сторінки «Культури». У тому ж таки листі Мєрошевського зазначалося:

Я хотів би наголосити на двох пунктах. По-перше, не можливо обговорювати польсько-російські взаємини поза контекстом простору УЛБ, бо польсько-російські стосунки завжди були похідними від ситуації, яка в той чи той період панувала на цих теренах [...]. По-друге, мені здається, наскільки росіяни завжди недооцінювали і досі недооцінюють українців, настільки ж завше переоцінювали й далі переоцінюють поляків⁴⁰.

Це була ідея свободи братніх народів, що відокремлюють Польщу від Росії. Метою цього порозуміння було відірвати Україну від Росії, та й не тільки Україну, але й Литву і Білорусь, адже ситуація на цих територіях і визначає польсько-російські взаємини. Уже згаданий о. Маєвський вказував, що неодмінною запорукою незалежності Польщі є федералізована Європа:

Польща може здобути і втримати свою незалежність лише в рамках усїєї сфедералізованої Європи. Ми стверджуємо, що

право участі в майбутній федеративній європейській спільноті мають не лише ті нації, які мали свої незалежні держави на 1939 рік, але й українці та білоруси. З огляду на загрозу російського імперіалізму – теперішню і майбутню – постання незалежної України та її участь у європейській федеративній спільноті є для Польщі справою першорядного значення⁴¹.

Публікація спонукала до пошуку контактів й порозуміння з росіянами, проте з тими, які будуть готові визнати повне право українців, литовців та білорусів на самовизначення. Прикметно, що вперше у о. Маєвського і вкотре на сторінках «Культури» звучав заклик, щоб назавжди відмовитися від Вільна, Львова та будь-якої політики чи планів, спрямованих на принагідне встановлення гегемонії на Сході коштом згаданих народів. Проголошено, що поляки, як і росіяни, мусять зрозуміти, що лише неімперіалістична Росія та неімперіалістична Польща мають шанси на встановлення та впорядкування своїх взаємин. Юзеф Лободовський пишучи про російський народ вказував на те, що «його сусіди мають право на самостійне врядування, а коли він [народ – Ю.П.] відмовиться від своїх гегемоністичних планів і позбудеться нездорових апетитів, можливо, і в цій частині світу запанує спокій і таке чи інше співжиття народів»⁴².

Продовжив лінію федерації й публіцист «Культури» Владзімеж Бончковський, пишучи:

У нашій довоєнній публіцистичній діяльності поєднувались великодержавницькі ідеали Польщі та романтичні гасла свободи народів. Символ триєдиної, змодернізованої, на кшталт Швейцарії чи Британії з її домініонами, Речі Посполитої, яка охоплювала би Польщу, Україну, Литву та Білорусь, здавався найвідповіднішим порятунком від тягаря двох каменів на шиї – німецького та російського, які безперервно загрожують розчавити невеличку етнографічну Польщу⁴³.

Думаю, що не викликає сумнівів «європейскість» візії простору УЛБ Гедройцем, яка, на думку Юрка Прохаська, була

«європейською в своїй суті, бо впливала з уявлення про майбутній загальноєвропейський устрій: рівність держав-націй у єдиній європейській родині. Лише в такому контексті вивершувалась ідея простору УЛБ»⁴⁴. Можливо, не зовсім в такому контексті, але все ж Гедройцева ідея спільності втілюється, і ми вкотре переконаємося у впливовості тих конструктів, які середовище «Культури» творило під назвами «Україна», «Литва», «Білорусь».

Східні Креси в текстах сучасних польських нешкільних підручників

Джерелом для спостережень стали дванадцять підручників з історії Польщі, призначених як для вищої школи, так і для широкого кола читачів, опублікованих впродовж 1995-2008 років. Видання охоплюють період від перших поселень і до сучасної польської держави, проте наша увага переважно зосереджена на періоді нової та новітньої історії. Географія видань досить широка: Краків, Познань, хоча більшість книжок побачила світ у Варшаві.

У новітньому періоді історії Польщі розглядається, головним чином, польське питання під час світових воєн, спроби відродити державність, а також засоби досягнення цієї мети: дипломатична і військова боротьба, творення нових органів центральної влади, здобуття та консолідація територій. У підручниках детально описані конфлікти із сусідами, зокрема й з державами, які колись входили до Великого князівства Литовського, пізніше – Речі Посполитої та Другої Речі Посполитої. Звідси, виникають проблеми переділу кордонів та прикордонних земель.

Лише одна з розглянутих книжок дає читачеві визначення Кресів як «східних земель у складі Речі Посполитої, втрачених спершу в часі поділів, пізніше – під час Другої світової війни: Віленщину, Новоградщину, Полісся, Волинь, Україну, Поділля»⁴⁵. Решта авторів вживають дану назву на позначення східних прикордонних територій Речі Посполитої та Другої Речі Посполитої.

Наново повернутими *Східні Креси* стають у праці колективного авторства під керівництвом Генрика Самсоновича «Долі держави та

народу 1939р.» як наслідок «переходу Східної Галичини до Другої Речі Посполитої в заміну на військову допомогу [за домовленістю Пілсудського та Петлюри – Ю.П.]»⁴⁶.

Дискурс «втрачених земель» після поділів Речі Посполитої побутує, до прикладу, в істориків Конопчинського («втрата *Східних Кресів* 1772 року важко позначилась на суспільній свідомості поляків»⁴⁷) та Братковського («у часи поділу шляхта *Східних Кресів* не могла більше опиратися царським військами, отже втратила свою державність»⁴⁸). Натомість ширше коло авторів описує ностальгію за втраченими землями внаслідок проведення останньої лінії Керзона після Ялтинської конференції в лютому 1945 р. «Починається формування кола кресов'яків, які не могли погодитись з втратою *Східних Кресів*»,⁴⁹ – розповідає Анджей Леон Сова у своїй праці. Інший історик, Войцех Рошковський, каже: «Вільно повинно було відійти до Польщі [...] це було б справедливо, оскільки більшість мешканців Вільна були поляками»⁵⁰. «Не було спокою на Кресах Східних, – пише Самсонович, – там множились акції протесту українців та білорусів»⁵¹.

Східні Креси постають для більшості авторів як «мозаїка народів та релігій»⁵². Наприклад, у Чеслава Бжози розселення різних етнічних груп розглядається в соціально-культурному та конфесійному вимірах. Населення *Східних Кресів* й справді було багатонаціональним, та, за переконанням авторів, складалось, головним чином, з поляків, українців, білорусів і литовців. Так, єврейський компонент, який в центральноєвропейському дискурсі позиціонується як один з ключових факторів у формуванні регіону, залишається поза увагою автора. Проте інші автори, наприклад, автор підручника з історії Другої Речі Посполитої Маріан Лещук дає розгорнуту характеристику Польщі, яка «не була єдиною державою в Центрально-Східній Європі, в котрій суміщалися кілька народностей [...] так в Другій Речі Посполитій на Східних Кресах проживав, окрім поляків, великий відсоток литовців, білорусів, українців, євреїв»⁵³.

За даними польських науково-популярних розвідок, «поляки були найбільшою етнічною групою в цих регіонах і водночас демографічно найбільшою етнічною групою в містах регіону, представники

інших національностей розселялись більш компактно: литовці – на північному сході, українці – на південному сході, білоруси – вздовж центру східного кордону, євреї – розкидані в містах і селищах по всьому терену, чехи подекуди на Волині, а також росіяни [...] за даними перепису людиність «тутешня» на *Східних Кресах* сягає 0,7 мільйонів»⁵⁴. Отже, зазначає Лешук, поляки у політичних доктринах міжвоєнного періоду завжди посилались на те, що «значна частина [суміжних, прикордонних – Ю.П.] цих територій є польською, отже, і справа тих земель є інтересом польського народу»⁵⁵.

Ежи Топольський у популярному виданні «Найкоротша історія Польщі» відзначає цінність *Східних Кресів* як сировинного придатку, який зосереджує «48% родючих земель [...] великі лісові та озерні господарства»⁵⁶, Анджей Леон Сова наголошує, що «землі *Східних Кресів* не були надто родючими [...] проте для польської держави втрата цих територій означала втрату нафтових родовищ»⁵⁷.

У контексті польсько-української війни в Галичині 1918-1919 років постає ще один образ *Східних Кресів* як «оборонного муру» від поширення російського колоніалізму та бастиону на захисті ідентичності та державності: «так, аби радянська Росія знову стала якомога далі від кордонів Польщі»⁵⁸. Так і на сторінках праці Чеслава Бжози ми знаходимо зображення ордену «Оборонців *Східних Кресів*» 1919 р.⁵⁹, а в «Секретах історії Польщі» – сюжет про оборонця *Східних Кресів* Речі Посполитої Гектора Камінського⁶⁰.

Неодноразово в підручниках згадується концепція проекту Пілсудського про федерацію Польщі, України, Білорусі і Литви. Наприклад, у праці Маріана Лещика сформована «програма добровільної унії Польщі з Литвою, Білорусією, Україною»⁶¹. Один з авторів, Ежи Топольський, зазначає дещо іншу інформацію, що «так звані східні креси Пілсудський хотів пов'язати з Польщею на засаді федерації (Литва, Білорусь) і міцного союзу (Україна)»⁶². У історика Маріана Калласа ідея федерації розуміється як: «постать східноєвропейської спільноти, що обіймала б Литву, Україну, Білорусь, пов'язаних з Польщею як гегемоном»⁶³. Так, кожен з авторів на власний розсуд інтерпретує зв'язок, передбачений у федеративних концепціях Пілсудського.

Кожна з назв території несе в собі певні конотації та трактування. Так, частотність вживання тих чи інших означень має своє навантаження, по-своєму віддзеркалюючи палітру ставлення до теренів, що втілюють образ *Східних Кресів*. Ось як використовується термін *Східні Креси* щодо земель, які сьогодні є у складі України:

<i>Східні Креси / Креси</i>	Східна Галичина / Галичина	Східна Малопольща / Малопольща	Західна Україна
47	67	7	4

Таким чином, ми спостерігаємо поступовий відхід від слововживання *Креси/Східні Креси* чи, навіть певною мірою образливих для українців, Східної Малопольщі / Малопольщі, на користь більш нейтральних найменувань – Галичина, Східна Галичина, Волинь, Західна Україна. Таку ж ситуацію можемо спостерігати не лише у випадку України, проте й у випадку називання територій Литви, як от Віленщина (хоча деякі автори вживають назву Віленщина з приставкою «Польська»⁶⁴), території Білорусі, як от Гродненщина, Західна Білорусь тощо. Деякі автори взагалі уникають словосполучення «Креси/Східні Креси»⁶⁵. Хронологічна вибірка не репрезентує зміну акцентів у визначенні найменувань даних теренів: ми можемо побачити «Східні Креси» як у виданнях 1998 р. («шляхта *Східних Кресів*»⁶⁶), так і в виданнях 2007 року («поляки зі *Східних Кресів*»⁶⁷).

Східні Креси, чи то в образі Малопольщі, чи то Східної Галичини, Західної Волині, Віленщини, Гродненщини, у нешкільних підручниках з історії для широкого загалу постають невід'ємною частиною Польської держави. Кризь територіальні зміни, історичні відмінності геополітичного конструювання, підручники новітнього періоду зафарбовують цю територію, територію *Східних Кресів*, у біло-червоні кольори.

Образ *Східних Кресів* у нешкільних підручниках з історії Польщі можна представити як сукупність його змістових аспектів чи вимірів: географічного, соціально-економічного, політичного, культурно-релігійного. У географічному вимірі вони постають як прикордонна

смуга суміжних польсько-українсько-литовсько-білоруських етнічних земель, яка впродовж різних періодів історії Польщі зазнавала деформацій, та, врешті, вилилась в кордон пост-Ялтинської Європи. У соціально-економічному вимірі Креси постають не просто як периферія–аграрний придаток, але й як потужний сектор в економіці центру. Як політичний конструкт *Східні Креси* «навантажені» оборонною функцією на захист польськості. Найбагатший вияв має культурно-релігійний вимір, а саме: спільну історичну, культурну, духовну спадщину та відповідальність за неї.

Висновки

Світ як кольорова мозаїка актуалізує науковий інтерес до питань простору, ментальних кордонів, ідентичностей як до проблем конструювання «Іншого». Кордон – соціальна конструкція, характерна для всіх людських суспільств як традиційних, так і сучасних, проте Креси – це не один кордон, а декілька, серед них: польсько-литовський, польсько-білоруський, польсько-український, а також менш помітні білорусько-литовський і білорусько-український. Особливий статус прикордонних земель та ситуація на східних рубежах сприяли взаємопроникненню, взаємотворенню та співіснуванню Кресів як геополітичної території, що перебувала під польським впливом, та Кресів як продукту свідомості, чуттєвості та досвіду, здобутого спільнотою. Так і *Східні Креси* як «дитя» пограниччя постає в образі полігону для пошуків діалогу, компромісу, толерантності, зацікавлення яким залишається й досі актуальним через міцні міжлюдські зв'язки, у які вплелася легенда.

Аналіз текстів «Культури» дозволяє показати, як функціонував дискурс *Східних Кресів* у середовищі Єжи Ґедройця. Насамперед, бачимо, що він формувався із переосмислення долі пост-ялтинської Європи, що стало одним з основних питань, які привернули його увагу. Редактор та його однодумці з середовища «Культури» прийняли територіальні зміни після конференції, однак вважали за потрібне розпочати діалог щодо їхньої доцільності. Виникло питання, що тепер вкладали в поняття Польщі, її території та межі, а

завданням було визнання нового польського кордону – державним і таким, що допоможе в майбутньому досягти порозуміння із сусідніми державами. Разом з цим, цей кордон – не той, що розділяє, не завіса, а лише – нові межі польської ідентичності.

Впадає в очі спосіб, в який «Культура» «вводить» на свої сторінки нове бачення східних теренів країни. З одного боку, спостерігаємо, що тема польського кордону стає центральною для часопису, а отже, й предметом постійного обговорення в колі емігрантів. При цьому учасниками обговорення стають вихідці із східних теренів Польщі – Юзеф Лободовський, Владзімеж Бончковський, Єжи Стемповський, Юліуш Мерошевський, а також просто небайдужі читачі-дописувачі, зокрема дуже актуальним для дискусії став лист семінариста Юзефа Маєвського. Головною тезою обговорення було те, що потрібно перелаштуватись на новий польський простір, визнати нові кордони держави, забути про Ригу і прийняти Ялту, позбутися старих стереотипів та впевнено крокувати в майбутнє пліч-о-пліч з суверенними державами-сусідами: Україною, Литвою, Білоруссю – державними одиницями, що містили в собі землі *Східних Кресів* Речі Посполитої.

Таким чином, автори «Культури» намагались призвичаїти читача до нових кордонів Польщі та нового розуміння того, чим тепер є Польща. Визнання Львова українським містом, а Вільна – литовським, в сприйнятті кола «Культури» – неодмінний гарант порозуміння з сусідами, а отже, в майбутньому – гарант добросусідських стосунків. Саме таким змістом наповнювалися східні терени, хоча це розуміння пропонувало й іншу форму їхнього осмислення – як Червінської Землі. Проаналізовані тексти показують, як заміщувалося не тільки розуміння східних теренів, але й спосіб їхнього називання. Дописувачі «Культури» певним чином «стирали» зі свідомості читача вживаний в міжвоєнний період концепт «*Східні Креси*», пропонуючи замість нього давню назву цього пограниччя – Червінська Земля, апелюючи до періоду початку співжиття на цій території «польського», «українського», «білоруського» народів. Ми бачимо, як автори статей обережно «виймають» польський компонент як панівну складову *Східних Кресів* і наділяють ним західні «віднайдені»

землі, але, водночас, залишаючи за ними право на участь в спільній федерації Центрально-Східної Європи. У такий спосіб *Східні Кресви* продовжують бути «своїми» у польській свідомості, але розуміються вже не як втрачені терени, а як набутий простір нового багатого міжкультурного діалогу. Це і було основним способом мовлення про польсько-українське пограниччя, зафіксоване нами у «Культурі».

Моделювання, чи то пак представлення, *Східних Кресів* у польських нешкільних підручниках з історії Польщі відбувається у формі простору, на якому розгортається історія Польщі, України, Литви, Білорусі. Тож просторовий ракурс вийде далеко за рамки географії, беручи до уваги, що підручник є препаратом під певним кутом зору підбіркою знань та інформації, котру передає попереднє покоління наступному. Підручник створює виважений образ *Східних Кресів* як прикордонної смуги суміжних польсько-українсько-литовсько-білоруських етнічних земель, яка впродовж різних періодів історії Польщі зазнавала деформацій та врешті вилилася в кордон пост-ялтинської Європи. Для авторів сучасних підручників Кресви – це також і спільна історична, культурна, релігійна спадщина, проте у даній вибірці джерел автори, загалом, не відокремлюють історію Кресів, чи Східної Малопольщі, чи інших східних пограничних земель, від історії Польської Держави, натомість наділяють їх функцією оборони польськості.

Таким чином, можемо простежити, що дискурс *Східних Кресів*, сформований у повоєнний час на шпальтах часопису «Культура», та відповідний дискурс підручників, написаних у посткомуністичній Польщі, накладаються, коли йдеться про розуміння польсько-українського пограниччя як теренів зі спільним історичним досвідом, пам'яттю та культурою, а не «втрачених земель для одних і віднайдених земель для інших». Однак саме повернення і вживання назви «*Східні Кресви*» на сторінках підручників може розумітися, як певного роду повернення сили тим дискурсам, які «Культура» намагалася «заборонити», тобто тим, що нагадують про польську приналежність цих земель і, в такий спосіб, активізують т.зв. кресову свідомість, вплив якої вже зараз ми можемо уледіти в популярності тем з української проблематики в польській історичній науці. Яким

стане подальший «режим істинності» польського дискурсу про *Східні Креси* і які дискурси будуть перетворювати сприйняття і розуміння цих теренів у Польщі, покаже час.

ПРИМІТКИ:

¹ Ф'ют А. Зустрічі з Іншим / Пер. з пол. Ярослав Поліщук. – Харків, 2009. – С. 37.

² Purchla J. Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo? // Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo? Materiały międzynarodowej konferencji / J. Purchla. – Kraków, 2006. – S. 8–16. Тут і далі переклад мій – Ю.П.

³ Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних доктринах // Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз). – Київ, 1996. // Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/ukrxx/r08.htm> / Відвідано 22.03.2010.

⁴ Чушак Христина. Дискусії навколо історії польсько-українських взаємин на сторінках польських опозиційних видань (1976-1989) // Дух і Літера №23, Польські студії: спеціальний випуск. – Київ, 2008. – С. 170.

⁵ Там само. – С. 179.

⁶ За мат. Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних...; Чушак Христина. Дискусії навколо історії польсько-українських взаємин на сторінках польських опозиційних видань (1976-1989) Польські студії Т.1.Київ, 2008.

⁷ Гнатюк О. Польсько-український діалог: часопис «Культура» та його спадщина. – К., 2007. – С. 22.

⁸ Suchomłynow L. Specyfika świadomości Polaków na Kresach dalekich (na przykładzie twórczości Jarosława Iwaszkiewicza) // I Kongres Polskich Towarzystw Naukowych na Obczyźnie. – Kraków, 2007. – S. 228.

⁹ Была ли Польша империей? / Беседа Анджея Новака с Романом Шпорлюком // Ab imperio. – 1/2007 / Режим доступу: <http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=1801&idlang=2&Code>, відвідано 12.12.2009.

¹⁰ Kamusella T. Poland's Minorities in the Transition from Soviet-Dominated Ethnic Nation-State to Democratic Civic Nation-State / Режим доступу: http://www.yorku.ca/soi/_Vol_3_4/_HTML/kamusella.html / , відвідано 23.01.2010.

¹¹ Uliasz S. O dialogu kultur wspólnot kresowych / Pod redakcją Stanisława Uliasza. – Rzeszów, 1988. – S. 13.

¹² Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo? // Materiały międzynarodowej konferencji / J. Purchla. – Kraków, 2006. – S. 18.

¹³ Там само. – С. 19.

¹⁴ Там само. – С. 13.

¹⁵ Там само. – С. 18.

¹⁶ Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo? // Materiały międzynarodowej konferencji. – Kraków, 2006. – С. 21.

¹⁷ Бредникова О. Исторический текст ad marginem или разделенная память разделенных городов? // Ab imperio. – 4/2004 // Режим доступу: <http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=showa&idart=1127&idlang=2&Code>, відвідано 12. 12. 2009.

¹⁸ Dwadzieścia pięć lat – Kultura, 1972 – № 7-8 (298-299) / Режим доступу: <http://kultura.onet.pl/artukul.asp?DB=162&ITEM=2574&M=33&MP=3>, відвідано 28. 03. 2008.

¹⁹ Сверстюк Є. Висока ніша Єжи Гедройця // Газета «Наша Віра». – 2006, грудень / Режим доступу: http://nashavira.ukrlife.org/12_2006.htm , відвідано 26.02.2008.

²⁰ Єжи Гедройць та українська еміграція. Листування 1950-1982 роки / Упорядкувала Богуміла Бердиховська. – К., 2008. – С. 29.

²¹ Хрусльїнська І. Єжи Гедройць і українське питання / Режим доступу: <http://not.from.kiev.ua/txt/000090.html>, відвідано 12.03.2008.

²² Гнатюк О. Польсько-український діалог: часопис «Культура» та його спадщина. – С. 18.

²³ Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури» / Упорядкувала Бердиховська Б. – К., 2005. – С. 305.

²⁴ Жебровський М. Одним листом увійти в історію / 2006 р. 15 березня / Режим доступу:

<http://www.polska.com.ua/ua/ambasada/info/giedroycua/4649/>, відвідано 08.03.2008.

²⁵ Хрусльїнська І. Єжи Гедройць і українське питання / Режим доступу: <http://not.from.kiev.ua/txt/000090.html> / Відвідано 12.03.2008, відвідано 12.03.2008.

²⁶ Giedroyc Jerzy. Autobiografia na cztery ręce / Opracował i posłowiem opatrzył Pomian K. – Warszawa, 2006. – С.138

²⁷ Ф'ют А. Зустрічі з Іншим / Пер. з пол. Ярослав Поліщук. – Харків, 2009. – С. 75.

²⁸ Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури». – С. 106.

²⁹ Там само. – С. 106.

³⁰ Єжи Гедройць та українська еміграція. Листування 1950-1982 роки. – С. 98.

³¹ Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури» – С. 33.

- ³² Giedroyc Jerzy. Autobiografia na cztery ręce. – S. 305–306.
- ³³ Там само. – S. 307.
- ³⁴ Там само. – S. 307.
- ³⁵ Giedroyc Jerzy. Autobiografia na cztery. – S. 246.
- ³⁶ Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури». – С. 156.
- ³⁷ Там само. – С. 104.
- ³⁸ Там само. – С. 201.
- ³⁹ Там само. – С. 156.
- ⁴⁰ Там само. – С. 201–202.
- ⁴¹ Там само. – С. 162.
- ⁴² Там само. – С. 74.
- ⁴³ Bączkowski Włodzimierz. O wschodnich problemach Polski. – Wrocław, 2000. – S. 74.
- ⁴⁴ Гнатюк О. Польсько-український діалог: часопис «Культура» та його спадщина. – С. 53.
- ⁴⁵ Krawczyk Jarosław. O Polsce i Polakach. Opowieść historyczna. – Warszawa, 2004. – S. 369.
- ⁴⁶ Samsonowicz Henryk. Losy państwa I narodu do 1939 roku. – Warszawa, 2003 – S. 475.
- ⁴⁷ Konopczynski Władysław. Historia polityczna Polski 1914-1939. – Warszawa, 1995. – S. 59.
- ⁴⁸ Bratkowski Stefan. Najkrótsza historia Polski. – Warszawa, 1998. – S. 221.
- ⁴⁹ Sowa Andrzej Leon. Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej. – Kraków, 2001. – S. 221.
- ⁵⁰ Roszkowski Wojciech. Historia Polski 1914-1996 / Wojciech Roszkowski. – Warszawa., 1997. – S. 28.
- ⁵¹ Samsonowicz Henryk. Losy państwa I narodu do 1939 roku. – Warszawa, 2003 – S. 503.
- ⁵² Brzoza Czesław. Wielka historia polski. – Kraków, 2003. – T. 9. – S. 51.
- ⁵³ Lesczyk Marian. Druga Rzeczpospolita 1918-1939. Społeczeństwo. Gospodarka. Kultura. Polityka. – Warszawa, 2006. – S. 107.
- ⁵⁴ Samsonowicz H. Losy państwa i narodu do 1939 roku. – S. 504.
- ⁵⁵ Lesczyk M. Druga Rzeczpospolita 1918-1939. Społeczeństwo. Gospodarka. Kultura. Polityka. – S.77.
- ⁵⁶ Brzoza C. Wielka historia Polski. // Tom 9. Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny Światowej (1918-1945) / Czesław Brzoza. – Kraków: Forga oficyna wydawnicza, 2003. – S. 128-131.
- ⁵⁷ Sowa A.j L. Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej. – Kraków: Forga oficyna wydawnicza, 2001. – S. 87.

-
- ⁵⁸ Topolski J. Historia Polski. – Poznan, 2008. –. 220.
- ⁵⁹ Bratkowski S. Najkrótsza historia Polski. – Warszawa, 1998. – S. 112.
- ⁶⁰ Sekrety historii Polski. Tego nie uczyli nas w szkole. – Warszawa, 2003. – S. 218.
- ⁶¹ Lesczyk M. Druga Rzeczpospolita 1918-1939. – S. 80.
- ⁶² Topolski J. Historia Polski. – Poznan, 2008. – S. 220.
- ⁶³ Kallas M. Historia ustroju Polski X–XX w. – Warszawa, 1996. – S. 302.
- ⁶⁴ Kizwalter T. Historia Polski. Polska (1831-1939). – Warszawa, 2007. – T. 11 – S. 345
- ⁶⁵ Kizwalter T. Historia Polski. Polska (1831-1939). – T. 11. – Warszawa, 2007; Roszkowski Wojciech. Historia Polski 1914-1996. — Warszawa, 1997.; Kallas Marian. Historia ustroju Polski X–XX w. – Warszawa, 1996.
- ⁶⁶ Bratkowski Stefan. Najkrótsza historia Polski. – S. 221.
- ⁶⁷ Kizwalter Tomasz. Historia Polski. Polska (1831–1939).– S. 353.

Степан ІВАНИК

АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ
ОСНОВИ ПОЧУВАНЬ СТЕПАНА БАЛЕЯ В
ТРАДИЦІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ШКОЛИ
КАЗІМЕЖА ТВАРДОВСЬКОГО

Степан Балея як учень Казімежа Твардовського

Степан Балея, поза сумнівом, належав до грона найвидатніших і водночас найбільш улюблених учнів засновника львівської філософської школи Казімежа Твардовського. Народився в 1885 році в Великих Бірках Тернопільського повіту¹. У 1903 році закінчив гуманістичну гімназію в Тернополі, після чого до 1907 року навчався на філософському факультеті Львівського університету. У 1911 році Балея здобув ступінь доктора філософії, захистивши написану під керівництвом Твардовського докторську дисертацію «Про потребу реконструкції поняття психологічної основи почувань»². У 1908–1928 роках працював учителем у гімназіях з українською мовою навчання в Перемишлі, Тернополі і Львові, а в 1920–1925 роках викладав логіку, психологію та вступ до філософії в Таємному Українському Університеті у Львові³.

У 1912 році Балея отримав наукову стипендію австрійського міністерства освіти, завдяки якій провів два роки на науковому стажуванні в Берліні (у Карла Штумпфа) та Парижі. Отримання цієї стипендії Балеєм мало свого часу значний суспільно-політичний резонанс, оскільки польська народно-демократична преса гостро відреагувала на її надання молодому українському вченому⁴. Твардовський виступив на захист свого учня, присвятивши цій справі спеціальну статтю, яка була опублікована в газеті «Słowo Polskie» 13 вересня 1912 року⁵, а вже наступного дня передрукована

українською мовою в газеті «Діло»⁶: «Оскільки д-р Степан Балея є моїм учнем і оскільки згадану допомогу на виїзд за кордон йому надало міністерство освіти на підставі одноголосної ухвали грона професорів філософського факультету, прийнятої на мій запит, тому з дозволу шановної редакції я заберу слово в цій справі... [Шановна редакція] виражає, наскільки я добре розумію, переконання, що стремління в напрямку наукової кар'єри в середовищі українського суспільства не можуть узгоджуватися з участю в польських наукових гуртках чи зі співпрацею в польських наукових часописа. [...] Це переконання видається мені в корені хибним. Його наслідком був би принцип, що українець не повинен здобувати освіту в польському університеті і користуватися усіма існуючими в ньому засобами навчання. [...] Так само, отже, поляк не міг би здобувати освіту у французьких чи німецьких університетах і брати участь в присвячених науковим справам зібраннях французьких чи німецьких студентів, якби, звичайно ж, був до них допущений; так само далі не повинен писати для французьких чи німецьких часописів, якщо не хоче, щоб його за це звинуватили, якщо він виявить намір працювати для власного народу». У свою чергу в листі до Твардовського, датованим 15 вересня 1912 року, Балея написав: «Я невимовно вдячний ясновельможному пану Професору за пояснення, пов'язані з моєю справою, і заміщені в «Słowie Polskim». А це є настільки цінне для мене не тільки з того приводу, що пан Професор може, навіть, наражаючи свою популярність, таким шляхетним способом захищає мене перед прикрими для мене підозрами; я високо їх ціную передусім з того приводу, що в моїх очах, і в очах інших українців це буде живим прикладом об'єктивності і доброзичливості ясновельможного пана Професора в стосунку до його учнів української національності. Я вірю, що колись навіть самі поляки будуть вдячні пану Професору за те, що будуть мати можливість вказати на такі факти і можливо навіть будуть цим пишатися. Те, що я маю на увазі, може найкраще проілюструють слова, сказані одним українцем, з котрим я розмовляв про цей випадок: «Я не знаю, чи багато знайшлося б українців, які в аналогічному випадку спромоглися б повестися таким самим джентльменським чином, як проф. Твардовський»⁷.

Друга справа, в якій заступництво вчителя дозволило Балеєві продовжити наукову кар'єру, була вже набагато важливіша і мала місце в 1925–1927 роках. У 1925-му році Твардовський на прохання Балея виступив з ініціативою габілітації українського вченого в Університеті Яна Казімежа у Львові. Однак тут на перешкоді стала діяльність Балея, пов'язана з його викладанням в Таємному Українському Університеті, оскільки консервативна польська професура не бажала бачити у своєму колі «русина». Про подробиці цієї справи і роль, яку відіграв у ній Твардовський, дізнаємося з записів у щоденнику останнього:

12 листопада 1925 року, четвер:

«Я розмовляв сьогодні з проф. Сплавінським в справі габілітації Балея, котрий звернувся кілька тижнів тому до мене, виявляючи мені свій намір і просячи розвідати думку грона професорів Гуманістичного факультету. Сплавінський засвідчив, що така габілітація йшла б по лінії його державно-національних поглядів. Однак він висловив побоювання, чи не стане на перешкоді діяльність Балея в Таємному українському Університеті. Пообіцяв теж з'ясувати, як би на Балея і його справу дивилися українські кола»⁸.

25 листопада 1925 року, середа:

«Після екзамену я розмовляв з Хилінським і Закшевським про наміри габілітування Балея [...] Закшевський однак висловив побоювання, чи особа Балея не стане кристалізаційним осередком різних українських тенденцій в Університеті, він вважає, що належало б довідатися про особу Балея як гімназійного вчителя в Кураторіум, а також вважає, що участь у таємному університеті може негативно вплинути на думку Ради факультету»⁹.

27 листопада 1925 року, п'ятниця:

«Я розмовляв з Вітковським і Буландою про намір габілітування Балея. Вітковський був би за, якби Балея не навчав у таємному українському університеті. Буланда висловився з більшою обережністю, побоюючись, що на психологічні заняття Балея міг би приймати самих українців – зрештою під час занять розмова між ним і працюючими студентами могла б також проходити по-українськи, хоча б навіть і не з його ініціативи. Обидва порушили думку, чи не міг би Балея габілітуватися в якомусь іншому місці, не у Львові»¹⁰.

12 грудня 1925 року, субота:

«Після засідання [інавгурація нового ректора] я запитав Балея, чи він брав участь у таємному українському університеті. Виявилось, що участь брав, але в певній обмеженій формі, що має мені найближчими днями пояснити»¹¹.

23 грудня 1925 року, середа:

«Був потім у мене Балея, з котрим я обговорював певні подробиці пов'язані з наміром його габілітації, а особливо справу його участі у так званому таємному українському університеті»¹².

14 липня 1926 року, середа:

«В обід був у мене д-р Балея, якому я представив підсумок своїх інтерв'ю в справі його запланованих старань габілітуватися у Львові. Я сказав йому, що ці інтерв'ю не переконали мене в тому, що його зусилля пройдуть гладко, хоча й не вважаю це за виключене. Я повідомив йому відразу, що у зв'язку з утворенням у Варшаві кафедри педагогічної психології я порекомендував його там у листі до Ради факультету, яка звернулася до мене з проханням про думку щодо кандидатів, і що В. Вітвіцький має намір виступити там з відповідним запитом. Так само, сказав я Балеєві, я збираюся висунути його кандидатуру для Віленського університету, який також звернувся до мене у справі зайняття місцевої кафедри психології. Д-р. Балея помітно був радий цьому»¹³.

Врешті-решт, завдяки наполегливим клопотанням Твардовського і Владислава Вітвіцького, 1 січня 1928 року Балея був офіційно затверджений в якості «контрактного професора» (а з 16 жовтня 1928 року в якості «надзвичайного професора») на кафедрі виховної психології Варшавському університету, де плідно працював до кінця свого життя (1952). У листі до Твардовського від 10 січня 1928 року Балея писав: «Великошановний пане Професоре! У свою номінацію я почав вірити насправді тільки від учора, тобто від дня, в якому мені було вручено декрет. Справа тягнулася так сильно довго, що я вже повністю втратив віру, незважаючи на обіцянки і запевнення. Навіть оголошення в «Monitorze» не видавалося мені повною гарантією остаточного врегулювання моєї номінації. Але тепер я все ж можу собі сказати, що те, про що я мріяв, здійснилося, хоча й окупилося певною

психічною мукою, штучно маскованою ззовні. І ще те собі кажу багато разів, що здійснення моєї мрії я завдячую тільки доброзичливості і опіці пана Професора. Сердечні привітання, які я отримав від його особи, є новим доказом цього»¹⁴.

Будучи професором Варшавського університету, Балеї не втратив зв'язку з українським науковим середовищем: 3 червня 1935 року він прочитав лекцію «Завдання сучасної психології» в Українському науковому інституті у Варшаві¹⁵, 2 листопада 1935 року взяв участь у I Українському Педагогічному Конгресі у Львові, на якому виступив з доповіддю «Психологія характеру»¹⁶, публікував свої роботи в українських періодичних виданнях, таких як: «Літературно-науковий вісник Товариства ім. Т. Шевченка», «Медичний вісник», «Наука і письменство», «Український медичний вісник», «Шляхи».

До свого від'їзду зі Львова до Варшави Балеї брав активну участь у науковому житті школи Твардовського, головним чином, в роботі Польського Філософського Товариства (ПФТ), де грав одну з перших скрипок. Балеї був першим українцем, який долучився до діяльності ПФТ: протокольний запис про його затвердження в дійсні члени ПФТ датується 12-м листопада 1910-го року¹⁷. Варто зауважити, що в 1925 році саме з його ініціативи була утворена психологічна секція Товариства, яку Балеї очолював до 1928 року. Ось повний список виголошених Балеєм наукових доповідей на засіданнях ПФТ¹⁸:

1) «З психології статевиx почуттів» (частина перша): 116 пленарне наукове засідання ПФТ 1 липня 1911 року;¹⁹

2) «З психології статевиx почувань» (частина друга): 117 пленарне наукове засідання ПФТ, 8 липня 1911 року;²⁰

3) «Психоаналіз певної помилки Словацького»: 243 пленарне засідання ПФТ, 27 жовтня 1923 року;²¹

4) «Про фехнерівський принцип допомоги»: 1 засідання психологічної секції ПФТ, 2 травня 1925 року;²²

5) «Психологічна структура квадрату»: 6 засідання психологічної секції ПФТ, 23 січня 1926 року;²³

6) «Показ різних випадків психічно хворих»: 9 засідання психологічної секції ПФТ, 15 квітня 1926 року (разом з Я.Фростігом);²⁴

7) «Про види вчування»: 13 засідання психологічної секції ПФТ, 30 жовтня 1926 року;²⁵

8) «Афект як виховний засіб»: 20 засідання психологічної секції ПФТ, 20 лютого 1928 року.²⁶

Про останній виступ Балея на засіданнях ПФТ Твардовський у своїх щоденниках писав так:

20 лютого 1928 року, понеділок:

«Ввечері була психологічна секція ПФТ, на засіданні якої Балея, прибувши на два дні з Варшави, де викладає з другої половини січня як «контрактний професор» педагогічну психологію, виголосив доповідь «Афект як виховний засіб». Ця доповідь була повторенням його варшавської інавгураційної лекції. Після доповіді я звернувся до нього з прощальною промовою, дякуючи йому за роботу в Товаристві. Балея подякував за мої слова і прощаючись звернувся до мене з дуже сердечними і прямо зворушуючими мене словами вдячності. У цій промові він виявив себе з дуже шляхетного боку і не одного з присутніх, як вони мені потім казали, глибоко зворушив. Потім гроно з 16 осіб подалося на спільну з Балеєм вечерю до готелю Жорж, де ми провели дві години в дуже приємному настрої»²⁷.

Степан Балея збагатив українську і світову філософську думку такими працями: «Про поняття психологічної основи почувань» (1911), «Про різницю між судженневими та представними почуваннями» (1911), «З психології творчості Шевченка» (1916) «Про судженневі почування» (1916)²⁸, «Судженневі почування і «наставлення»» (1918), «Психоаналітичні зауваження до генези поеми Словацького «В Швейцарії»» (1921), «Трійця в творчості Шевченка» (1925), «Психоаналіз однієї помилки Словацького» (1925), «Зауваження про поділ почувань на представленневі та судженневі» (1931), «Дороги самопізнання» (1947), а особливо варто відзначити, що Балея був автором перших підручників з психології (1922)²⁹ і логіки (1923)³⁰ українською мовою. Дослідити всю наукову спадщину Балея у межах даної статті не можливо, тому ми обмежимося розглядом найбільш репрезентативної, на нашу думку, праці українського філософа: його докторської роботи «Про потребу реконструкції поняття психологічної основи

почувань», написаної під керівництвом Твардовського. Однак, перед тим як безпосередньо розглянути вищезгадану роботу Балея, необхідно визначити методологічні і теоретичні парадигми школи Твардовського, які становлять її ідейну вісь і на підставі яких ми могли б оцінити значання роботи українського філософа для розвитку традиції львівської філософської школи. З цією метою необхідно розглянути конститутивні елементи філософії самого засновника львівської школи.

Методологічні і теоретичні парадигми школи Твардовського

1. Аналіз понять.

Аналітичний метод, що полягає у детальному аналізі понять і значень, був в основі філософії Твардовського. Його він використав уже у докторській роботі «Ідея і перцепція. З епістемологічних досліджень над Декартом», виконаній під керівництвом Brentano³¹ (1892), а пізніше не відмовлявся від нього навіть у своїх нефілософських працях, наприклад таких як «Про патріотизм»³² (1919) чи «Про достоїнство університету»³³ (1933). Точне формулювання понять, які входять в сферу філософського дискурсу – це перша умова філософування: такою є програмна теза філософії Твардовського, обґрунтована ним у праці «Про ясний і неясний філософський стиль» (1927). Вживання однозначних назв, яким відповідають ясні поняття, є для Твардовського етичним постулатом наукової роботи. Цікавою у зв'язку з цим є його ідея про те, що «неясність стилю деяких філософів не є неминучим наслідком чинників, які кореняться в предметі їх висновків, а випливає з мутності і неясності їхнього способу мислення»³⁴. На його переконання, мова є зовнішнім виразом мислення, а мислення у свою чергу відбувається за допомогою абстрактних понять, які є символами-знаряддями мислення. Тож неясність мови є прямим наслідком неясності мислення: «хто ясно мислить, той теж би ясно писав, а про автора, який неясно пише, слід було б судити, що він не вміє ясно мислити».³⁵

Отже, бачимо, що Твардовський визначав роль аналітичного методу у вбереженні філософію від спекуляцій: поняттєвий аналіз

надає дискутованим проблемам однозначний сенс. Важливо також відзначити, що Твардовський, як і його вчитель, австійський філософ Brentano, надавав перевагу аналізу саме в рамках дескриптивної психології.

2. Інтроекціонізм

Що стосується методу інтроекції, то і тут Твардовський переймає парадигму Brentano: «Внутрішній досвід не є об'єктом відсталого психолога; навпаки, він являє собою єдиний спосіб, яким ми можемо зачерпнути безпосереднє знання психічних явищ»³⁶. Та Твардовський не зупинився на простому перейнятті постульованого в філософії Brentano методу. Справа в тому, що Brentano у своїй «Психології з емпіричної точки зору» звернув увагу на те, що хоча інтроекція і є єдиним джерелом безпосереднього пізнання психіки, все ж вона не є вільною від недоліків, найбільший серед яких – це її суб'єктивність, тобто відсилання до власної психіки суб'єкта³⁷. У своїй роботі «Про акти та витвори» (1913)³⁸ засновник львівської філософської школи запропонував оригінальний спосіб подолання цього недоліку інтроективного методу, який він назвав предметним методом. Його суть полягає в тому, що він не обмежується реєстрацією психічних явищ суб'єкта, а поширюється також і на факти чужих психічних явищ. Емпіричним джерелом цього методу є «усі факти, речі, непсихічні предмети, в яких в якийсь спосіб відображаються психічні факти, отже, усі психофізичні акти і витвори, тобто такі фізичні акти, які супроводжуються впливаючими на них психічними актами, і такі фізичні витвори, які з'являються завдяки психофізичним актам»³⁹. Як психофізичні акти, так і психофізичні витвори є наочними виразами психічних актів і витворів, саме тому перші можуть опосередковано вказувати на останні. Завдяки цьому ми можемо отримати опосередковану інформацію про чуже, недоступне для інтроекції, психічне життя.

3. Класифікація психічних явищ

Твардовський в своїх епістемологічних дослідженнях опирається на брентанівську класифікацію психічних явищ, яка фактично віддзеркалювала стан досліджень сфери психічних явищ

кінця XIX століття. Однак він лишається далеким від визнання цієї класифікації як остаточної, а навпаки вважає, що відкриття нових властивостей психічних явищ неодмінно відобразитися і на їхній класифікації. Так, у доповіді Твардовського на засіданні ПФТ під назвою «В справі класифікації почувань» читаємо: «кожна класифікація віддзеркалює стан дослідження на даний час. Оскільки дослідження просуваються вперед, викриваючи нові властивості явищ і нові відношення між ними, цей прогрес також повинен знайти вираз в модифікаціях, введених до класифікації цих явищ. І тільки шляхом таких поступових модифікацій по мірі просування досліджень наука наближається до остаточної класифікації досліджуваних явищ»⁴⁰. Для Твардовського, отже, немає сумнівів щодо того, що психічні явища підлягають класифікації, навіть такі складні з них, як почування. У своїй праці «В справі класифікації психічних явищ»⁴¹ Твардовський запропонував таку класифікацію психічних явищ:

- 1) представлення (уявлення і поняття);
- 2) судження;
- 3) почування;
- 4) акти волі.

Ця класифікація є розвитком класифікації психічних явищ Brentano: Твардовський розділив останню групу психічних актів на два окремі класи: почування і акти волі («Почування і прояви волі необхідно, як це робилося до сих пір, і надалі вважати двома принципово різними типами психічних явищ»⁴²). Суттєва різниця між Твардовським і Brentano полягала ще й у тому, що перший не зводив відношення між окремими класами психічних явищ до твердження, що представлення є основою решти класів, натомість вбачав зв'язок між інтелектуальними психічними актами (наприклад судженнями) та почуваннями. Твардовський також вважав, що класифікація судженневих почувань іншого учня Brentano, Алексіуса Майнонга, потребує істотної коректури.

4. Іntenціоналізм

Твардовський слідом за Brentano стверджує, що інтенціональність є характерною рисою актів свідомості. Уже перші твердження у його найбільш відомій праці «Про зміст і предмет представлень» звучать

так: «Психічним явищам представлення собі, судження, пожадання і нехиті постійно відповідає щось, що є представлене, суджене, пожадане чи знеохочене – і без цього ці явища були б нічим»⁴³. Це означає, що немає таких актів свідомості, які не були б інтенціональними, тобто не відносилися б до предметів поза свідомістю і не мали б змістів всередині свідомості. Однак Твардовський зауважив, що Brentano, формулюючи свою теорію інтенціональності, фактично ототожнює «скерування на предмет» і «відношення себе до певного змісту». Отже, постає запитання: який саме з членів інтенціонального відношення, зміст чи предмет, має на увазі Brentano у своїй теорії інтенціональності; чийдеться про предмет, що існує в межах свідомості, чи про предмет, який є трансцендентальним щодо свідомості? Згідно з Твардовським, причиною цієї неясності є той факт, що Brentano не зауважив двозначності назви «те, що представлене», оскільки «те, що представлене» може означати як предмет представлення, так і зміст представлення. Твардовський усунув цей недолік, розрізняючи предмет представлення від змісту представлення:⁴⁴

а) *предмет представлення* – це трансцендентальний предмет, який існує об'єктивно, поза межами свідомості і на який наше представлення скеровується.

б) *зміст представлення* – це іманентний предмет, психічний образ предмету представлення.

Яку роль відіграє поняття «змісту представлення» в концепції інтенціональності Твардовського? Його значення, на думку Твардовського, полягає передусім у тому, що він є зв'язковою ланкою між актом представлення і предметом представлення: через свій зміст акт представлення вказує на представлений предмет. На відміну від новочасових емпіристів та Канта, які вважали зміст репрезентацією предмету, що заслонює собою предмет і виступає замість нього, Твардовський показав, що зміст надає доступ до предмету, «уприсутнює» його; різні змісти інформують про різні грані предмету. Отже, поняття «змісту представлення» у Твардовського дозволяє зрозуміти, яким чином досвід може трансцендувати, виходити за свої межі, адже саме зміст є тим елементом психічного акту, через який це трансцендування відбувається. Інакше кажучи,

теорію стосунку змісту до предмету Твардовського можна вважати своєрідним обґрунтуванням позиції епістемологічного реалізму

Отже, бачимо, що філософія Казімежа Твардовського характеризується поєднанням емпіричних методів з логічним аналізом. При цьому можна чітко виокремити такі конститутивні елементи:

- 1) аналіз понять (аналітичний метод);
- 2) інтроспекціонізм (метод «внутрішнього сприйняття»);
- 3) інтенціоналізм (постулат інтенціональності психічних актів);
- 4) класифікація психічних явищ (на представлення, судження і емоційно-волітивні акти).

Виразно видно, що точкою опори філософської доктрини Твардовського є брентанівська концепція філософії. Натомість різниця між Brentano і Твардовським полягала в тому, що останній запропонував оригінальні аргументи на користь філософії свого вчителя, завдяки чому йому вдалося їх суттєво розвинути і модифікувати. Так, брентанівський аналіз понять переріс у принцип ясного філософського стилю, інтроспекціонізм був суттєво доповнений «предметним» методом, інтенціоналізм – розрізненням предмету і змісту представлень, а класифікація психічних явищ – розщепленням брентанівського класу емоцій на дві категорії: почування і акти волі.

На подібні модифікації чотирьох елементів філософії Brentano (з їхнім одночасним прийняттям за точку опори) можна нарапили також у всіх інших його учнів, зокрема у Алексіуса Майнонга, Едмунда Гуссерля, Карла Штумпфа, Антона Хьофлера, Крістіана Еренфельса, Антоні Марті, Оскара Крауса, Альфреда Кастіля, Гельмута Крайбіга, Зігмунда Фройда, Томаша Масарика, Стефана Вітасака, Павла Клоуцка, Іжи Нучковського, Госвіна Уфуеса, Еміля Шмуцльцера, Теодора Ліппса, Хайнца Лінке, Вольфганга Хенке та багатьох інших. Крім того, усі характерні елементи брентанівської філософії становлять каркас філософських досліджень львівських учнів Твардовського: Владислава і Тадеуша Вітвіцьких, Мечислава

Кройца, Тадеуша Чезовського, Леопольда Блауштайна, Саломона Гея та інших. Це дає нам підстави вважати аналіз понять, інтроспекціонізм, інтенціоналізм і брентанівську класифікацію психічних явищ ідейним стрижнем брентанізму як філософської течії і львівської філософської школи (як одного з осередків брентанізму) зокрема. Перші два елементи мають методологічний характер, наступні два – теоретичний. Вони становить ідейний стрижень школи Твардовського та визначають основу мериторичного чинника приналежності до неї того чи іншого філософа. Отже, саме вони будуть виконувати функцію мірила, за допомогою якого ми будемо аналізувати докторську роботу Балея.

Аналіз поняття психологічної основи почувань Степана Балея

Предметом аналізу Балея в його докторській роботі є поняття психологічної основи почувань, введене в науковий обіг учнем Брентано і очільником його філософської школи у Граці, Алексіусом Майнонгом. Це поняття відіграє роль фундаменту етично-психологічних і естетичних теорій Майнонга, Вітасека, Хьофлера та інших представників брентанівської філософської традиції, тому мало б характеризуватися стійкою і міцною конструкцією. Головна мета праці Балея полягає у тому, щоб знайти вади, приховані в понятті психологічної основи почувань, і показати спосіб, як їх усунути.

Оскільки в працях Майнонга, який вперше використав поняття психологічної основи почувань, відсутня ясна і точна дефініція, Балея посилається на Хьофлера. Згідно з Хьофлером, «психологічною основою почувань ми називаємо ті психічні явища (включно з їх змістами) «з» котрих і «через» котрі ми відчуваємо задоволення або незадоволення»⁴⁵. Наприклад, коли ми споглядаємо гарний краєвид, який нам подобається, то вигляд цього краєвиду є чимось «з» чого ми відчуваємо радість і одночасно чимось, що «викликає» нашу радість («через» що вона виникає). Інакше кажучи, вигляд краєвиду, з одного боку, є предметом нашого почування, а з другого – його причиною.

Саме те психічне явище, яке в нашій свідомості репрезентує «з» чого і «через» що ми відчуваємо радість чи смуток, Хьофлер називає психологічною підставою радості чи смутку (у наведеному прикладі роль психологічної підстави відіграє спостереження пейзажу). Інтерпретуючи дефініцію Хьофлера, Балеї підкреслює, що почування знаходиться у подвійному відношенні щодо своєї основи:

- 1) основа є причиною почування;
- 2) почування є психічним актом, який звертається до своєї основи як до свого змісту.

Отже, психологічною основою почувань є психічне явище, яке пов'язане з відповідним почуванням відношенням «причини до наслідку» і «акту до змісту».

Балеї звертає увагу, що Майнонг і Хьофлер, зазначаючи, що психологічною основою почувань завжди є психічні явища, не ставлять жодних обмежень щодо виду цих явищ. Назагал, функцію основи могли б однаково добре виконувати усі три види психічних явищ: представлення, судження і бажання (почування і акти волі). Однак Майнонг і Хьофлер досліджують в основному «інтелектуальну основу», маючи на увазі основу, утворену з представлень або суджень. З огляду на це, вони розрізняють два види почувань:

- 1) представленнєві почування, основу яких складають тільки самі представлення (уявлення);
- 2) судженнєві почування, коли необхідним елементом їхньої основи є наявність судження (переконання).

Визначивши дефініцію психологічної (інтелектуальної) основи почувань, Балеї ставить перед собою такий план аналізу цього поняття:

- а) розглянути інтелектуальну основу в якості причини почування;
- б) проаналізувати інтелектуальну основу в якості змісту почування;
- в) встановити взаємозв'язок між відношеннями «причини і наслідку» та «акту і змісту» в конструкції поняття інтелектуальної основи.

Інтелектуальна основа як причина почування

Враховуючи відмінності у визначенні поняття психологічної основи у різних авторів, Балей зазначає, що:

а) Хьофлер, називаючи психологічну основу причиною почувань, хоча й вбачає певну складність у тому, яким чином те, що є змістом почування, може бути його причиною, не прагне розв'язати це протиріччя;

б) Майнонг піддає сумніву тезу, що психологічна основа є причиною почувань і припускає, що інтелектуальні явища (представлення і судження) насправді не є їхньою причиною. Майнонг пояснює причинно-наслідковий зв'язок інтелектуальних явищ їхньою інстинктивною природою, на зразок юмівського механізму асоціативного зв'язку;

в) Вігасек вважає психологічну основу причиною почувань, однак не повною, а тільки частковою;

г) Саксінгер також утримується від визнання психологічної основи чинником почувань. На його думку, саме представлення неспроможне викликати почування, оскільки для цього потрібна ще відповідна диспозиція. Саксінгер робить висновок, що роль представлення (і взагалі інтелектуальної основи) полягає у тому, що воно актуалізує відповідну диспозицію.

«Так отже, – підсумовує Балей, – бачимо у врахованих нами авторів деякі відмінності у погляді на роль причинного відношення в понятті інтелектуальної основи. Коли одні, як Майнонг та Хьофлер, тяжіють до бачення в основі причини почування, однак не є при цьому вільними від сумнівів, то інші вважають основу однією з умов почувань, частковою причиною, або чинником, який актуалізує диспозицію»⁴⁶.

Інтелектуальна основа як зміст почування

Балей зазначає, що погляд вищезгаданих авторів на зв'язок між актом і змістом свідомості є ідентичним до міркувань на цю тему їхнього вчителя Франца Brentano, які він виклав у I-му томі

своєї «Психології з емпіричної точки зору»⁴⁷. Він передбачає, що відношення акту і змісту є «реальним», спостережуваним у внутрішньому досвіді зв'язком почування з основою. Застосовуючи брентанівську концепцію інтенціональності психічних актів для з'ясування відношення почування до його основи, Хьофлер, Майнонг, Вітасек і Саксінгер приймають, що «почування «відноситься» до чогось і «звертається» на щось». На що саме? – запитує Балея. З дефініції психологічної основи Хьофлера логічно слідує, що почування відноситься до якогось психічного явища. Натомість, на думку Майнонга, Вітасека і Саксінгера, почування відноситься (інтендує) не до психічного явища, яке творить основу, а до предмету, позначеного тим явищем (змістом). Роль основи, отже, обмежується тим, що вона підкладає почуванню певний предмет, на який воно повинно скеровуватися; основане є тим, до чого відноситься почування, а тільки посередником між почуванням і його предметом. До такого висновку вищезгадані автори прийшли внаслідок вирішення дискутованої в рамках брентанівського філософського дискурсу проблеми «змісту і предмету» свідомості, основний вклад в яку зробив Твардовський у своїй праці «Зміст і предмет представлень» (1894).

Проблема, пов'язана з напрямком інтенції почувань, на думку Балея, з'являється при спробах провести класифікацію почувань відповідно до видів їхньої психологічної основи: представлень і суджень. Так, Майнонг вирізняє представленнєві і судженнєві почування, а останні у свою чергу ділить на почування вартості і знання. Наприклад, для того, щоб митець тішився визнанням публіки, йому не вистачить самого уявлення цього визнання: необхідною умовою появи цього почування буде судження (переконання) про дійсність визнання. Саме таке почування Майнонг пропонує називати судженнєвим. У наведеному прикладі воно характеризується тим, що змінює свою якість залежно від зміни судження: так, якщо замість переконання про визнання публіки, митець матиме переконання про її розчарування, то його радість заміниться на смуток. Такий вид судженнєвих почувань називається почуваннями вартості.

До іншої групи судженнєвих почувань належать почування знання, які не змінюють свою якість залежно від зміни судження. Наприклад,

історик прагне відкрити істину для самої істини, тобто для заспокоєння теоретичної цікавості, тому йому абсолютно байдуже, чи істина, яку він відкриє, буде мати характер стверджувального чи заперечного судження. Вирішальним чинником для появи цього почування є сам акт судження, а не його якість (ствердження чи заперечення).

Вітасек прийняв проведену Майнонгом класифікацію судженневих почувань, щоправда з деякими правками:

а) змінив назви почувань вартості і знання на почування судженнево-змістні і судженнево-актні;

б) доповнив класифікацію Майнонга, розподіливши представленневі почування на представленнево-змістні та представленнево-актні.

Балей визнав класифікацію почувань Вітасека найбільш повною, ясною і послідовною і відобразив її за допомогою такої схеми⁴⁸:

Як видно з даної схеми, на підставі різних видів психологічної основи можна виділити чотири типи почувань. Балей розглядає, якою є інтенція почування у кожному з випадків:

а) представленнево-змістні почування звертаються до предмету, який позначений представленням, що становить основу цього почування. До цього типу почувань належить наведений вище приклад зі спогляданням краєвиду;

б) що стосується інтенції судженнево-змістних почувань, то тут Балей вже зауважує суттєві розбіжності в поглядах Вітасека і Майнонга: згідно з Вітасеком, почування звертається до стверджуваного судженням факту, так званого об'єктиву цього судження (наприклад, людина, яка отримує подарунок, тішиться тим, що «має гарний подарунок»); натомість, згідно з Майнонгом, тут

почування звертається не до «об'єктиву», а до предмету судження;

в) найбільш складним виявляється завдання визначити інтенції актних почувань, оскільки вони звертаються не тільки до акту представлення чи судження, а також і до їхніх змістів, а це вже веде до стирання різниці між актними і змістними почуваннями.

«Підсумовуючи, – пише Балеї, – бачимо, що тільки представленнево-змістні почування наразі не представляють в питанні інтенції (крізь призму відношення акту до змісту) ніякої труднощі. Стосовно судженнево-змістних почувань існує сумнів щодо напряду інтенції (предмет чи об'єктив), а стосовно актних почувань обидвох видів неясно, чи і в якій мірі, окрім акту основи, в процесі інтендування бере участь також її зміст (або предмет)»⁴⁹.

Взаємозв'язок відношень «причини і наслідку» та «акту і змісту» в конструкції поняття інтелектуальної основи

Якою є пропорція відношень «причини і наслідку» та «акту і змісту» в понятті психологічної основи? З дефініції психологічної основи логічно випливає, що жодне з цих двох відношень самостійно не утворює поняття основи: для цього потрібна участь обох відношень. Вищезгадана дефініція, однак, нам нічого не говорить про те, чи має одне з цих відношень перевагу у творенні понятті основи. Це призводить до певної плутанини. Балеї виявляє суперечності у поглядах Майнонга, який почасти визнає перевагу відношення причини і наслідку, а почасти – відношення акту і змісту. У зв'язку з цим виникає питання: чи причина і зміст почування:

- а) збігаються (є одним і тим самим психічним явищем)?
- б) не збігаються (є окремими психічними явищами)?

Аналіз поглядів Хьофлера, Вітасека і Майнонга показує, що у них причина і зміст почування не обов'язково повинні співпадати. Таким чином, Балеї приходить до висновку: «коли тепер [...] ми схочемо дати визначення основи почування, то не будемо знати, що властиво вважати його основою: чи його зміст, чи його причину, чи те, що є одночасно і одним і другим, чи може цілість, складену з одного і другого, чи може врешті треба визнати, що почування має більше ніж одну основу»⁵⁰.

Отже, проведений Балеєм критичний аналіз поняття психологічної (інтелектуальної) основи почувань виявив, що це поняття, хоча й видається простим і зрозумілим, приховує в собі низку суперечностей. По-перше, по-різному оцінюється роль, яку в його конструкції відіграє відношення «причини і наслідку» та «акту і змісту», а, по-друге, неясно, як виглядає їхній взаємозв'язок.

На основі вищезгаданих результатів аналізу, Балея виносить вердикт поняттю психологічної основи почувань як такому, що «в своєму теперішньому вигляді не відповідає логічним вимогам, які ми мусимо ставити до наукових понять»⁵¹. Отже, це поняття потребує реконструкції, але яким шляхом вона має піти? Щоб відповісти на це питання, потрібно спочатку вказати причину його недосконалості як критерію класифікації почувань. Згідно з Балеєм, це поняття було сконструйоване поспіхом (без необхідних попередніх приготувань) і довільно (без опертя на факти внутрішнього досвіду). У нашому випадку вихідним для конструювання поняття психологічної основи почувань є той факт, що наші почування, як вид психічних явищ, завжди «відносяться» (інтендують) до чогось, «спрямовані» на щось. Отже, слід спочатку детально дослідити це «відношення» (інтенцію).

По-перше, необхідно розглянути зв'язок між причиною і наслідком у конструкції поняття психологічної основи почувань, тобто з'ясувати в якому значенні інтелектуальні явища можна називати причиною почувань. З цією метою необхідно відповісти на такі питання:

а) інтелектуальні явища якого виду (тільки представлення чи також і судження) можуть бути причиною почувань?

б) чи причиною почування можуть бути кілька представлень (або суджень) одночасно?

с) якщо причиною почування є судження, то яку роль стосовно почувань виконує представлення, що входить до складу цього судження?

По-друге, варто прослідкувати роль відношення акту і змісту в конструкції поняття психологічної основи почувань, тобто визначити в якому значенні інтелектуальні явища можна називати змістом почувань. Тож варто знайти відповіді на такі питання:

а) інтелектуальні явища якого виду (тільки представлення чи також і судження) можуть бути змістом почувань?

б) чи змістом почування можуть бути кілька представлень (чи суджень) одночасно?

с) якщо змістом почування є судження, то яку роль виконує представлення, яке входить до складу цього судження?

По-третє, слід встановити взаємовідношення причини і наслідку та акту і змісту в конструкції поняття психологічної основи почувань, тобто послідовно з'ясувати:

а) чи може те саме інтелектуальне явище бути одночасно причиною і змістом почування?

б) якщо так, то чи збіг причини і змісту почування є законом, чи правилом з винятками?

с) якщо законом, то чи вдасться цей закон пояснити?

д) якщо правилом з винятками, то як часто виникають ці винятки і за яких умов?

Таким чином, згідно з Балеєм, тільки систематичне дослідження і пошук відповідей на усі поставлені запитання повинні стати тим фундаментом, на якому можна сконструювати вартісне з логічної точки зору поняття психологічної основи почувань.

Як ми мали нагоду переконатися, в докторській роботі Балея «Про потребу реконструкції поняття психологічної основи почувань» відобразилися почерпнуті з філософії Твардовського теоретичні і методологічні принципи. Балеї провів детальний аналіз поняття психологічної основи почувань, а також пов'язаного з ним поділу почувань на представленнєві і судженнєві. Результатом аналізу стало твердження про недостатню обґрунтованість цього поняття для проведення такого типу класифікації почувань. Неважко зауважити, звідки Балеї черпав натхнення для дослідження проблематики класифікації психічних явищ: ідейним джерелом для наукових пошуків Степана Балея були праці його вчителя Казімежа Твардовського, зокрема висловлені ним у праці «В справі класифікації психічних явищ»⁵², а особливо – в його виступі на

26 засіданні Польського Філософського Товариства, яке відбулося 26 жовтня 1905 року, під назвою «В справі класифікації почувань»⁵³. Саме в цьому виступі Твардовський піддав критиці класифікацію почувань Майнонга і висловив переконання, що «поділ почувань за їхньою основою на представленнєві і судженнєві потребує поправки через скоординування іншого поділ», а також, що «важко провести правильну класифікацію почувань, поки нам не відома точна суть цих психічних явищ».

Помітним є використання Балеєм термінології, властивої брентанівській філософській традиції (в тому чисті для традиції львівської школи), і фокусування на характерних для неї теоретичних проблемах. Варто теж відзначити, що робота Балея мала вплив на брентанівський філософський дискурс: зокрема Майнонг полемізував з Балеєм у своїй роботі «Основи загальної теорії вартості» (1923)⁵⁴.

Підсумовуючи варто наголосити, що з теоретичної, методологічної і термінологічної точок зору Балея у своїй докторській роботі виявив велику спорідненість з філософією свого учителя Твардовського та усією його школою. Ядром філософії Балея, поза сумнівом, були чотири, окреслені нами вище, методологічні і теоретичні парадигми школи Твардовського, а саме: аналіз понять, інтроспекціонізм, інтенціоналізм і класифікація психічних явищ (на представлення, судження, почування і акти волі). Однак найважливіший урок, який виніс Балея зі школи Твардовського, полягав у тому, що, як писав Балея в одній з присвячених своєму вчителю статей: «[Твардовський] впаив у нас, своїх учнів, свідомість, що усі психологічні дослідження тільки тоді будуть мати вартість, коли їх точкою відправлення будуть ясні мисленнєві положення, а закінченням – належна інтерпретація висновків. Точність і докладність є обов'язковими для психолога при проведенні досліджень, при їх інтерпретації іншим і при виведенні висновків»⁵⁵. Здається, що саме цей постулат Твардовського щодо наукових досліджень був найбільш цінним і мав найбільше значення в наукових пошуках Балея.

ПРИМІТКИ:

¹ Використано біографічні дані С. Балея, подані в його автобіографії, яка знаходиться в: *Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego*. К-1.471.

² Див.: справу про отримання докторського ступеня С. Балея в: Державний Архів Львівської області – Ф.26, оп. 7, спр. 1805.

³ Центральний Державний Історичний Архів у Львові (далі ЦДАІАЛ) – Ф. 310, оп. 1, спр. 393–399.

⁴ Див.: *Minister Hussarek i Ukrainofile // «Słowo Polskie»* – № 416 за 6.09.1912.

⁵ *Od prof. Twardowskiego/ «Słowo Polskie»*. – № 428 за 13.09.1912.

⁶ «Поляки і наша університетська справа» // «Діло» за 14. 09.1912.

⁷ *Achiwum Kazimierza Twardowskiego // Biblioteka IFiS PAN – Warszawa*. К 15. -12 – S. 9–10.

⁸ *Twardowski K. Dzienniki. / R. Jadczaaka – Warszawa, 1997– Część I 1915-1927 – S. 203.*

⁹ Там само. – С. 206 .

¹⁰ Там само. – С. 207.

¹¹ Там само. – С. 211.

¹² Там само. – С. 213.

¹³ Там само. – С. 254.

¹⁴ *Achiwum Kazimierza Twardowskiego // Biblioteka IFiS PAN – Warszawa*. К 15. -12. – S. 15–16.

¹⁵ Український Науковий Інститут був утворений у Варшаві в 1930 році для потреб українських емігрантів з радянської України: див. А. Портнов. *Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939)* – Харків, 2008.

¹⁶ Балея С. *Психологія характеру // Перший Український Педагогічний Конгрес – 1935. – Львів, 1937 – С. 1–15.*

¹⁷ ЦДАІАЛ – Ф. 712, оп. 1, од. 2.

¹⁸ Теми доповідей Балея подано на підставі звітів ПФТ публікованих в «*Ruchu Filozoficznym*» в період 1911–1928.

¹⁹ *Ruch Filozoficzny – Lwów, 1911 – Т. 1. – S. 181.*

²⁰ Там само. – С. 181.

²¹ *Ruch Filozoficzny – Lwów, 1923–24. – Т. 8. – S. 47.*

²² *Ruch Filozoficzny – Lwów, 1925 – Т. 9.– S. 174.*

²³ *Ruch Filozoficzny – Lwów, 1926–27– Т. 10. – S. 68.*

²⁴ Там само. – С. 68.

²⁵ Там само. – С. 68.

²⁶ Ruch Filozoficzny – Lwów, 1928-29 – Т. 11. – S. 172.

²⁷ Twardowski K. Dzienniki / pod red. R.Jadczaka – Warszawa, 1997– Część II 1928–1936 – S. 13.

²⁸ Праця вийшла з друку на німецькій мові: Über Urteilsgefühle von Dr. Stefan Baley. Lemberg, Buchdruckerei der Schewczenko-Gesellschaft der Wissenschaften, 1916. а її український переклад побачив світ тільки в 2009 році в: Степан Балея. Зібрання праць. – Львів-Одеса, 2009.– Т. 2. – С. 11–75.

²⁹ Балея С. Нарис психології – Львів-Київ, 1922.

³⁰ Балея С. Нарис логіки – Львів, 1923.

³¹ Twardowski K. Idea i percepcja. Epistemologiczne studia nad Deskartesem // «Archiwum Historii Filozofii i myśli społecznej», 1976 – Т. 22. – S. 317–345.

³² Twardowski K. O patriotyzmie // Rozprawy i artykuły filozoficzne – Lwów, 1927.

³³ Twardowski K. O dostojństwie Uniwersytetu // Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych – Warszawa, 1992 – S. 461–471.

³⁴ Twardowski K. O jasnym i niejasnym stylu filozoficznym // Wybrane pisma filozoficzne. – Warszawa, 1965. – S. 347.

³⁵ Там само – С. 347.

³⁶ Twardowski K. Psychologia wobec fizjologii i filozofii // Wybrane pisma filozoficzne – Warszawa, 1965 – S. 99.

³⁷ Brentano F. Psychologia z empirycznego punktu widzenia. – Warszawa, 1997 – S. 52.

³⁸ Twardowski K. O czynnościach i wytworach. Wybrane pisma filozoficzne. – Warszawa, 1965 – S. 217–240.

³⁹ Twardowski K. O psychologii, jej przedmiocie, zadaniach. Wybrane pisma filozoficzne. – Warszawa, 1965. – S. 258.

⁴⁰ Twardowski K. W sprawie klasyfikacji uczuć, Rozprawy i Artykuły Filozoficzne –Lwów, 1927. – S. 418.

⁴¹ Twardowski K. W sprawie klasyfikacji zjawisk psychicznych, Rozprawy i Artykuły Filozoficzne – Lwów, 1927.

⁴² Твардовский К. К вопросу о классификации психических явлений // Исследования аналитического наследия Львовско-Варшавской философской школы – СПб, 2006. – С. 162.

⁴³ Twardowski K. O treści i przedmiocie przedstawień // Wybrane pisma filozoficzne – Warszawa, 1965 – S. 3.

⁴⁴ Там само. – С. 4.

⁴⁵ Балея С. Про поняття психологічної основи почувань // Зібрання праць / за ред. М.М.Верникова – Львів-Одеса, 2002 – С. 85.

⁴⁶ Там само – С. 88.

⁴⁷ Brentano F. Psychologia z empirycznego punktu widzenia. – Warszawa, 1999.

⁴⁸ Балей С. Про поняття психологічної основи почувань – С. 91.

⁴⁹ Там само. – С. 92.

⁵⁰ Там само. – С. 95.

⁵¹ Там само. – С. 97.

⁵² Twardowski K. W sprawie klasyfikacji zjawisk psychicznych // Szkoła – № 45–46–Т. 31. – S. 405–406, 413–415.

⁵³ Twardowski K. W sprawie klasyfikacji uczuć // Przegląd Filozoficzny – R.IX, 1906. – S. 82–83.

⁵⁴ A. Meinong. Grundlegung der algermeinen Werttheorie. – Graz, 1923. – S. 169.

⁵⁵ Baley S. Prof. Kazimierzowi Twardowskiemu w 70-letnią rocznicę urodzin // Polskie Archiwum Psychologii, 1936/1937. – Т. 9. – S. 66.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Олена КОВАЛЕНКО

КОМІЧНИЙ ОБРАЗ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ВОЄННІЙ ПРОЗІ 1950–1960 РОКІВ ТА ЙОГО КІНЕМАТОГРАФІЧНЕ ВТІЛЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ ІВАНА СТАДНЮКА ТА КАЗІМЕЖА СЛАВІНСЬКОГО)

Генеза традиційного образу комічного воїна

Іноді, попри значну відомість фільмів, літературний першоваріант твору лишається на периферії читацької уваги. Багатьом із нас відома кінокомедія «Максим Перепелиця», однак майже ніхто не знає про існування літературного прототипу цього популярного серед різних поколінь героя однойменного фільму. Так само і у сусідній Польщі є свій Максим Перепелиця, або «польський Швейк», – канонір Долас. Зв'язок головних героїв повісті «Максим Перепелиця» та роману «Пригоди каноніра Доласа» цікаві насамперед як варіанти розвитку традиційного комічного образу воїна в європейських літературах. Часто головним героєм художнього твору є авантюрист, що завдяки своїй кмітливості й удачі з легкістю й гумором виходить зі складних життєвих ситуацій. Нерідко таким персонажем буває вояк, який, незважаючи на свою неадаптивність, уміє вийти зі скрутного становища та врешті-решт стати переможцем навіть у світовій війні. Багато спільного образ комічного (або веселого) воїна має з образами «мудрого дурня» та «хвалькуватого воїна», у чому ми переконуємося, звернувшись до його історії.

Традиційно генезу образу виводять з Пиргополинника – героя комедії Плавта «Хвалькуватий воїн». Пиргополинник – воєначальник, горе-воєнка, який постійно хвалиться своїми подвигами на полі битви і перемогами над жіночими серцями, хоч насправді він боягуз у боях, а жінки його ненавидять. Вочевидь, образ хвалькуватого воєнки траплявся й раніше, наприклад, у грецьких трагедіях, звідки Плавт його синтезував і подав уже відшліфованим. Далі на хвалькуватого солдата натрапляємо у середньовічних фарсах (з XII ст.), наприклад у творах «Вільний стрілець із Баньйоле» («Franc Archer de Bagnolet», 1468) і «Trois galants et Philipot». Масками Капітана та Скарамуччі представлено мандрівний образ у італійській комедії дель арте¹. Головним героєм шахрайського роману, що зародився у XV ст. в Іспанії і швидко поширився у Франції та Англії, був «пікаро», або шахрай. А. Кеттл пише: «Із ростом торгівлі, посиленням централізації королівської влади, винайденням пороху число таких авантюристів дуже зросло. Вони стали, окрім усього іншого, резервом, що поповнював ряди учасників хрестових походів. Менш удачливі перетворювалися на жебраків, багато пішло у армію»². Життєлюбність, винахідливість, жадоба грошей як головний постулат у житті³ й повна аморальність – ось формула правильного героя шахрайського роману⁴. В українському контексті образ комічного воїна маємо серед персонажів вертепної драми, де водночас діє солдат, гусар, циган, Запорожець, угорець, воїн, артилерист, донський козак⁵. У деяких випадках солдат та Запорожець є носіями національної ідентичності, а у деяких – представляють тип комічного воїна. В інтермедіях XVII – XVIII ст. діє «москаль» – військовий, який говорить по-російськи. Переважно це образ позитивно забарвлений: у західному (волинському) варіанті інтермедій він постійно змагається з циганом за корову, а у східному – допомагає козаку або селянину боротися з безчинствами шляхтича. У п'єсі Г. Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик» слуга хитрим способом допомагає своєму пану влаштувати кохання, притому образ належить і до військових, і до слуг/помічників. У Польщі тип «мудрого дурня» представляють персонажі Мархолт і Совізжал⁶. У чеських народних казках діє персонаж Гонза. Це позитивний герой, що походить із бідної селянської родини. Виріши мимоволі серед розбійників, він навчився хитрувати і досягає усього завдяки хитрощам.

Та, певно, головним комічним воїном назавжди залишить Швейк, який й до сьогодні залишає критикам простір для суперечок з приводу його справжньої сутності. Однак Ярослав Гашек перетворив побутового персонажа – «маленьку людину, плебея – в сатиричного оглядача великих історичних подій»⁷. В оцінці особи Швейка найближче до істини стоять дослідники, які вважають його новим оригінальним уособленням типу народного хитруна, який з точки зору етики й моралі панівних суспільних верств вважається «неповна розуму». Швейк одягає й знімає маску залежно від обставин; його мова містить цілу палітру нюансів – від сарказму до гротескної наївності. Цим літературним типом Гашек свідомо чи несвідомо продовжує лінію так званого шахрайського роману. Походеньки Швейка під час Першої світової війни є варіантом старого традиційного мотиву дороги, шляху⁸. При ближчому розгляді ми бачимо, що маска Швейка – лише спосіб мімікрії, що це, швидше, гротескний засіб, за допомогою якого він зриває маски з інших. Швейк – ідіот тільки серед справжніх ідіотів. Насправді його вустами автор говорить щораз серйозніші речі. Збереглися свідчення одного знайомого Гашека, з яким письменник діявся задумом роману про австрійського солдата, що пройшов шлях від «сірої скотинки» до червоноармійця. Очевидно, в останніх книжках роману Швейк виявився б спорідненим до героя кшталту Васілія Тьоркіна⁹.

Як бачимо, традиційний образ комічного воїна має багато втілень у європейській літературі, проте досліджувані нами персонажі є практично невідомими широкому колу читачів. Натомість як кіногерої комедій, створених на основі повісті «Максим Перепелиця» Івана Стаднюка і роману «Пригоди каноніра Доласа» Казімежа Славінського, вони є добре знаними як серед сучасників, так і серед глядачів XXI ст.

Максим Перепелиця від літератури до кіно: «масовізація» образу

Одразу ж по війні над мистецтвом у СРСР було поновлено ідеологічний нагляд. 1940-ві й перша половина 1950-х років у всіх

«радянських», в тому числі в українській радянській, літературах були розвитком традиції роману-епопеї, творенням широкої панорами життя народу, плину часу¹⁰. Вкрай несприятливі умови для розвитку художньої творчості (пильний контроль критики й «громадськості» за «ідейністю» і «партійністю» кожного митця, суворе регламентація «магістральних» і «немагістральних» тем, «важливого і дріб'язкового в літературі», «наших» і «не наших» форм і стилів, а в критиці дозволених і заборонених – як правило «буржуазно-націоналістичних» – імен і творів, жорстока привселюдна розправа за найменший відступ від «соціалістичного реалізму»)¹¹ змінили стильове розмаїття, властиве українській літературі у першій третині ХХ ст. на одноманітну «життєподібність»¹². У тематиці творів переважали зображення та рефлексії над подіями Другої світової війни (Великої Вітчизняної). Головні герої – моральні та ідеологічні зразки – втілювали риси, які автор вважав ідеальними: патріотизм, честь, відвагу, відданість, братерство тощо. Класична формула твору про війну спирається на основну опозицію «ми-вони», яка має виразно оціночний характер, оскільки доповнювалася вторинними протиставленнями: «добро-зло», «правдивість-нечесність», «шляхетність-підступність», «відкритість-ксенофобія», «людяність-брутальність», «відвага-боягузтво». Особливо важливим було протиставлення «свої-чужі» у пропагандистських творах, де моральність воїна репрезентує мораль суспільства, яке він представляє¹³. Комічно події та боки Другої світової зображували вкрай рідко. На фоні суцільного пафосу, героїки і трагізму поява веселих оповідань Івана Стаднюка та комічного солдата Максима Перепелиці внесла новий погляд на людину у формі.

До початку 50-х років тема війни активно використовувалася в кінематографі; щодо жанрового різноманіття, то драми складали абсолютну більшість, за ними йшли документальні фільми, комедії та мюзикли. Майже усі стрічки, що вийшли одразу по війні, – пафосні, офіційні, ідеологічні. З початком 50-х років воєнно-окупаційна тема тимчасово зникає з екранів (щоб знову з'явитися з приходом до влади Микити Хрущова, коли найбільше активізується процес формування міфу про війну). Комедія «Максим Перепелиця»,

яка вийшла у 1956 році, познайомила глядачів із розбишакуватим і веселим солдатом-новобранцем, зайнявши принагідно 13-ту позицію у прокаті за цей рік (близько 28 млн. глядачів).

Саморефлексія головного героя і проблема «точок зору» в повісті

Оповідання про Перепелицю – це той «тривіальний»¹⁴ випадок, коли ідеологічна оцінка у творі дається з однієї (домінантної) точки зору. Сам Максим є носієм усіх оцінок, і всі події ми бачимо його очима. Можна припустити, що це точка зору самого автора, якщо зважати на автобіографічний чинник у творенні образу Максима. Знайомство з Максимом починається з його автохарактеристики:

У свого батьки, колхозного кузнеца, Кондрата Перепелицы, и матери Оксаны я, Максим, единственный сын... Не очень нравлюсь я людям. Говорят - ветерокуменя в голове посвистывает. Но я с этим не согласен. ...Почему же прозвали люди меня ветрогоном? И так прилипла ко мне эта дурная кличка, что даже на комсомольском собрании не стесняются обзывать ею Максима Перепелицу, если критикуют за поведение¹⁵.

У цьому уривку нам важливі два моменти. Перший – походження: Максим, як типовий соцреалістичний герой¹⁶, виходець з низів. Селянське походження легітимізує його право бути головним героєм та на прикладі власного життя показувати шлях формування справжнього громадянина. По-друге, важливість для Максима такого соціального статусу як комсомолец, свідчить про те, що герой, попри свою розбишакувату поведінку, усвідомлює себе членом колективу і його лякає можливість стати соціальним девіантом. Максим часто вдається до внутрішнього монологу, проте у ньому переважають не роздуми, а констатація певного стану речей. Загалом усі його розповіді чимось схожі на написані, але невідправлені листи.

Як соцреалістичний герой, Максим є цілісним: він не схильний до саморефлексій на світоглядному рівні¹⁷. Читачеві легко його зрозуміти, адже окрім того, що образ Перепелиці сам по собі нероздвоєний, ми

маємо справу з його домінантною точкою зору. Носієм будь-якої оцінки, навіть самого себе, повсякчас залишається Максим. Його єдина точка зору підпорядковує собі усі інші у творі. Наприклад, коли хтось намагається критикувати Максимову поведінку, як от Мусій чи Явдоха, то Максим піддає сумніву їхню оцінку, називаючи Мусія найсварливішим дідом в околиці, а Явдоху спекулянткою, таким чином, позбавляючи їхні судження статусу авторитетних для читача¹⁸. Автохарактеристика Максима не приховує негативних рис, як от: хвалькуватість, брехливість, уміння нашкодити, але в той же час ми не бачимо покаяння героя (воно з'явиться уже під час служби). Максим просто констатує такі свої недоліки, але сприймає їх як щось природне і змінюватися не бажає. Ба більше, пішовши в армію, він прагне усім довести, що його не розуміють, а от коли досягне успіхів, тоді усі й дізнаються, хто такий Максим Перепелиця.

Ініціація як обов'язкова умова становлення соцреалістичного героя (за схемою Кетрін Кларк)

Служба в армії є ініціацією для молодого хлопця як представника певної спільноти. Важливість події передається через форму соціальної практики випровадин, коли усе село збирається у клубі і сам голова колгоспу керує процесом: « - ...Мы провожаем на службу в родную Советскую Армию наших лучших хлопцев!.. - дошли, наконец, до меня слова головы колхоза... »¹⁹. Тому односельчани, дбаючи про добре ім'я своєї Яблунівки, вагаються, чи посилати бешкетника і брехуна Максима в армію, і перетворюють випровадини на дебати про моральний образ рекрута, якому Перепелиця не відповідає. Максим, щоб вибороти право на гідне звання солдата, вдається до полеміки з односельчанами. Однак йому йдеться не про виправлення негідної поведінки: він хоче іти в армію для того, щоб здобути там підстави вихвалитися й далі:

Вдруг правда - решат и не пустят меня в армию? Завтра голова колхоза позвонит по телефону в военкомат, и точка... Даже мурашки забегали по спине. ... Глупости были... Так я ж исправлюсь! С места этого не сойти мне - исправлюсь! Клянусь вам, что в армии²⁰.

Таким чином, відбуваються випровадини Максима до Радянської Армії, яка покликана повністю змінити героя, перетворивши його з недосвідченого розбишакуватого парубка на частину зібраного колективу, свідомого громадянина й морально бездоганну особистість.

Щойно потрапивши до війська, Перепелиця прагне вибитися в командири і намагається керувати групою таких самих призовників, як і він сам. Максим одразу ж дізнається у командування про перспективи: «–Товарищ старшина! – оброщаюсь к Саблину. – А долго треба служить, чтоб в командиры выйти?»²¹. Як і раніше, він усього хоче досягти нашвидкуруч і малою кров'ю. Утім, з часом Перепелиця змінюється, стає відповідалніше та старанніше ставитися до служби.

Розглядаючи радянський роман як притчеву структуру, Кетрін Кларк припускає, що його обов'язковим елементом мав би бути історичний розвиток «стихійних» і «усвідомлених» сил. У цьому полягає сенс діалектики – в ленінській інтерпретації марксизму – де «стихійність» була рисою політично неосвічених сил, груп або окремих особистостей, у чийх діях можлива недисциплінованість, неузгодженість, свавілля і корисливість, тоді як «усвідомленість» виказувала тих, хто діє політично свідомо, дисципліновано і, що найбільш імовірно, згідно із політикою та директивами партії²². Боротьба особистості за нову самоідентичність відбувається з допомогою старшого і більш свідомого товариша, який перед тим подолав такий же шлях²³. Обряд ініціації Перепелиці проходить під покровительством лейтенанта Купріянова, чий приклад заохочує Максима наслідувати ленінські заповіді. Купріянов має усі атрибути старшого героя²⁴: пролетарське походження, членство у партії, становище у місцевому керівництві та випробування у воєнних діях, де він довів готовність до самопожертви. Певну роль у становленні Перепелиці як доброго солдата відіграла і допомога його односельчанина Степана Левади, однак, він не став авторитетом для Максима. Завдяки Купріянову Максим долає свою анархічність і виходить на шлях правильного розуміння солдатської служби та її почесної ролі у житті громадянина. Перепелиця переосмислює цінності і сам засуджує усі ті риси, які були йому притаманні ще на початку служби:

Кто из нас, солдат, не мечтает о боевой славе? ... Но слава, она не каждому солдату дается. Если лендой ты страдаешь или прячешься за спину товарища, не видать тебе славы. Не видать! Но если ты всю душу будешь вкладывать в свои солдатские дела, если служба и учеба станут сердцевинной твоей жизни - честь и слава тебе! Эту истину узнал я на собственном опыте²⁵.

Звернемо увагу на те, як Максим описує ставлення роти до Купріянова, на якого солдати завжди дивляться «закоханими» очима:

Да что и говорить, все знают старшего лейтенанта Куприянова... Мертвый по его команде зашевелится.... Всегда одет аккуратно, брюки наглажены, сапоги до синего блеска начищены. И каждый старается ему подражать. А засмеется - никак не удержишься, тоже засмеешься²⁶.

Це єдина особа (окрім нареченої Марусі), ставлення до якої Перепелиця описує, використовуючи оцінно-марковані слова. До решти колег по службі Максим ставиться байдуже, не виказуючи своїх симпатій та антипатій.

Творення комічності: народність vs стереотип

Уже на початкових етапах служби Максим відзначився небажанням вчитися і намаганням скрізь схитрувати. Однак витівки Перепелиці не залишаються непокараними. Очікуваного просування по службі немає, а радше навпаки: «Да и другие недостатки за Максимом числятся. То, говорят, отстает Перепелица по физической подготовке, то не в меру любит похвалиться»²⁷. Утім, Максим звинувачує не себе, а обставини, що не дають йому «прославитися». Протагоністи у творах про війну дорослішають і мужніють під час боротьби із ворогом та під наглядом досвідчених керівників. Серед однополчан ворогів немає, а тому класичну опозицію «свое-чуже»/«добре-хороше» порушено. Конфлікт перетворюється на внутрішній: єдиним ворогом Максима є він сам, точніше ті риси його характеру, які не відповідають вимогам морального образу радянського воїна. Хвалькуватість, брехливість та марнославство залишаються незмінними вадами Максимового

характеру. Колізії виникають, коли сказане ним не відповідає реальності, а усі намагання виправдатися призводять до ще більш заплутаної брехні, вихід із якої для Максима один – на гауптвахту. Найчастіше в основі комічних ситуацій лежить невідповідність між сказаним і зробленим. Ефект посилюється ще й через розходження між описаним та стереотипним уявленням про військових як про серйозних людей.

Для створення комічного образу воїна актуалізуються національні стереотипи. По-перше, національним маркером героя є його мовлення. Максим постійно змішує українську та російську мови. Навіть у спілкуванні із старшими за званням, що передбачає шаблонність фраз, у Максима прохолопаються українські слова. Складається враження, що на початку служби усі стали російськомовні фрази з лексики військовослужбовців для Максима є «чужорідними», оскільки звучать у його мові маргінала щонайменше глушливо²⁸. Повторюючи засвоєні кліше, Перепелиця нічого не робить, щоб справді відповідати образів зразкового, чи принаймні доброго, солдата. Іншим маркером національного є його вміння танцювати гопак, адже єдине, в чому Перепелиці немає рівних у роті – танці:

Кто отличился? Максим Перепелица! И не каким-нибудь бреньканьем на балалайке или тем, что песню до посинения выводил. Гопакот отличился! Так плясать умеют наверняка только у нас на Винничине: чешут, а ж земля гудит и листья с деревьев сыпаются²⁹.

Однак вправність у танцях не сприймається як «шароварщина». У словах Максима бачимо дещо зневажливе ставлення до бренькання на балалайці і непідробну гордість за гопак. По-третє, Максим, як і герой Я. Гашека³⁰, по-своєму профанує народні традиції (коли від імені Марусі Козак роздає усім хлопцям у Яблунівці гарбузи), але актом профанації він заново стверджує традиції як щось серйозне. Тут ми маємо справу із народністю соцреалістичного твору. Під нею у радянській теорії літератури мали на увазі «ідейно-естетичну категорію, особливість якої полягає в тому, що в ній немовби об'єднуються художні якості, ідейний зміст і соціальні функції мистецтва»³¹. Інакше кажучи, «чим загальнішу естетичну

норму зможе вловити письменник, тим ширшим буде суспільний вплив його творчості і значнішими будуть образи»³². Народність має відповідати вимогам зрозумілості, доступності і простоти – тому, що у 20-ті роки називалося «масовістю»³³. Для цього використовуються стереотипи і пісні, адже до простоти змушує «соціальне замовлення мільйонів».

Попри канонічність у розвитку фабули, особливість образу, створеного Іваном Стаднюком, полягає у тому, що цей персонаж залишається повністю аполітичним. Себто прямо Максим не артикулює комуністичних поглядів. Звичайно, що, як герой радянської літератури, він є носієм комуністичної ідеології, але лише у тих рамках, в яких вона існувала у системі моральних, культурних, суспільних та політичних цінностей того часу. Отже, він ідеологічно заангажований, оскільки живе у такий час, але є пасивним носієм панівної ідеології.

Головні маркери і причини трансформації образу Максима Перепелиці в однойменній кінокомедії

Кінокомедію «Максим Перепелиця» сміливо можна зарахувати до фільмів воєнної тематики. Хоча доцільніше говорити про мілітарну кінокомедію, адже підстав називати її воєнною немає: війна присутня у сюжеті твору як згадка, але відсутня у фабулі. Сценарій до кінокомедії дуже близький до оригіналу, оскільки автор обох текстів (і оповідань, і сценарію) – Іван Стаднюк, тому кардинально відмінного потрактування твору не вийшло. Фабула майже не змінилася: бракує кількох епізодів, але з огляду на те, що кожен епізод-оповідання цілком добре функціонує і окремо, така втрата лишилася непомітною для глядача. Натомість у фільмі додалося кілька епізодів із життя Яблунівки. Головно, така зміна пов'язана із вимогою народності твору, а відповідно і з використанням у кінокомедії клішованих стереотипних моделей зображення. «Українськими» маркерами кінокомедії є спрощені зображення народних звичаїв (як от сватання та давання гарбуза) і мова персонажів із Яблунівки, в тому числі й Максима. Усі додані сцени, пов'язані із жителями Яблунівки, показують

зразковий побут села, коли громада гуртом трудиться на колгоспному полі, співаючи пісні і, таким чином, єднається у добробуті. У кадрі неодмінно з'являються усміхнені обличчя, поля пшениці, машини, як символ модернізації життя. Попри цензуру, у фільмі є епізод із чергою біля магазину, коли всі біжать до сільпо, навіть не знаючи, що привезли. З одного боку, цей епізод точно відтворює радянську дійсність того часу, а з другого – черга була не найкращою метафорою радянського способу життя.

В образі Максима Перепелиці змін не відбулося. Актор Леонід Биков прекрасно зіграв хвалькуватого і хитрого солдата, який живе за правилом «подумано – зроблено» і потрапляє у халепи головно через те, що у його думках забагато марнославства. У фільмі збережено специфічне Максимове мовлення: суржик із вкрапленнями власне українських слів, крім того, додалася ще й особлива вимова, що надала Перепелиці виразних національних рис. Утім, радянське кіно використовує національні стереотипи стосовно представників інших націй: переважно це елементи національного одягу та особливості мови (таджик Алі Таскіров, білорус Ілля Самусь). Ці персонажі мали зміцнити концепт «дружби народів» у радянській армії.

Оскільки кіно є агітпосланням до мас, то головний позитивний персонаж мусить проголошувати важливі ідеї прямо і не завуальовано. Маючи справу із жанром кінокомедії, автори вирішили, що найприйнятнішим способом ввести у сюжет аподиктичне повідомлення буде пісня. Максим у фільмі співає значно більше, ніж у літературному оригіналі.

В одному з оповідань Івана Стаднюка (яке не увійшло до сценарію) йдеться про пісню «Тачанка» (часів громадянської війни)³⁴. У фільмі ж є чимало епізодів, коли солдати співають пісні, не «Тачанку», а «До свиданья, города и хаты» і «В путь». Першу пісню було написано в 1941 році (слова М. Ісаковського, музика М. Блантера) для підтримання бойового духу армії у війні. Другу – створено спеціально для фільму. Сергій Ейзенштейн у роздумах про більшовицький гумор писав: «І зсув комічного не у ліричну сльозу, а у сльозу пафосу – ось де мені йдеться про основний внесок, що має зробити наше кіно у кінокомедію»³⁵. Серйозність нещодавно інфантильного Максима

може видатися комічною для сучасного глядача. Патетичні пісні «В путь!» і «До свидання, города и хаты» не зовсім уписуються в загальний настрій кінокомедії, позбавлений яскравих ідеологічних епізодів. Однак потрібно дуже прислухатися, щоб у хоровому співі роти розібрати слова пісні, тому припускаємо, що більшість глядачів так і не знає, про що співає Перепелиця. Загалом у тексті оповідань війна майже не згадується, окрім кількох випадків, коли лейтенант Купріянов пригадає свого бойового товариша і ставить його у приклад Максимові. У фільмі війна представлена значно ширше: в кадрі ми постійно бачимо елементи інтер'єру військової частини, де на стінах, окрім цитат та портретів Леніна та Сталіна, висять портрети героїв Великої Вітчизняної³⁶, а також гасла-заклики до примноження бойових традицій частини.

Отже, нечисленні зміни сценарію в порівнянні з літературним текстом спричинені більшою ідеологізацією кіно, як масового виду мистецтва, у порівнянні з літературою. З одного боку, пісні ідеологічного змісту та осяяне обличчя Максима на параді є маркерами ідеологізації героя. З другого боку, гра Леоніда Бикова, а особливо його мова, спричинили те, що кіноперсонаж має у собі більше «українськості», ніж його літературний прототип.

Канонір Долаас: нетиповий комічний воїн і «швейкізація» образа в кіно

16 листопада 1947 року, виступаючи на відкритті радіостанції у Вроцлаві, Болеслав Берут окреслив рамки, в яких може розвиватися воєнно-окупаційна тематика в польській літературі. Постулати, сформульовані першим секретарем, проіснували до кінця соцреалізму. Болеслав Берут, говорячи про сучасну літературу, відзначив, що «у творах немає радості визволення, запалу для праці, віри в продуктивність часу»³⁷, маргіналізувавши таким чином воєнно-окупаційну тематику аж до 1956 року. Однак зі зміною влади у Польській народній республіці (ПНР) змінилися і настанови, що регламентували літературний процес. Починаючи з 1962 року відбувається «мала стабілізація» у літературі³⁸, яка ознаменувалася

уповільненням літературного життя, збіднінням його тематики і посиленням цензури³⁹. Прощання з реалістичними тенденціями, що почалося у 1956 році, виявилось тривалою тенденцією⁴⁰. У 60-х роках так само, як і в 40-х, війну тематично використовували як досвід, що дозволяв зрозуміти сучасну суспільно-моральну ситуацію⁴¹. Так, у 1967 році, у час панування мартирологічної тематики та ламентаций, з'являється роман «Пригоди каноніра Доласа» («Przygody kanoniera Dolasa»). Автором твору є непрофесійний літератор Казімеж Славінський. Військовий льотчик за освітою, він у 1939 році потрапив у німецький полон, а після звільнення у 1944 році почергово працював у Варшаві в різних структурах, пов'язаних із авіацією, паралельно пишучи численні наукові статті та рідше художні твори.

Що ж до кінематографу, то, починаючи з другої половини 50-х років, у ПНР з'являються фільми, які порівнюють окупаційний період із сучасністю. Окупація представлена як болісний спогад, від якого люди не можуть звільнитися. На час появи роману Казімежа Славінського та кінокомедії Тадеуша Хмелєвського «*Jak rozprętałem drugą wojnę światową*» (1970)⁴² воєнно-окупаційна тема була представлена у літературі й кінематографі вповні й у різних жанрах.

Перевтілення та зміна соціального статусу головного персонажа як основний засіб творення комічного у романі

Те, що Казімеж Славінський пише гумористичний роман про війну, видається парадоксальним, оскільки автору, як очевидцю, потрібно було забути про трагізм воєнних вражень для того, щоб створити образ нетравматичної війни. «Пригоди каноніра Доласа» – роман про недолугого вояка Адольфа Доласа, якого доля кидає від фронту до фронту та від континенту до континенту.

На відміну від Максима Перепелиці, герой Казімежа Славінського потрапляє спочатку в армію, а згодом і на війну, тому йому йдеться не просто про намагання відзначитися на службі (чого прагнув Максим), а й зберегти життя на війні. Утім, Адольф Долас невимушено та з гумором долає всі випробування і небезпеки, стаючи врешті-решт справжнім героєм.

По-перше, потрібно прокоментувати ім'я головного героя. Він сам говорить, що з таким іменем (Адольф) у ситуації, що складається в Європі, буде непросто, що зрештою і стається, але не через ім'я. У називанні недолугого вояка Адольфом може ховатися кпина над Гітлером. Проте потрібно пам'ятати, що Долас з війни виходить переможцем і героєм, тому негативне ставлення до героя з таким «заполітизованим» ім'ям нівелюється. Зрештою, будемо вважати цей хід Казімежа Славінського намаганням заплутати читача в тому, як же складеться життя героя з іменем Адольф.

По-друге, від традиційного образу комічного воїна Адольф Долас відрізняється походження. Якщо більшість персонажів-вояків походить із народних низів і однією з їхніх головних рис є неосвіченість, то Долас з цього ряду випадає. Із самого дитинства він мріяв стати професором, що зрештою майже здійснює. Адольф є людиною із вищою освітою. Він закінчив Ягелонський університет і отримав звання магістра історії мистецтв, знає шість мов. Крім того, Долас виявляє особливі здібності у навчанні, бо «Gdy jego rówieśnicy zastanawiali nad tematem pracy magisterskiej, Dolas kończył pracę doktorską. Miał już za sobą kilka zagranicznych podróży»⁴³. Незмінним атрибутом героя, що нагадує про його соціальний статус інтелігента (якщо не за походженням, то за світоглядом), є окуляри в золотій оправі, без яких Долас не може дати собі ради. Мрії Адольфа про майбутні наукові праці перервалися «raptowym uromnieniem ojczyzny o swego wiernego syna»⁴⁴, коли 1938 року його було призвано до армії. Інтелігентське походження наближає його до типу вченого-дивака, який потрапляє на війну. Прикладами подібних образів учених є Паганель із «Дітей капітана Гранта» Жульє Верна або доктор Серафікус із однойменного роману Віктора Петрова-Домонтовича. Однак Долас лише спорадично виявляє свою освіченість (ще під час перебування у армії, а потім – у Венеції, в гостях у доктора Джованні), здебільшого перебуваючи або у статусі робітника, або взагалі з невизначеним соціальним становищем.

У тому, як героя вираджають у військо, чітко простежується майбутня модель його поведінки. Проводжаючи сина у армію, батько говорить пророчі слова: «Wiem, synu, że wojsko jest nie dla ciebie. Ale

cóż robić? Odbędziesz służbę wojskową i wrócisz do pracy naukowej. Staraj się uczciwie wykonywać swe obowiązki i być dobrym żołnierzem»⁴⁵. Служити Доласу випадає у Школі підхорунжих резерву артилерії. Одразу ж виявляється нефартовість героя: він потрапляє до найгіршої батареї капітана Ласоцького, адже Адольф тим не переймається, бо потрібно витримати лише дев'ять місяців. Про військові «таланти» Доласа всі дізнаються на перших же заняттях:

Podczas jazdy konnej spadał na ziemię, gubił okulary, garbił się w siodle, zyskując wśród instruktorów miano „biskupa na nocniku”. Na dziloczynach zapominał o kolejnych czynnościach, przewracał się o łóżce, no i naturalnie zawsze miał najgorzej zasłane łóżko. Zacinał jednak z pasją zęby, powtarzając parę razy dziennie: - Muszę się starać. Muszę być dobrym żołnierzem. Muszę!⁴⁶

Ученість Адольфа дивним чином заважала йому виконувати обов'язки солдата. Наукові дискусії, які він вів із товаришем по службі Ісааком Ланцкоронським, стають причиною того, що обох хлопців виганяють зі школи за підозру у комунізмі. Таким чином, Долас потрапляє до артилерійського полку, у складі якого й вирушає на війну. Однак там з Доласом стається суттєва метаморфоза: він губить документи і полковий писар, не знаючи, що таке магістр історії мистецтв (бо такої професії не було у його переліку) записує Адольфа простим селянином. Відтоді Долас вимушено одягає маску простака за походженням, яку скине нескоро.

Основна риса, яку Долас виявляє постійно і послідовно, – байдужість, неспроможність вчасно прийняти правильне рішення, безініціативність. Він пливе за течією, а усе, що трапляється із ним, стається поза його волею і наміром. Героями людей роблять саме обставити, а з мужністю треба народитися. Збіг обставин – така формула Доласового героїзму, оскільки Адольф у всіх своїх пригодах активної участі не бере. Долас часто стає заручником чийхось дій. Наприклад, у випадку, коли він, як військовополонений, працював на німецькій фермі, доглядаючи биків, двоє інших поляків, які теж працювали на тій фермі, вчинили саботаж, залучивши до своєї справи Доласа. Наш герой, будучи не надто вправним у всьому, що

не стосується науки, не зумів добре встояти на варті – і саботажників було викрито та покарано. Іншим прикладом є епізод, коли Доласа помилково приймають за французького легіонера Жана Петі, який напередодні утік із судна, що везло новобранців у Лівані. Наш герой не може сказати, що він не Жан Петі, а тому потрапляє до лав французького війська у Бейруті. Комізм ситуації полягає у тому, що, по-перше, намір Адольфа нічого не робити і чекати на закінчення війни не збігається із реальними подіями, в які він мимоволі втягується; по-друге, шлях, яким Долас вибирається із тієї чи іншої пригоди так само безглуздий, як і спосіб потрапляння у неї, та не залежить від його волі. Скажімо, за саботаж, у якому він брав досить пасивну участь і «допоміг» німцям його викрити, Доласа відправляють у концтабір. Ситуація, здавалося би, безнадійна, але дорогою герой абсолютно випадково випадає з потяга, таким чином знову опинившись на волі.

Іншою важливою причиною «веселості», що ширить навколо себе Адольф, є його повсякчасне перевтілення, пов'язане зі змінами імен і професій. Епопея із професійною переорієнтацією почалася ще у мирні часи служби в артилерійському полку, коли із магістра історії мистецтв його «перетворили» на селянина. Відправляючи Адольфа до Єгипту, польський полковник у Белграді видає йому фіктивні документи на ім'я Луї Бренера. Разом із новим іменем Долас дістає і нову професію та національність – тепер він швейцарський інженер. Утім, у цій іпостасі йому довелося побути недовго, бо зовсім скоро через чергове непорозуміння Адольф, уже як Жан Петі, потрапляє на службу у французький легіон в Африці. Опісля він устигає побути кухарем, санітаром, польським солдатом, французом, італійцем, фольксдойчем, героєм Вермахту, аж поки зрештою не потрапляє до польських партизан. Кожна нова іпостась сприймається Доласом без особливого ентузіазму. Його поведінка залишається незмінно пасивною, а національна чи професійна приналежність ні до чого не зобов'язують. Саме через розбіжність між зовнішністю та справжньою сутністю героя виникають комічні ситуації.

Довгоочікувана ініціація Адольфа Доласа відбувається, коли герой потрапляє до польського партизанського загону під командуваннями свого давнього друга Ісаака Ланцкороньського. Саме колишній

однополчанин є особою, яка допомагає Доласові перетворитися у справжнього воїна, здатного не пливти за течією, а керувати своїми діями, борючись із обставинами. Виникає аналогія Ланцкоронський – Степан Левада. В обох випадках досвідченіший товариш відіграв не останню роль у професійному ствердженні менш здібного колеги. Той таки Ланцкоронський у розмові з Доласом висловлює йому своє здивування з приводу того, як можна було протягом цього часу нічого не робити і лишитися притому живим:

A ty nic. Najmniejszym słowem nie protestujesz. Dlaczego? Nie jesteś przecież matołkowatym Szwejkiem. Nie przyejawiasz żadnej inicjatywy. Dajesz się unosić prądowi. Dalsze wypadki są konsekwencją tego stanowiska, którego nie potrafisz wykorzystać. Bo jednak jesteś szczęściarz⁴⁷.

Закінчення війни Долас зустрічає у боях за Берлін. На зміну інфантильності приходить зрілість: тепер він не ставиться до всього абияк, йому йдеться про обдумування кожного наступного кроку з метою досягнення якнайкращого результату для себе та для майбутнього Польщі.

Героїзація Адольфа Доласа як проблема «точок зору»

Невідповідність задумів (вірніше, їхня відсутність) і дій героя (зумовлених збігом обставин) призводить до того, що точок зору на події, що трапляються з Доласом, існує принаймні дві. Перша з них належить всезнаючому авторові й самому Доласу та полягає в тому, що він ніякий не герой, а просто «щасливчик-невдаха», в житті якого моменти талану і неталану чергуються таким чином, що герою вдається повсякчас наражати своє життя на небезпеку і так само дивом його рятувати. Інша точка зору належить випадковим людям, з якими Долас має справу і які неправильно трактують розповіді героя про його пригоди. Наприклад, після падіння з поїзду Адольф цілу ніч їде гірською місцевістю з однією метою – відійти подалі від колії, де його, ймовірно, шукатимуть. На ранок він приходить до югославської прикордонної застави, звідки його відправляють у польське посольство

в Белграді. Там між ним та польським полковником відбувається діалог, в результаті якого Долас стає великим героєм. Причина в тому, що полковник неправильно трактує слова Адольфа, а останньому не стає сили й бажання, щоб усе з'ясувати. Початок діалогу виглядає так:

Pułkownik przerwał pisanie i spojrzął na obdartusa stojącego na baczność. - Skądżeście się tu wzięli? - zapytał basowym głosem. - Z Niemiec, panie pułkowniku! - A, to świetnie! Uciekł z niewoli i twierdzi, że się nic ważnego nie stało!... - Znajdowałem się, panie pułkowniku, na froncie pod Piotrkowem. Bateria nasza została zaatakowana przez czołgi. - Mówicie: zaatakowana przez czołgi! Czołgi na was suną, a wy strzelacie! Do ostatniego naboju! - Tak jest, panie pułkowniku! - Wspaniale! Wspaniale! - powtórzył. - Taki jest właśnie polski żołnierz! Walczy do ostatniego naboju. Nie to, co francuski, który poddaje się po pierwszym wystrzale. Bateria więc walczyła do końca, a gdy zabrakło amunicji, walczyliście na bagnietach! Tak?...⁴⁸.

Уже під кінець розмови Долас постає в уяві полковника як справжній герой, і полковник обіцяє йому підвищення звання і орден «Хрест Звитязців». У схожий спосіб Долас стає героєм й у інших ситуаціях, в тому числі й серед ворогів, отримавши почесний німецький орден Залізного Хреста.

Ідеологічні зміни у комедії Тадеуша Хмелєвського

Як екранізація фільм Тадеуша Хмелєвського мав «боротися» зі своїм літературним претекстом, пропонуючи щось нове для того, щоб із непопулярної книги перетворитися на популярну кінокартину. Режисер настільки змінив фабулу твору Казімежа Славінського, що впізнати роман дуже важко. Порядок епізодів та й самі епізоди змінено так суттєво, що говорити про все немає сенсу, інакше то означало б переказувати новий твір. Режисерське рішення змінити зав'язку кінокомедії спричинило зміну назви твору під час екранізації. За задумом режисера, Долас упевнений в тому, що це він почав Другу світову війну, бо саме після його випадкового пострілу спросоння і

почалися активні бойові дії. Упевненість в тому, що саме через нього «заварилася уся каша», керує героєм у його наступних пригодах: він постійно поривається потрапити у польські військові частини, бажаючи реабілітуватися за такий «негероїчний» для себе початок війни.

У книжці Казімежа Славінського Долас не був «придуркуватим Швейком», але, як герой пасивний, не виявляв жодної ініціативи, пливучи за течією. Попри всі неприємні пригоди, в які він потрапив, не визнати Доласа «щасливчиком» неможливо, адже у більшості таких ситуацій він мав би загинути. Натомість у кінокомедії Тадеуша Хмелевського бездіяльний вояка Долас перетворюється на прибічника активної життєвої позиції. Усі його пригоди й неприємності безпосередньо залежать від власних вчинків, часом емоційних, ексцентричних, але завжди свідомих. У ті моменти, коли герой Славінського нічого не робив, а обставини склалися самі по собі, Долас Хмелевського докладає максимум зусиль, щоб потрапити в наступну халепу. На підставі таких неадекватних дій ми можемо говорити про «придуркуватого Швейка», в якого перетворився бездіяльний вояк з літературного оригіналу.

Важливою зміною є перейменування головного героя: канонір Адольф Долас стає у фільмі Францішеком Доласом. Це можна пов'язати із післявоєнним ставленням до всього, що було пов'язано з Гітлером. Оскільки у ПНР, за радянським взірцем, реабілітація будь-чого німецького була неможлива, то визнаємо цю зміну ідеологічною. Іншою ідеологічною зміною у фільмі є соціальний статус головного героя: у книжці Долас був магістром історії мистецтв, у фільмі він стає героєм «з народу», фабричним робітником, типом варшав'янина, чиїм університетом є вулиця. Оскільки кіно – мистецтво для мас, то і герой повинен бути з мас, тому Долас і стає представником найреволюційнішого класу – робітників. Деякі комедійні ситуації в художньому творі були зумовлені освіченістю героя, який у пошуках книжки чи зручного місця для її читання іноді забував про те, що світ воює. Долас Славінського навряд чи дасть собі раду без своїх окулярів у позолоченій оправі, адже вони не просто покращують йому зір, а й слугують маркером його соціального статусу. У фільмі Францішек неосвічений і не володіє жодною іноземною мовою. Мовні

непорозуміння із представниками інших націй лягли в основу багатьох комічних епізодів. Соціальний статус робітника додав у характер Доласа шахрайських ноток. Тут, для прикладу, варто згадати епізод, коли Францішек, будучи кухарем у французькому легіоні в Лівані, обдурих половину арабського базару. Обурені араби нападають на легіон, аби помстилися за шулерські витівки Доласа.

Комічність героя у фільмі: мотив переодягання і стерео типізація

Комічні ситуації часто породжуються порушенням співвідношення «герой-костюм»: коли герой, міняючи воєнні мундири різних армій, забуває змінити поведінку «під костюмом». Наприклад, будучи у мундирі Вермахту, він прирікає себе на постійні непорозуміння у середовищі польських партизан, але в той же час німці його не чіпають. Суть такої гри не в тому, що герой в обох випадках подається як перевдягнений⁴⁹, а в тому, що кожна із сутностей перевдягненого диктує свої норми поведінки і свій тип сприйняття з боку оточення, тому природно, що, пробравшись у німецькому мундирі до партизан, він двічі отримує по голові від свідомих поляків. Лише одягнувши польський мундир наприкінці фільму, образ героя набуває цілісності.

Перевага Доласа над його оточенням багато в чому нагадує казку⁵⁰. У цьому плані він продовжує традицію народних казкових героїв, шахраїв і хитрунів, які у потрібну хвилину виявляють достатню метикуватість і кмітливість для того, щоб вирішити складну задачу, хай навіть наївним способом. Наприклад, потрапивши до табору військовополонених поляків, Францішек «допомагає» землякам робити підкоп, в результаті чого усіх причетних відправляють у концтабір. Замість того, щоб випасти із вікна потягу, що везе Доласа до чергового концтабору (як це сталося у книжці), він організовує втечу, вигадавши хитромудрий протез руки із щітки для чищення туалетів.

Режисер стрічки «Як я розв'язав Другу світову війну» не вибирає каноніра Доласа в геройські шати й однозначно не показує поступового процесу його перетворення на сміливого і мудрого вояку. Разом з тим Францішек репрезентує стереотипні національні якості:

відвагу, спритність, почуття гумору та вміння вийти із кожної, навіть найскладнішої ситуації. Так спрацьовує польський автостереотип⁵¹, заохочуючи поляків вважати себе добрими, вразливими, освіченими, кмітливими, творчими, рухливими, нездатними і мухи скривдити⁵². Поляки наголошують на своїй гордості (Бог, гордість, вітчизна), волелюбності та романтизмі (Що поляк, то рицар)⁵³. Проте деякі дослідники польських стереотипів пишуть про те, що позитивні риси не переважають негативних, зараховуючи до останніх нерішучість у подоланні перешкод та пасивність у справах⁵⁴. Усі негативні риси поляків, зокрема неорганізованість чи задиркуватість (на прикладі Францішека) у фільмі артикулюються іноземцями, тоді як автостереотип залишається суто позитивним. Уміння Доласа спритно викрутитися з численних небезпечних пригод, а притому ще й комусь допомогти, свідчить про те, що образ залишається суто позитивним і приваблює глядача нестандартністю поведінки та відчайдушністю, що межує з недоумкуватістю. Також творці фільму зуміли гарно покепкувати зі своєї «шиплячої» (консонантної) мови. В одному із епізодів Францішек за саботаж потрапляє до гестапо і там на запитання «як тебе звати?» відповідає: Ёжегож Бженьчеш-Кікевіч (Grzegorz Brzeńczerz-Kikiewicz). Коли спантеличений німець зміг нарешті записати це суто польське ім'я, Долас озвучує місце свого народження: в Ёжондж-Режимошице коло Пшебишева (w Chrząższczyżewoszyce powiat Łękołody), чим вводить гестапівця у стан близький до істерики. Географія подорожей героя дуже широка, тому глядач має змогу спостерігати чимало прикладів взаємостосунків неосвіченого Доласа з іноземцями. Оскільки герой не знає іноземних мов, то його сприйняття (а, відповідно, і нав'язуване глядачеві сприйняття) нації та країн є інтуїтивним і базується на усталених у його суспільстві знаннях про «інших», які й прийнято вважати стереотипним уявленням⁵⁵.

Герой чи аутсайдер: формальна відсутність ініціації Доласа

Мотиви поведінки Францішека Доласа нам до кінця не відомі: часом він намагається врятуватися, але іноді свідомо напрошується на

неприємності (наприклад, у випадку із зухвалим поведінням стосовно командування у французькому легіоні в Африці)⁵⁶. Тож глядачеві залишається здогадуватися, де закінчується інстинкт самозбереження і починається усвідомлене знування з ворога. Навіть у фіналі фільму важко зрозуміти, чи дії Доласа є цілеспрямованими, чи знову у всьому винен збіг обставин. У фінальному епізоді партизани повинні захопити міст, який німці погрожують підірвати. Долас, випадково чи через незграбність, повисає на дротах, що єднають вибухівку під опорами мосту з детонатором, і у такий спосіб знешкоджує її. Звісно ж, він видає себе за героя, а, здавалося би, випадкові рухи – за чітко продуманий план. Навіть для глядача залишається загадкою те, як насправді було врятовано міст. Така фінальна сцена важлива нам з огляду на те, що вона повинна поставити крапку в невирішеному питанні з переродженням Доласа. Якщо він діяв свідомо, то ми констатуватимемо, що процес ініціації відбувся, і Францішек став справжнім героєм. Якщо ні – то цей герой своєрідного «шахрайського роману» так і залишається у статусі «блазня» і «шахрая», не пройшовши процесу ініціації. Фінал занадто неоднозначний, щоб дати адекватну оцінку процесові трансформації персонажа.

З огляду на різноманітність подій та образів дуже важко прослідкувати чітку опозицію «ми-вони», притаманну для творів про війну, а тому постійного ворога у Францішека немає. По-перше, в різних епізодах стрічки ця опозиція виглядає по-інакшому: негативні риси уособлюють то італійці, то англійці, то австрійці, зрештою німці (цей збірний образ ворога лишається перманентно негативним). По-друге, кінокомедія висміює абсолютно всіх: і «вселенське зло» Третього Рейху, і переможців-поляків, чия перемога, переважно зумовлена неадекватними діями недоладного героя, залишає для пафосу менше місця.

«Швейкізація» образу на вимогу ПНР мала на меті створити подвійний погляд на війну та її учасників. З одного боку, усі події спровоковані недоречністю та безглуздістю поведінки і Доласа, й інших учасників війни на усіх фронтах. З другого боку, «придуркуватий» Долас, який все-таки зберігає за собою частину автостереотипу поляків, висловлює сформоване у ПНР ставлення

до союзників та ворогів у Другій світовій війні. Однак знаковим є те, що фільм, як і книжка, усуває СРСР із поля зору глядача/ читача. Означене Лукашем Плеснаром доповнення схеми «свої – чужі» третім, «союзником», мала би у даному випадку справджуватися, оскільки навіть кінокомедія - це досить зручна нагода наголосити на дружбі та політичному партнерстві з СРСР. Власне, така відсутність Радянського Союзу і, відповідно, намагання вписати його в історію звільнення, а потім і відновлення повоєнної Польщі може бути ключем до пояснення популярності фільму серед поляків.

Замість висновків

У повісті «Максим Перепелиця» основу фабули складає описаний Кетрін Кларк процес ініціації головного героя, трансформація його стихійної енергії в усвідомленість себе як частини колективу. Схема розвитку фабули близька до схеми виробничого роману, де герою на допомогу приходить старший товариш. Комічність образу Максима полягає у розбіжності між словами і вчинками, у факті інфантильності радянського воїна. Однак для соцреалістичного героя справедливим є виправлення і усвідомлення себе як частини колективу. Герой «Пригод каноніра Доласа» випадає з ряду образів комічних воїнів, оскільки інтелігентське походження та освіченість не притаманні героям такому стибу. Канонір Долас – інтелектуал на війні, але це не заважає йому потрапляти у комічні ситуації через свою апатичність, байдужість та непристосованість до життя поза кабінетом. Екранізації обох кінокомедій внесли зміни у характер головного героя. Причина змін – ідеологічна, хоча Максим Перепелиця змінюється також в результаті харизматичності актора Леоніда Бикова. Екранізація «Пригод каноніра Доласа» наблизила головного героя до образу Швейка. Якщо в літературному творі образ Доласа мав риси, що наближали його до типу вченого-дивака, то в кінокомедії зауважуємо генетико-контактний зв'язок із «Пригодами бравого вояка Швейка» Ярослава Гашека. Ідеологізація образу полягає у зміні соціального статусу героя, що зумовив інший тип поведінки. Запорука тривалого успіху екранізацій, попри їхню ідеологізованість, полягала у тому, що

вони вирізнялися із загального контексту драматичних фільмів про війну, а також у яскраво виписаному комічному образі воїна.

ПРИМІТКИ:

¹ Дживелегов А. Итальянская народная комедия. – М., 1954. – С. 142–149.

² Кетгл А. Введение в историю английского романа. – М., 1966. – С. 37–38.

³ Смирнов А. Средневековая литература Испании. – Л., 1969. – С. 26.

⁴ Там само. – С. 38–39.

⁵ Федас Ю. Український народний вертеп. – К., 1987. – С. 137.

⁶ Burkot S. Marchońt na Parnasie. Szkice literackie. – Warszawa, 1980. – S. 8–9.

⁷ Бернштейн И. «Похождения бравого солдата Швейка» Ярослава Гашека. – М., 1971. – С. 45.

⁸ Там само. – С. 46.

⁹ Пытлик Р. Гашек. – М., 1977. – С. 7.

¹⁰ Історія української літератури ХХ століття / За ред. Дончика В. Г., Мельника В. О, Моренця В. П. – К., 1998. – С.15.

¹¹ Там само. – С.17.

¹² Там само. – С.11.

¹³ Plesnar Ł. 100 filmów wojennych. – Kraków, 2002. – S. 17.

¹⁴ Успенский Б. Поэтика композиции. – СПб., 2000. – С. 22.

¹⁵ Стаднюк И. Максим Перепелица. – Режим доступа: http://www.leonid-буков.ru/film/13_9_1.htm, відвідано 07.05.09.

¹⁶ Кларк К. Положительный герой как вербальная икона // Соцреалистический канон. / Добренко Е., Гюнтера Х. – СПб., 2000. – С. 570.

¹⁷ Хоча Максим і не є героєм, що від самого початку володіє позитивними рисами, однак передбачається, що він їх набуде згодом, тому, незважаючи на негативні риси, наше ставлення до нього від початку приязне, він нам імпонує.

¹⁸ Успенский Б. Поэтика композиции. – С. 22.

¹⁹ Стаднюк И. Максим Перепелица. – Режим доступа: http://www.leonid-буков.ru/film/13_9_1.htm, відвідано 07.05.09.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Кларк К. Положительный герой как вербальная икона. – С. 570.

²³ Там само. – С. 571.

²⁴ Кларк К. Советский роман: история как ритуал / Пер. с англ. под ред. Литовской М. - Екатеринбург, 2002. – Режим доступа: <http://novruslit.ru/>

library/?p=18, відвідано 07.05.09 р. У нашому випадку йдеться про інший жанр – повість, однак схема фабули соціалістичного роману багато в чому пасує до досліджуваного нами тексту, особливо для відчитання мотиву ініціального переходу головного героя під покровительством старшого товариша.

²⁵ Там само.

²⁶ Стаднюк И. Максим Перепелица. – Режим доступу: http://www.leonid-bykov.ru/film/13_9_1.htm, відвідано 07.05.09.

²⁷ Там само.

²⁸ Семків Р. Іронічна структура. – К., 2004. – С. 82.

²⁹ Стаднюк И. Максим Перепелица. – Режим доступу: http://www.leonid-bykov.ru/film/13_9_1.htm, відвідано 07.05.09.

³⁰ Пытлик Р. Гашек. – С. 145.

³¹ Теорія літератури / За ред. Воробйова Ф. В., В'язовського Г. А. – К., 1975. – С. 127.

³² Тимофеев Л. Теория литературы. – М., 1948. – С. 99.

³³ Гюнтер Х. Тоталитарная народность и ее истоки // Соцреалистический канон – СПб., 2000. – С. 384.

³⁴ Оповідання разом складають повість, тому ми вживаємо різні жанрові означення щодо одного твору.

³⁵ Эйзенштейн С. Большевики смеются (мысли о советской комедии) // Избр. произв. в 6-ти томах. – М., 1968. – Т. 5. – С. 81

³⁶ Назву «Велика Вітчизняна війна» вживаємо для підкреслення її спекулятивності.

³⁷ Słownik realizmu socjalistycznego / redakcja Zdzisława Łapińskiego, Wojciecha Tomasika. – Kraków, 2004. – S. 167.

³⁸ Jarosiński Z. Literatura lat 1945 – 1975. – Warszawa, 2003. – S. 135.

³⁹ Там само. – С. 135.

⁴⁰ Drewnowski T. Literatura polska 1944-1989. Próba scalenia. – Kraków, 2004. – S. 64.

⁴¹ Там само. – С. 64.

⁴² Мечислав Борковський називає тричастинну кінокомедію Тадеуша Хмелєвського «чорною», оскільки в ній трагічні моменти часто переплітаються з моментами комічними. Див.: Borkowski M. Wojsko w filmie polskim. – Warszawa, 2000. – S. 3 –73.

⁴³ Sławiński K. Przygody kanoniera Dolasa. – Dopiewo, 2005. – S. 10.

⁴⁴ Там само. – С. 10.

⁴⁵ Там само. – С. 10.

⁴⁶ Там само. – С. 14.

⁴⁷ Sławiński K. Przygody kanoniera Dolasa. – S. 161.

⁴⁸ Там само. – С. 63.

⁴⁹ Лотман Ю. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. – Таллин, 1973. – Режим доступу: <http://lib.ru/CINEMA/kinolit/LOTMAN/kinoestetika.txt>, відвідано 20.04.09 р.

⁵⁰ Так про Швейка пише Радко Питлік: Пытлик Р. Гашек. – С. 155.

⁵¹ Ще ренесансний літописець Мацей Стрийковський описував, як біблійний Ной розділив між синами владу. Сим повинен був стати священником, Яфет – королем і шляхтичем, а Хам – займатися ремеслом. Віками повторювані тези про те, що шляхта обороняє країну, кмір молиться, а хлоп утримує обидва стани, зумовили формування трьох аспектів у автостереотипові поляка: стосунок до роботи, віри і війни.

⁵² Pisarkowa K. Tożsamość nosiciela stereotypów etnicznych // Etnolingwistyka. – Warszawa, 2002. – Том 14. – S. 47.

⁵³ Там само. – С. 47.

⁵⁴ Kurcz I., Maciątek J. Stereotypy różnych narodowości występujące u dorosłych Polaków // Doniesienie z badań pilotażowych. Kolokwia Psychologiczne / Chlewiński Z., Kurcz I. – Warszawa, 1992. – Т.1. (Stereotypy i Uprzedzenia). – S. 201.

⁵⁵ Наприклад, легко впізнати Австрію, коли у кінокадрі гори, велика рогата худоба і на будівлях прапори зі свастикою, а усі люди у національних австрійських строях. Югославію показано як веселу і співочу країну, солдати якої навіть за п'ять хвилин до початку війни проти Гітлера на подвір'ї прикордонної застави не перестають танцювати, вимахуючи білими хусточками. Образи французів та англійців схожі у неприємності головному героєві: одні й інші виступають як чванькуваті і непривітні люди. Крім того, наголошується педантичність англійців, які о п'ятій годині ідуть пити чай, що б не відбувалося на фронті і не розуміють, як можна починати воєнну операцію на тиждень раніше від запланованого. Образ Росії (вочевидь, як метонімія СРСР) створено за допомогою пісень «Очи черные» і «Бублички», крім того, усіх росіян вважають комуністами, що сприймається негативно.

⁵⁶ Так само пише про Швейка Радко Питлік: Пытлик Р. Гашек. – С. 155.

Ольга МЕР'Є

АРХІТЕКТУРА ДЕРЕВ'ЯНИХ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ХРАМІВ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТЬ

В останні два десятиліття дослідження культурної спадщини в Україні значно активізувалися. Проявом цього є значна кількість наукових публікацій, дисертаційних робіт, конференцій, які присвячені вивченню археологічних, архітектурних, історичних пам'яток тощо. Одним із факторів зростання інтересу до вивчення сакральних об'єктів архітектурної спадщини є її мультикультурний характер. Оскільки про дерев'яні церкви та синагоги існує вже низка наукових праць, темою даного наукового дослідження обрано зодчество дерев'яних римо-католицьких храмів Галичини (де наявна найбільша кількість збережених об'єктів, у порівнянні із Буковиною, Волинню чи Закарпаттям) другої половини XVII – першої половини XX століть.

Тематика будівництва дерев'яних римо-католицьких храмів досі належно не висвітлена в працях з історії архітектури України, в яких лише принагідно згадуються окремі об'єкти без зазначення їхньої приналежності вірянам певної національності. Римо-католицькі храми в Галичині будували не лише для поляків, але й для німецьких або чеських колоністів, а також для т. зв. українців-латинників¹. В українських виданнях лише побіжно згадано їхні загальні архітектурні характеристики без типологічних особливостей: конструктивних, розпланувально-композиційних, об'ємно-просторових тощо. Кілька праць про досліджувані святині написані польськими науковцями, але українському загалу вони невідомі². Брак фундаментальних наукових досліджень архітектури призвів до

знищення і втрати багатьох цінних споруд³. Отже, потреба введення в науковий обіг аналітичних матеріалів про архітектуру дерев'яних римо-католицьких храмів Галичини другої половини XVII – першої половини XX століть видається наочною.

Дерев'яна сакральна архітектура Галичини є невід'ємною складовою культурної спадщини України, проте значна частина збережених цінних об'єктів досі не внесена до Державного реєстру пам'яток. Станом на 2007 р. до реєстру пам'яток національного значення внесено лише кілька об'єктів Львівщини⁴. Таким чином, на сьогодні існує нагальна потреба інвентаризації, обліку та гідного збереження автентичності цих пам'яток, а також реставрації збережених святинь, які в не мають відповідників у інших регіонах України. Наведені факти достатньо аргументують актуальність історико-архітектурного дослідження дерев'яного римо-католицького будівництва.

Джерельною базою для вивчення архітектурних об'єктів були як опубліковані, так і неопубліковані матеріали. Так, про храми другої половини XVII – середини XIX століть дізнаємося переважно з архівних матеріалів, про храми середини XIX – початку XX століть – часто з описів польських дослідників⁵ та з іконографічних джерел, про храми першої половини XX століть – найбільше матеріалів почерпнуто з польських літературно-мистецьких часописів⁶. Важливими джерелами для вивчення архітектури костелів стали спеціальні праці дослідників: у другій половині XX століття – описи пам'яток архітектури та історичних об'єктів вітчизняних вчених⁷, у кінці XX - на початку XXI століть – довідки енциклопедій⁸. Використано також матеріали інвентаризацій⁹, путівники¹⁰, окремі принагідні публікації у періодичних виданнях¹¹. Значну цінність для аналізу становили матеріали нарисів з архітектури церков¹², шематизми¹³, деякі праці про костели¹⁴. Варто відзначити цикл видань під загальною редакцією проф. Яна Островського з історії сакрального мистецтва на східних теренах колишньої Речі Посполитої, опублікованих у 1993-2007 рр¹⁵.

Аналіз праць вчених, які досліджували сакральну архітектуру, показав, що вони, попри намагання, так і не створили цілісної картини формування архітектури дерев'яних римо-католицьких храмів другої половини XVII - першої половини XX століть на теренах Галичини.

Проведені автором натурні обстеження та інвентаризація, а також аналіз джерел та праць попередників, дозволили укласти каталог дерев'яних римо-католицьких храмів, що складає 248 споруд, серед них 8 нереалізованих проєктів. Було встановлено, що з цієї кількості не збереглося 197 храмів. Зафіксовано лише 43 уцілілих об'єкти (26 – на Львівщині, 3 – на Тернопільщині, 14 – на Франківщині). За станом збереження об'єкти розподілено на такі групи: 1) у стані руїни (2 споруди); 2) частково зруйновані; 3) збережені з втратою архітектурно-просторової композиції чи стилістичних ознак; 4) збережені з автентичними архітектурними деталями. Окрім цього, інвентаризація храмів дозволила поділити їх на кілька груп: які не функціонують (6 об'єктів); відремонтовані, які діють як костели (5 об'єктів); перебудовані, пристосовані під церкви (24 об'єкта); перебудовані, пристосовані під іншу функцію (4 об'єкта).

У дослідженні використано метод ретроспективного моделювання об'єкта за архівними та іконографічними джерелами. Метою розвідки є виявлення та облік архітектурних об'єктів, їхнє наукове вивчення та поширення відомостей про їхню історико-культурних цінність, що забезпечило б охорону архітектурних пам'яток.

Розвитку архітектури дерев'яних римо-католицьких храмів Галичини аналізується за такими характеристиками: розташуванням у містобудівному середовищі, розпланувально-композиційною та об'ємно-просторовою структурами, конструкційними та стилістичними рішеннями, архітектурно-декоративними засобами опорядження екстер'єру та інтер'єру. Проаналізовано всі збережені об'єкти, а також наявна інформація про архітектуру втрачених святинь.

Визначено, що об'ємно-розпланувальне вирішення дерев'яних римо-католицьких храмів Галичини залежало від їхнього розташування у певній структурній організації території (центричній¹⁶, лінійній¹⁷, осьовій¹⁸, радіальній¹⁹ чи комбінованій²⁰). Встановлено, що на розпланувальну та об'ємно-просторову композиції комплексу (який здебільшого складався з храму, цвинтарю, дзвіниці, хреста або фігури) насамперед впливало розташування у системі поселення. Таким чином, визначено п'ять типових схем: 1) при ринковій площі; 2) при головній вулиці; 3) у центральній частині поселення на видному підвищеному місці

(Долинівка); 4) у периферійній частині, біля дворів власників поселень (Монастириськ); 5) на околиці поселення – на цвинтарі (Островок). Перші дві схеми характерні для містечок (Кукезів, Лопатин та ін.). Одна із головних ознак, за якою можна диференціювати досліджувані об'єкти, – це орієнтація. Польські костели зводили без особливої уваги до їхньої орієнтації, тоді як храми німецьких колоністів зводили з обов'язковою орієнтацією пресбітерія на схід, з незначним відхиленням на північ або південь. Одним із вагомих елементів, за яким можна визначити «національну» приналежність храму, був спосіб озеленення ділянки: біля польських костелів саджали хвойні породи дерев, тоді як біля храмів німецьких колоністів – листяні породи. Встановлено, що архітектура дерев'яних римо-католицьких сакральних об'єктів Галичини залежала від містобудування в цілому, на яке в свою чергу впливали інші чинники: географічне районування, політичні обставини, стилістичні уподобання тощо.

У результаті дослідження виявлено два основні типи *конструкційного рішення* дерев'яних римо-католицьких храмів: зрубний (найпоширеніший) і каркасний («в'язання»)²¹. У досліджуваних об'єктах зрубної конструкції виявлено п'ять основних типів врубок (звичайна, з випустами, зі змінним кутом або так званий риб'ячий хвіст (з лишком, з зубом), навскісна з протес, з потайним прямим зубом) і два типи випустів під платви («скосак» (Пістинь) і «східці» (Славське)). Встановлено чотири типи заповнень для каркасного типу храмів: 1) глиняне; 2) дощате; 3) цегляне (т. зв. фахверковий тип або з «пруського муру»)²²; 4) змішаного типу. Форми перекриттів були таких типів: пласке²³, склепінчасте (лучкове²⁴, напівкругле²⁵, стріласте рівностороннє²⁶, напівкругле завершене східчастим²⁷, трицентрове²⁸, псевдотрицентрове²⁹ тощо) і трапецеподібне³⁰. Окрім цього, виокремлено дві суттєві відмінності храмових веж: 1) з похилими стінами, увінчаними завершенням з підсябиттям (наслідують тип старопольських костелів); 2) з рівними стінами, що наслідують форми мурованої архітектури і трапляються зазвичай в неороманських та неоготичних храмах німецьких колоністів, рідше серед польських костьолів.

Порівняльний аналіз *розпланувальної структури* дерев'яних римо-католицьких храмів свідчить про рідкісне зведення святинь цього

обряду на плані грецького хреста та ротонди – натомість переважають одно-, дво-, тридільні храми у плані латинського хреста. Для польських дерев'яних костелів характерні такі типи планів: однодільні, дводільні, у формі латинського хреста, у формі грецького хреста, ротонди та тринавові псевдобазиліки. Для храмів німецьких колоністів властиві: однодільні, дводільні та тридільні плани. За кількістю нав об'єкти диференційовано на однонавові та тринавові (двоनावових не виявлено)³¹. За геометричною композицією нави поділяються на три типи: квадратна³², півтораквадратна³³ та двоквадратна³⁴; а за геометрією плану пресвітерія виокремлюють нави з прямокутним³⁵ і гранчастим (трапецевидним) абрисом.

За типами *об'ємно-просторової композиції* брили споруди поділяються на: безвежеві (з сигнатуркою або без)³⁶, з вежечкою над хорами нави³⁷, одновежеві³⁸ та двовежеві³⁹. Виокремлено такі принципи розташування веж: 1) на осі головного фасаду над хорами нави; 2) на осі головного фасаду перед навою і над хорами нави; 3) на осі головного фасаду над крухтою перед навою; 4) збоку головного фасаду при бічній стіні нави; 5) з боку тильного фасаду при бічних стінах нави і пресбітерія; 6) дві вежі на головному фасаді, симетрично розташовані відносно осі.

Особливості *поліхромії* інтер'єру дерев'яних римо-католицьких храмів Галичини формувались насамперед в залежності від національного складу вірних (яскравими прикладами є інтер'єри храмів німецьких колоністів). Розписи, як правило, поєднували фігурні сюжети та орнаментальні площини, хоча трапляються храми декоровані лише орнаментальними мотивами. У досліджуваних храмах виявлено такі типи розписного орнаменту: геометричний, рослинний, зооморфний та фігурний, геральдичний, гротескний. Кольорові закономірності розташування настінних декорацій в інтер'єрах святинь дозволяють виокремити п'ять типів колористичних композицій: 1) виступаючий⁴⁰ колір підлоги і локальний, або відступаючий, – несучих конструкцій, стін і стелі (відбувається виявлення форми та глибинної спрямованості простору)⁴¹; 2) виступаючі кольори підлоги та несучих конструкцій, відступаючі – стін і стелі (форма сприймається як оригінальна, створює відчуття статичності підлоги, розкриття, розширення та легкості простору)⁴²; 3) виступаючі кольори несучих конструкцій і верхнього

ярусу стін, відступаючі – підлоги, стелі та нижнього ярусу стін⁴³; 4) виступаючі кольори стелі та верхнього ярусу стін, відступаючі – підлоги, стін та несучих конструкцій (створюється враження зниження висоти приміщення)⁴⁴; 5) виступаючі кольори підлоги, та стін, відступаючі – стелі (створюється враження замкнутості простору, але збільшення висоти приміщення)⁴⁵.

Виявлено такі *теглярські елементи*: різьблені конструктивні елементи (причілки, ганки, сигнатурки, колони в інтер'єрі, сохи, гостроколи); накладну декоративну різьбу в екстер'єрі та інтер'єрі (наприклад, декоративне шалювання [вертикальне, горизонтальне, «в смерічку», на мотив «сонце», «викладка»]); декоративне оздоблення фронтону (вирізані причілкові дошки, «квітки» на завершенні); накладну рельєфну різьбу та декоративні вставки на дверях, різьбу на вікнах тощо.

Художній метал в архітектурі дерев'яних римо-католицьких сакральних об'єктів, як і в об'єктах східного обряду, застосовували насамперед для оздоблення елементів головної осі фасаду – вхідних дверей (жиковини, завіси, замки, клямки, засувки) та дахів, завершених хрестами або фігурам, а також бічних фасадів – вікон (ґрати). Хрести виступали логічним завершенням конструкції сакрального об'єкта, тому здебільшого їхня форма залежала від об'ємно-просторового та стилістичного вирішення споруди. Інколи горизонтальний ритмічно-пластичний поділ конструкції хреста з яскраво вираженою одноосьовою дзеркальною симетрією побудови композиційно відповідає поярусному членуванню об'єкта. Розміри хрестів дуже різноманітні (від 0,5 до 1,7 м), оскільки залежали від величини споруд. Традиційними хрестами для дерев'яних римо-католицьких храмів Галичини є латинські (з видовженою нижньою від поперечки частиною), проте були і грецькі хрести (чотириконечні з однаковими раменами). Наявність в дерев'яному храмі сукупності архітектурно-декоративних засобів опорядження (поліхромії, художнього металу, різьби) дозволяє зарахувати його до об'єктів високої мистецької вартості. За даними досліджень до таких збережених об'єктів належать святині у поселеннях: Вовче, Раденичі, Розлуч, Старе Село.

Архітектура досліджуваних храмів диференційована автором на основі стилістичних типів: романсько-готичний⁴⁶, готичний⁴⁷,

візантійський (в якому проявляється синтез форм барокового та візантійського стилів, що визначило назву методу як «бароково-візантійський»)⁴⁸, бароковий⁴⁹, класицистичний⁵⁰ та модерновий⁵¹.

У результаті досліджень встановлено низку прізвищ архітекторів, інженерів та зодчих⁵², що працювали у другій пол. XIX – першій пол. XX століть над будівництвом дерев'яних римо-католицьких храмів Галичини. Проекти і реалізації кінця XIX – першої половини XX століть, залежно від ставлення їхніх авторів до традиції, поділено на дві групи: перша характеризується вірність традиційним формам дерев'яної костельної архітектури, що виявляється в безпосередньому наслідуванні храмів попередніх епох; друга визначається застосування традиційних розв'язань і мотивів, але почерпнутих з різноманітних джерел і стилів: пам'яток костельної і церковної архітектури, громадського містечкового і народного будівництва.

Встановлено, що архітектура дерев'яних римо-католицьких храмів Галичини формувалась під впливом провінційної, маломістечкової та європейської народної архітектури. Можемо також стверджувати про взаємовплив церковної та костельної архітектури. Окрім цього, встановлено низку артефактів, які підтверджують гіпотезу про те, що архітектура мурованих сакральних споруд походить від дерев'яних.

На формотворення дерев'яних костелів Галичини другої половини XVII – першої половини XX століть вплинули зміни статусу сакральної архітектури, яка з елітарної перейшла у розряд парафіяльної, що вимагало компактних планувальних схем, які можна було втілювати в дереві. Найпростішою культовою спорудою є каплиця, яка представлена чотирма типами на теренах Галичини. Встановлено, що дводільні плани дерев'яних костелів бувають одно- та двозрубні, але найбільш поширеним був тип тридільного тризрубного храму. Виявлено приклад костелу т. зв. хатнього типу⁵³. На відміну від дерев'яних церков, у тридільних римо-католицьких храмах рідко застосовували пряму залежність крухти від пресбітерія (ширина яких рівна), цей прийом був характерний для костелів першої половини XX століття⁵⁴. Здебільшого пресбітерії був ширший за крухту. Досліджено, що на основі пропорційності рамен хрещатий план дерев'яних костелів, утворений довкола більшого посередині квадрата, дав такі варіанти

планів: план у вигляді рівнораменного хреста (грецького)⁵⁵ та план з короткими боковими раменами (латинський хрест)⁵⁶. Виділено два типи костелів-ротонд: восьмибічна нава і пресбітерій (Пеньки) та восьмибічна нава і прямокутний пресбітерій (Павлівка). Загалом, деякі плани були широко поширені (одно, дво- та тридільний тип, у плані латинського хреста), а інші – малопоширені (тринавова псевдобазиліка, у плані грецького хреста) і не зафіксовані в інших регіонах України (тип костелу-ротонди).

Крім того, серед різних планів дерев'яних римо-католицьких храмів народні зодчі надали перевагу найбільш архаїчному типу – тридільному, поширеному по всій території Галичини. У різних храмах спостерігаємо збереження пропорційних співвідношень, при яких висота стіни зрубу приблизно дорівнює половині загальної висоти костюлу.

Наявність різноманітних розпланувальних вирішень обумовила формування двох основних типів об'ємно-просторового рішення: перший підпорядковується єдиному центру та симетричності; другий ґрунтується на асиметричній композиції, що з'явилась під впливом романської та готичної архітектури. Ідея центричного храму реалізується переважно у ротондах. Закономірності об'ємно-розпланувальних вирішень полягали також у вертикальному та горизонтальному розвитку споруди. Проте навіть ця закономірність не дала можливостей для багатьох об'ємних вирішень. Ватро також зазначити, що організація дерев'яних римо-католицьких храмів Галичини здійснювалась за принципом: «зсередини – назовні», а необхідність акцентувати об'єми за значимістю зумовила членування дахів на дві або три різні за висотою частини. Відповідно до того, як співвідносяться дахи, були отримані такі втілення основних об'ємів досліджуваних споруд: дахи, що не злучені між собою і складаються з двосхилого даху нави та дво-, трисхилих дахів крухти і пресбітерія; дахи, що злучені шляхом плавного переходу між собою. Засобами пропорції контрасту і нюансу, профілювання, різьблення та фактури окремих елементів будівничі не лише розв'язували відповідні конструкційні завдання, а й надавали спорудам належного монументального вигляду, декоративного обрамлення окремим частинам. Дерев'яні римо-католицькі храми, як і інші сакральні споруди, характеризуються

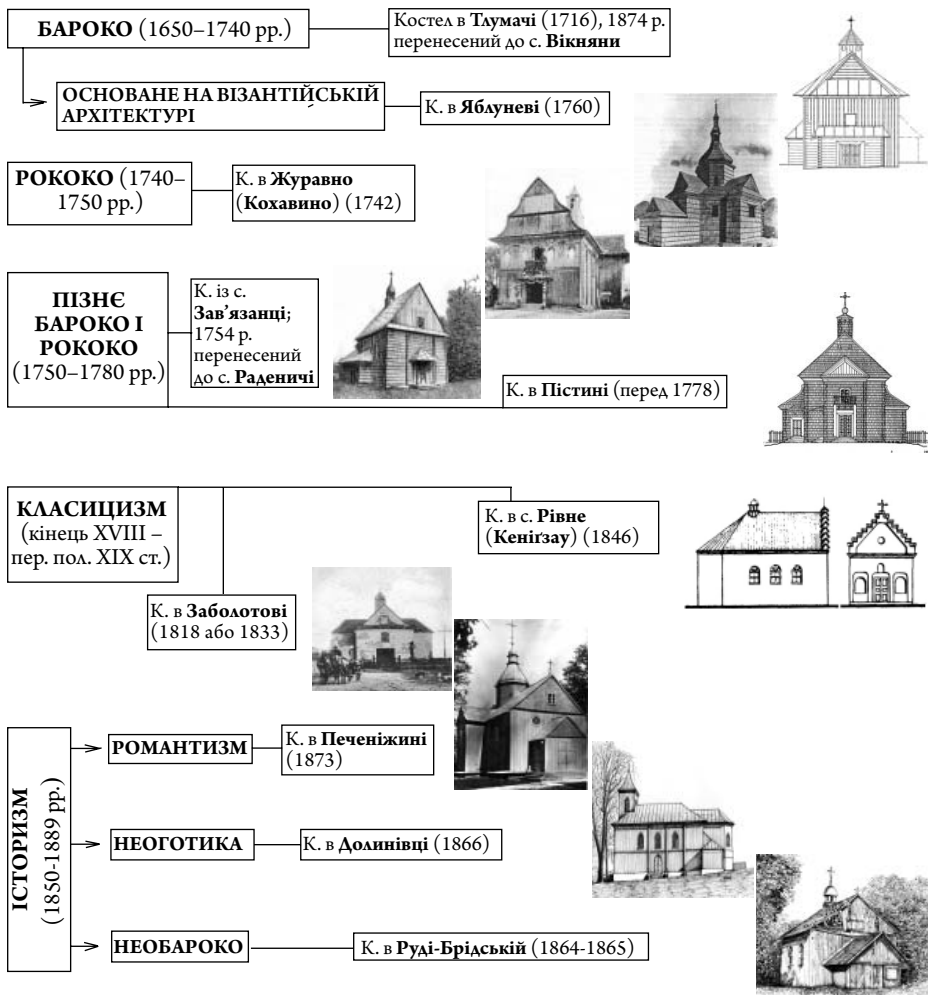
підвищеною увагою до організації інтер'єру, адже вони призначались для релігійних обрядів, тому протягом тривалого часу зберігали багато традиційних прийомів у структурі та об'ємно-просторовій побудові.

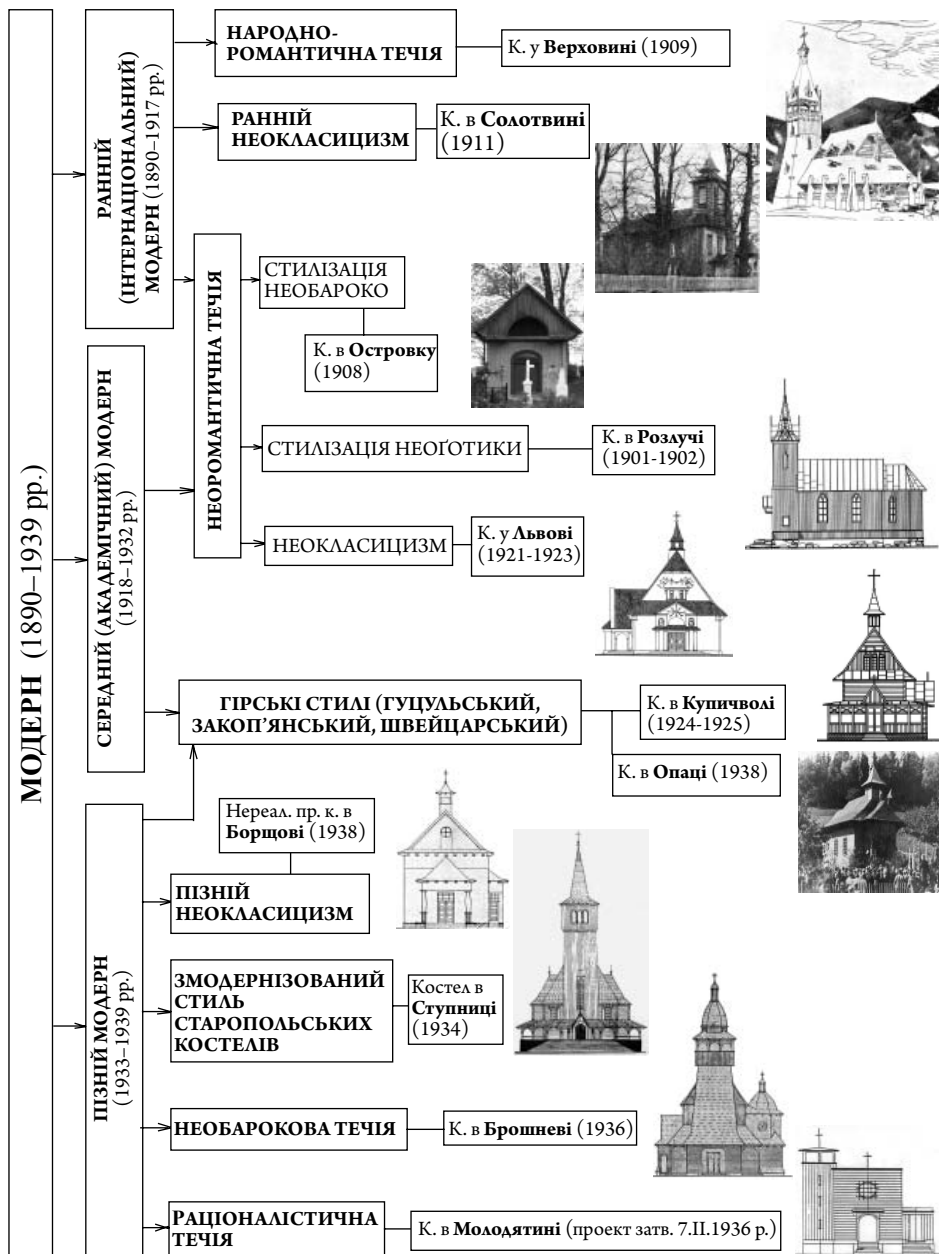
Архітектура дерев'яних римо-католицьких храмів визначається як граничною простотою, так і складністю об'ємно-просторової композиції. Обидві риси зумовлені, значним чином, конфігурацією плану храму.

Аналізуючи взаємозв'язок планувально-композиційної і об'ємно-просторової структур, а також наявні стилістичні типи дерев'яних римо-католицьких храмів в Галичині у др. пол. XVII – пер. пол. XX століть, виділено такі стилістичні напрями їхнього архітектурного вирішення: бароко (др. пол. XVII – пер. пол. XVIII століть), рококо (1740–1750 рр.), пізнє бароко й рококо (1750–1780 рр.), класицизм (кін. XVIII – пер. пол. XIX століть), історизм (1850–1880 рр.), модерн (1890–1939 рр.). Історизм охоплював споруди, зведені в стилі романтизму й кількох неостилів: неороманського, неоготики, необароко, неокласицизму. Виділено три періоди модерну: 1) ранній (інтернаціональний) (1890–1917 рр.), для цього періоду характерні дві течії – народно-романтична (1892–1916 рр.), представлена т. зв. гірським стилем, і неоромантична (1893–1923 рр.), виявлена через стилізацією неоготики, необароко, неокласицизму; 2) середній (академічний) (1918–1932 рр.), з виявами неоромантичної течії та Ар Деко⁵⁷; 3) пізній (1933–1939 рр.), у якому розрізняють три течії: змодернізований стиль старопольських костелів⁵⁸, необарокову⁵⁹ та раціоналістичну⁶⁰.

Отже, архітектура дерев'яних римо-католицьких храмів Галичини другої половини XVII – першої половини XX формувалася під впливом прийомів різних стилістичних епох⁶¹. Основними чинниками її розвитку були місцеві (архітектурні, етнічні), регіональні (формували плани і фасадні вирішення) та зовнішні впливи (сусідніх Буковини, Волині, Закарпаття). Римо-католицькі храми зводилися також у загальноєвропейських стилях, серед яких найпоширенішими були модерн, Арт Деко, старонордійське зодчество, та під впливом маломістечкової архітектури, наприклад, влаштування субот було запозичене з архітектури Дрогобича та Роздолу.

**Розвиток стилістичних напрямків
дерев'яних римо-католицьких храмів Галичини
другої половини XVII – перші половини XX століть**
(таблиця укладена О. Мер'є)

ПРИМІТКИ:

¹ Згідно праць В. М. Кубійовича: «Розміщення культур у Північних Карпатах» (1930); «Територія і людність українських земель» (1935); Етнічні групи Південнозахідньої України (Галичини) на 1.1.1939 // Національна статистика Галичини. – Мюнхен, 1983. – С. 175.

² А. Бетлей, К. Бжезіна, Р. Бриковський, Л. Вулецький, Т. Зауха, Р. Квіріні-Поплавський, Є. Ковальчик, П. Красни, С. Ленартович, М. Малиновський, Т. Обмінський, Я.-К. Островський, Є. Пашенда, Л. Попек, Г. Рушик, Е. Хернічек і ін.

³ Близько 80 із 197 незбережених дерев'яних римо-католицьких храмів.

⁴ Костел Відвідання Єлизавети Пресвятою Дівою Марією 1734 р. у с. Тадані Кам'янка-Бузького району (охоронний №459), парафіяльний костел 1765 р. і дзвіниця у с. Дмитровичі Пустомитівського району (зазначений в реєстрі як Михайлівська церква 1773 р.; охоронний № 365).

⁵ Barącz S., Orłowicz M., Spiss T., Załęski S.

⁶ «Architekt», «Architektura i Budownictwo» та ін.

⁷ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х т. / Н. Л. Жариков. – К., 1985–1986.

⁸ Енциклопедія українознавства. В 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк, 1954–1989.

⁹ Ін-т «Укрзахідпроектреставрація» у м. Львові, Інститут Історії Мистецтва Варшавського університету, Інститут Історії Мистецтва Ягеллонського університету.

¹⁰ Hauser Z. Ilustrowany przewodnik po zabytkach Galicji Wschodniej. Lwowskie, Lwów, Stanisławowskie / Zbigniew Hauser. – Warszawa, 2004.

Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Lwowie. Wydanie drugie poszerzone / Dr. Mięczyślaw Orłowicz. – Lwów–Warszawa, 1925.

¹¹ Богданова Ю., Вулецький Л., Олешко О. та Петришин Г., Юрченко С. та Швець-Машкара С., Чуба М.

¹² Слободян В.

¹³ Бучек М., Седельник І. Львівська архідієцезія латинського обряду. Ілюстрована розповідь. Парафії, костели та каплиці. 2004, 2006 рр.

¹⁴ Kowalczyk J. Świątynie późnobarokowe na Kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej. – Warszawa, 2006; Ruszczyk G. Drewniane kościoły w Polsce. Tradycja i nowoczesność. – Warszawa, 2001.

¹⁵ Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Redakcja naukowa Jan K. Ostrowski. – Część I. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. –Т. 15. – Kraków,

1993–2007.

- ¹⁶ Креховичі, Станіславчик, Чижевичі, Язлівчик.
- ¹⁷ Вовче, Гута, Пикуловичі, Рідколісся, Росохач.
- ¹⁸ Ільник, Нова Гута, Раденичі, Тадані.
- ¹⁹ Рівне (Königsau).
- ²⁰ Бистриця, Загайпіль, Терновиця.
- ²¹ Рідколісся (1864), Солонське (1884), Бенева (1921), Креховичі (1901), Терновиця (1920), Львів–Знесіння (1924–1925), Львів–Збоїща (1932–1933), Грабич (1939).
- ²² Баворів (XVIII ст.), Жуків (XVIII ст.), Маринопіль (XVIII ст.), Львів (костел Найсвятішої Діви Марії для сакраменток) (1718), Бовдури (1905), Пикуловичі (1921), Чижевичі (1936–1937).
- ²³ Креховичі, Лісна Тарновиця, Пістинь, Тисменичани.
- ²⁴ Бистриця, Чернихів.
- ²⁵ Островок.
- ²⁶ Рудно.
- ²⁷ Вовче, Ільник, Розлуч.
- ²⁸ Гута.
- ²⁹ Виноград, Дмитровичі, Долинівка, Руда-Брідська.
- ³⁰ Загайпіль, Купичволя, Львів (Левандівка), Павлівка.
- ³¹ Лановичі, Нова Гута, Раденичі, Ступниця, Язлівчик.
- ³² Ільник, Купичволя, Львів (Збоїща, Левандівка), Нагірне, Ступниця, Язлівчик.
- ³³ Вовче, Розлуч, Рудно.
- ³⁴ Пикуловичі.
- ³⁵ Лановичі, Нагірне, Язлівчик.
- ³⁶ Пнікут (1762), Старе Село (1892), Східниця (1896), Островок (1908), Бистриця (1910), Смодна (1910), Татарів (1911), Гута (1934), Шешори (1934–1935), Рудно (1935), Чижевичі і Язлівчик (1936–1937).
- ³⁷ Солотвин (1857), Новий Мізунь (1908), Пасічна (1912), Озеряни (1923–1925), Летня (1930).
- ³⁸ Вовче (1900), Розлуч (1901–1902), Сянки (1907), Зелений Яр (1911), Клубівці (1911), Бережниця (1915), Молодятин (1936), Львів (1916).
- ³⁹ Товсте (1715), Жулин (др. пол. XVII ст.), Грімне (1734), Лисець (1779).
- ⁴⁰ Світлі кольори є виступаючими, темні - відступаючими.
- ⁴¹ Вікняни, Чижевичі, Солонське, Тадані, Раденичі.
- ⁴² Долинівка, Островок, Руда-Брідська.
- ⁴³ Вовче, Розлуч.
- ⁴⁴ Креховичі.

⁴⁵ Станіславчик, Старе Село.

⁴⁶ Боднарів (1888), Підмихайя (1880–1881), Вигода (1900), Бережниця (1915), Летня (1930).

⁴⁷ Долинівка (1866), Брюховичі (1893–1899), Вовче (1900), Розлуч (1901–1902), Сянки (перед 1907).

⁴⁸ Виявлено святині двох типів: 1) безкупольні зально-псевдобазилікальні храми (витагнуті прямокутні в плані тринавові споруди з відсутніми вікнами для освітлення середньої нави) (Раденичі, Терновиця); 2) однокупольні, в плані грецького хреста (Яблунів).

⁴⁹ Руда-Брідська (1864–1865), Брюховичі (1867), Островок (1908), Ільник (1932–1934), Павлівка (1935–1936).

⁵⁰ Рівне (Кенігзау) (1846), Загайпіль (1896–1898), Росохач (1897), Львів – цвинтар Оборонців (1919), Щуровичі (1919), Бєрлін (1934), Шешори (1934–1935), Борщів (1938).

⁵¹ Східниця (1896), Купичволя (1924–1925), Гута (1934), Рудно (1935), Язлівчик (1936–1937).

⁵² Бізанц Г., Боргеніхт А., Вельтце А., Венбургер Я., Вехрштайн Ю., Гарбусинський С., Гофьоль Ю., Грюнберг Ю., Гурадьчик К., Дайчак В., Домбровський Я., Заблоцький Я., Зассовський С., Заремба Г., Індрух Р.-Ю., Крикевич З., Кшивоблоцький О., Лике Б., Лясечка М., де Льогау Я., Мончинський Ф., Носкевич Т., Обмінський Т., Одживольський С.-Н., Палка З., Петеленц Ф., Петричук Л., Равський В.-В.-Е., Райтер Т., Реда Я., Ріхтманн К., Сперро В., Тарновський С., Тульє Ч., Хуго П., Чарнецький Б., Червінський Є.-К., Янецький К. та ін.

⁵³ Дерев'яний провізоричний костелик 1921 р. у с. Бенева Тербовлянського р-ну Тернопільської обл.

⁵⁴ Ступниця, Язлівчик.

⁵⁵ Яблунів (1760), Шешори (1934–1935), Східниця (1896).

⁵⁶ Боднарів (1888), Нижній Березів (1892), Ільник (1932–1934), Ступниця (1934).

⁵⁷ У 1908–1930-х рр. стиль *Ар Деко* йшов шляхом звернення до романтично-поміщицької традиції, до класицизуючої архітектури XVIII – першої третини XIX ст., до т. зв. садибного стилю, притаманного шведському будівництву (костел 1921–1923 рр. у Львові на Левандівці, в архітектурі якого поєднуються риси неокласицизму та модерну і простежуються риси громадської та житлової архітектури).

⁵⁸ *Змодернізований стиль старопольських костелів* характеризується великомасштабністю, характерною для мурованого будівництва, а також модернізацією форми з використанням традицій народного будівництва; за

розпланувальним вирішенням – це храми у плані латинського хреста (напр., костел 1933–1934 рр. у с. Ступниця).

⁵⁹ Святині *необарокової течії модерну* (1933–1939 рр.) за розпланувальною структурою поділяються на храми в плані латинського хреста (Виноград, Брошнів) і наближені до грецького хреста (Ільник) чи ротонди (Павлівка). За об'ємно-просторовим вирішенням два останні типи були безвежеві, а храми першого з названих типів зведено в річищі традиції «ставропольських» костелів (одновежеві).

⁶⁰ У *раціоналістичній течії модерну* (1936–1939 рр.) естетично осмислювалися прості формоутворюючі основи споруд, позбавлені декору площини фасадів, відкриті будівельні конструкції, фактура матеріалів. Виявлення в зовнішній формі храму його конструктивної основи, проектування «зсередини–назовні» відобразили прагнення творців модерну якомога спростити зовнішню форму. Єдиною відомою спробою реалізувати художньо-естетичні засади цієї течії на східно-галицьких землях був проект (затверджений 7 лютого 1936 р.) дерев'яної каплиці в Молодятині (Коломийський р-н Івано-Франківської обл.).

⁶¹ Бароко, рококо, класицизму, історизму, модерну.

МОВОЗНАВСТВО

Вікторія ПІДДУБНА

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ПОЛОНІЗМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ 20 – 40-х рр. ХХ ст.

Польсько-українські мовні контакти неодноразово ставали предметом наукових зацікавлень українських та польських мовознавців. Значна частина розвідок присвячувалася аналізу запозиченої лексики з давніх пам'яток і творів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Українські дослідники, як правило, описували тематичні групи запозичень з польської мови та способи їхньої адаптації на українському ґрунті, але, попри це, критерії визначення полонізмів залишилися фактично поза увагою в українському мовознавстві.

Поділ лексичних одиниць на рідні й запозичені, на думку Б. Вальчака, можна проводити на підставі двох критеріїв: синхронічного і діахронічного. Синхронічний критерій пов'язаний з мовною свідомістю, але оскільки відчуття свого і чужого слова має надто суб'єктивний характер, то цей критерій на практиці є непридатним. Об'єктивним є діахронічний критерій: він ґрунтується на дослідженні етимології лексичної одиниці¹. З'ясувати етимологію слова можна на підставі формального, порівняльного, історичного критеріїв, а також критерію ймовірності².

В. Ценковський представив власні критерії визначення етимології запозичення, застосовуючи принципи:

- 1) ймовірності фонетичних змін і тотожностей;
- 2) зв'язку слова з десигнатом і реаліями;
- 3) послідовності і хронологічної відповідності;
- 4) безперервності семантичного розвитку слова;

5) імовірності мовних контактів;

6) усбічного огляду слова: аналіз синонімів, фразеології й ідіоматики, а також фактів і матеріалів позамовних і позамовознавчих³.

У випадку запозичень зі споріднених мов, дослідження ускладнюється через близькість лексики, словотвірних і синтаксичних моделей, а також труднощі у визначенні руху запозичення, оскільки спорідненні мови впливали одна на одну⁴. Проте існують критерії для визначення запозичень зі споріднених мов. Так, А. Заремба, досліджуючи чеські запозичення в польській мові, виокремлює такі критерії:

1) формальний, який полягає у встановленні звукових елементів чужого походження;

2) лексичний, який можна використовувати у випадках наявної опозиції слів у мовах;

3) семантичний, що зводиться до виявлення відмінностей значення слова при ідентичності форми;

4) історичний;

5) порівняльний;

6) мовної географії запозичення у слов'янських літературних мовах і говірках, а також його поширення поза межами слов'янського світу⁵.

Дещо звужену класифікацію подає Я. Сятковський. Він виокремлює формальний критерій, який полягає у дослідженні фонетичних і морфологічних рис, географічний та історичний. Я. Сятковський прийшов до висновку, що у випадку споріднених мов формальний критерій не відіграє великого значення, оскільки між мовами існує мало фонетичних і морфологічних розбіжностей⁶.

М. Басай виділяє лише три критерії: формальний, порівняльний та історичний⁷. Формальний критерій, як і у Сятковського, ґрунтується на фонетичних та морфологічних особливостях мов. Порівняльний критерій охоплює історію та лінгвістичну географію слова, а історичний, точніше культурно-історичний, – допомагає визначити імовірний напрямок руху запозиченого слова.

Для дослідження взято мовний матеріал маловивчених словників 20 – 40-х рр., які містять значну кількість запозичень із польської мови:

«Російсько-український словник» за редакцією акад. А. Е. Кримського (Київ, 1924), «Український стилістичний словник» І. Огієнка (Львів, 1924), «Словник українсько-російський» А. Ніковського (Київ, 1926), «Правописний словник» Г. Голоскевича (Харків, 1930), «Правописний словник» О. Ізюмова, (Харків, 1931), «Українсько-польський словник» та «Польсько-український словник» Є. Грицака й К. Кисілевського (Варшава, 1931), «Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних» І. Огієнка (Жовква, 1934), «Правописний словник» за редакцією О. Панейка (Львів, 1941), «Українсько-італійський словник» Є. Онацького (Рим, 1941), «Українсько-німецький словник» З. Кузелі й Я. Рудницького (Ляйпціг, 1943).

Для виявлення запозичень із польської мови у лексикографічних працях застосовувалися формальний і семантичний критерії. Мовна географія розглядалася у межах варіантності української мови, тобто приналежності лексеми до західного чи східного мововжитку. У випадку давніх запозичень історія слова досліджувалася на підставі мовного матеріалу етимологічних словників української та польської мов, а також наукових розвідок.

Серед фонетичних рис, що засвідчують польське походження, можна виокремити такі⁸:

1) *tret* на місці псл. **tert*: **предкладати, предложити**; *trot* на місці псл. **tort*: **гρόно, крöpfля, крöpfка, кроть, стокрöpfка**;

2) *tart* замість псл. **trt*: **бáрдзо, карк, пóкарм**;

3) *tlut* на місці псл. **tlt*: **слуп, тлúстий, тлúмок, тлúчок**;

1) збереження групи *dl*: **бúдло, бидля, дúдла, вага́дло, верца́дло, ко́дло, ну́дло, чупера́дло, ш(с)марови́дло**;

2) поява внаслідок палаталізації *ř* у корені **vъx*: **за́вше, б́вшем**;

3) рефлексии носових голосних: **во́мпити, ксьо́ндз, сендзі́на, се́ндзя, трéнзля**;

6) *ɣ* на місці *g* (стосується переважно запозичень за посередництвом польської мови): **берга́мота, га́цик, гвалт, гвалтува́ти, гранат, гра́та, гратуля́ція, дзе́нгель, жеґна́ти, зга́рда, фі́гел, шпара́ги** тощо;

7) початкове *je-*: **е́го, е́гомось, е́двáb, е́динак, е́му**, а також у префіксальних словах **ви́еднання, ви́еднати, з'е́днчення, пое́динчий**;

8) *s* на місці **śь*: **цно́та, цнотли́вий, цнотли́во**;

9) *f* на місці **рзв*: *уфати*.

Форми *я́бко* і *я́блуко* є історично спорідненими, але наявність першої можна пояснити звуковим оформленням польського слова, оскільки *t* у ньому не вимовляється [жарко]. Збереження *б* (*я́бко*) свідчить про знання й української форми.

У словнику Г. Голоскевича слово *урльоп* позначається як галицько-німецьке (нім. *Urlaub*). Проте звукова реалізація цього слова у німецькій мові інакша, оскільки в ній, як і в українській, дзвінкий приголосний у визвучі не знеголошується. Натомість у польській мові внаслідок адаптаційних процесів нім. *Urlaub* перетворилося на *urlop*, звідки й форма *урльоп*. Як запозичення з німецької у тому ж таки словнику вважається *шмёргель*. У сучасній німецькій літературній мові формі *шмёргель* відповідає *Schmirgel*, у польській – *szmergiel*. Якість голосного в першому складі дає підстави припустити, що до польської мови ця одиниця потрапила в давнішому німецькому варіанті *Schmergel*, який відтак вийшов з ужитку, а до української мови – з польської.

У системі наголошення основним критерієм є збереження наголосу на другому складі від кінця: *адресо́вий*, *альто́вий*, *багнето́вий*, *базилі́ка*, *бензино́вий*, *вибо́рний*, *виго́да*, *вибаче́ння*, *гвалто́вний*, *достато́чний*, *жанро́вий*, *конгресо́вий*, *неви́гідний*, *післа́ння*, *пляно́вий*, *поживлі́ння*, *пбра́з*, *розста́ння*, *сиви́зна*, *суплі́ка*, *уро́діння*, *цига́рнийця*, *ціса́рський* тощо.

Словотвірними ознаками полонізмів в українській мові є:

1) відіменникові прикметники із суфіксом *-ов(ий)*, тоді як більшість з них в українській мові має відповідники з *-н(ий)*: *адресо́вий*, *альто́вий*, *багнето́вий*, *безінтересо́вний*, *безкомпромісо́вий*, *безпредмето́вий*, *безтерміно́вий*, *бензино́вий*, *бобко́вий*, *бури́тино́вий*, *бутелько́вий*, *вагоно́вий*, *ванільо́вий*, *вахляро́вий*, *візито́вий*, *газето́вий*, *доляро́вий*, *етато́вий*, *жа́нро́вий*, *жарго́новий*, *живло́вий*, *каблє́вий*, *конгресо́вий*, *концерто́вий*, *моторо́вий*, *пензо́лово́вий*, *пляно́вий*, *погребо́вий*, *покойо́вий*, *сальоно́вий*, *склепо́вий*, *цементо́вий*, *цера́товий*, *шаблоно́вий*, *шагрене́вий* проти *адресни́й*, *багнетни́й*, *безпредме́тний*, *ваго́нний*, *ванільни́й*, *візитни́й*, *газетни́й*, *жарго́нний*, *конце́ртний*, *мото́рний*, *сало́нний*, *цементни́й*, *шабло́нний*;

2) іменниковий суфікс *-іст(а) / -ист(а)*: *баліста, басіста, евангеліста, органіста, цимбаліста*;

3) суфікс *-ця* на позначення особи переважно чоловічої статі: *дорідця, радця, райця*;

4) суфікс *-іськ(о) / -иск(о)* замість *-ище, -ище*: *станівськo*;

5) суфікс *-ств(о)*, оскільки в польській мові він має ширше застосування: *гамарство, млинарство, мулярство, цісарство, шаленство*;

6) префікс *за-*, який надає дієсловам значення доконаної результативної дії, коли доконаність пов'язується з досягненням результату: *заадресувати, забавитися, забальотувати, закіпнути, занудити, заперестати, запомога, запродати, затитулю(у)вати*.

Морфологічний критерій дається знаки переважно у випадку посередництва польської мови. Ознакою полонізмів є:

1) закінчення *-а* іменників жіночого роду: *автогенеза, авребля, аквареля, акредитіва, анабіоза, аналіза, анекдота, аніліна, антресоль, апотеоза, артеріосклероза, аспіріна, атроніна, бальзаміна, бальонета, балюстрада, батута, бензіна, біогенеза, бордюра, бриза, вазеліна, візіта, вінегрета, вітаміна, генеза, гіпноза, гліцерина, гардероба, грипа, девіза, діагноза, екзекутіва, екстаза, еліпса, жакета, каскада, консоль, конституанта, маргаріна, мігрень, наркоза, оркестра, палісада, парада, паралеля, парафіна, пепсіна, пінцета, прогноза, променада, психоза, психоаналіза, психогенеза, редута, резерва, салата, сарделя, симбіоза, склероза, трихіноза, фасада, фасоль, фльота, цитаделя, чоколяда, шаржа, шарфа, шлюза, шляка тощо*;

2) закінчення *-а* іменників на позначення осіб чоловічої статі: *асіста, басіста, ідіота, органіста, цимбаліста*;

3) іменники чоловічого роду з нульовим закінченням: *діаграм, діядем, епіграм, монограм, монополь, теорем, цитат* (проти *діаграма, діадема, епіграма, монограма, монополія, теорема, цитата*, які за посередництвом російської мови мають закінчення *-а* і належать до жіночого роду).

Деякі автори словників зазначали етимологічне джерело запозичень. На підставі морфологічної приналежності запозичень у мові посередниці та мовах, які становлять етимологічне джерело,

пропонуємо такі підтвердження факту їхнього входження до системи української мови за посередництва польської мови:

1. Слово *акурáтний* «охайний, пильний; точний» походить від лат. *accuratus* «ретельний, точний», що є дієприкметником, тоді як українське слово, слідом за польським, є прикметником.

2. Слово *ігнорáнт* походить від лат. *ignoro*. У латинській та французькій мовах *ignorans / ignorantis* та *ignorant* є активним дієприкметником, у німецькій та польській – іменником. Тож можна стверджувати, що українська мова запозичила це слово з німецької мови (*Ignorant*) через польське посередництво (*ignorant*).

3. У випадку лексеми *гарт* не можна погодитися з Б. В. Кобилянським у тому, що вона потрапила до української мови безпосередньо з німецької⁹. Лексема справді походить від нім. *hart* у значенні «твердий», є прикметником, тоді як польське слово *hart* є іменником. Отже, до української мови воно прийшло за посередництвом польської мови.

4. Іменник *цера́та* «клейонка» запозичений з пол. *cerata* «навосковане льняне полотно; скатертина з нього», що в польській мові є іменником, хоча його прототипом було лат. *Cērāta*, тобто дієприкметник жіночого роду.

Серед аналізованої лексики в «Етимологічному словнику української мови» до полонізмів належать: *акóрд*, *акурáтний*, *áркуш*, *багнёт*, *базграніна*, *бáлія*, *балцáнка*, *баля́си*, *баніт*, *басамáн*, *безе́цний*, *бе́штати*, *бідло*, *бидля́*, *бібу́ля*, *благáти*, *блакіть*, *блам*, *бра́ма*, *бри́жа*, *бри́чка*, *бру́ква*, *буді́нок*, *будува́ти*, *бунт*, *вакува́ти*, *валіза*, *валю́ша*, *варіюва́ти*, *венге́р*, *вeнзель*, *вербува́ти*, *вибачáти*, *видeлка*, *ві́конати*, *викрутáс*, *вильóти*, *ві́рок*, *віспа*, *віховати*, *візеру́нок*, *влада*, *власний*, *власті́вий*, *внесок*, *внівeць*, *вóзний*, *впра́ва*, *жва́вий*, *жóвнір*, *зáвжди*, *за́йда*, *закамáрок*, *за́мок*, *збрóя*, *збру́я*, *зненáцька*, *істóта*, *канáпка*, *капелю́х*, *мару́да*, *маршáлок*, *мислі́вець*, *моска́ль*, *муля́р* тощо.

Значно більша кількість слів, за даними словника, потрапила до української мови за посередництвом польської (хоча в окремих випадках можливе й російське посередництво): *автóграф*, *автоно́мія*, *áвтор*, *авторитeт*, *аге́нт*, *адміністра́ція*, *азбeст*, *акаде́мія*, *акт*, *актуа́льний*, *áкція*, *алькóва*, *амáтор*, *амне́стія*, *амуні́ція*, *áнтик*, *арсе́н*, *арте́рія*, *асистeнт*, *атрамeнт*, *афектува́ти*, *бавóвна*, *ба́за*, *бандеро́ля*,

бандіт, банта, барва, барвінок, баріло, басарінка, баталія, бенкет, берло, бестія, бінда, бігос, біскуп, блават, блейвас, бляха, борг, бота, брак, брам, бригада, бриза, бровар, бросква, брук, брутальний, буда, бульвар, бурса, бурштін, бутель, вага, ваза, вакансія, валка, ванна, варта, варт, вахляр, вексель, віка, віддання, візита, вотум, вульгаризація, каламар, канана тощо.

Етимологічні словники не завжди містять однакову інформацію, що ускладнює визначення джерела запозичення. В українській мові існує галицьке *гондзоляк*. У «Етимологічному словнику української мови» зазначено, що *гондзоляк* є видозміненим запозиченням з пол. *konsola* від фр. *console* «консоль»¹⁰, причому відбуваються не лише фонетичні й морфемні зміни, а й зсув значення: від пол. «підставка для дрібних речей» до укр. діал. «прищі». Проте в етимологічному словнику Я. Рудницького *гондзоляк* подається у значенні «брязкальце» і виводиться з пол. *gaść* або *gedzić* «густі»¹¹. Погодитися з даними «Етимологічного словника» спонукає значення, наявне в аналізованих словниках: «прищ, гуля».

Історія слова часто допомагає визначити час запозичення, оскільки, крім формальних і семантичних змін, вона враховує свідчення пам'яток¹². Часом трапляється, що деякі запозичення раніше фіксуються у пам'ятках мови, що запозичує¹³. До таких прикладів Л. Л. Гумецька зараховує *брунатний*, *гвалт*, *голд*, *голдівник*, *жадний*, але при цьому не піддає сумніву їхнє польське походження. Наприклад, прикметник *брунатний* в українській мові вперше був зафіксований у 1378 р., тоді як у «Словнику старопольської мови» перша згадка про нього подається у цитаті 1458 р. Польське слово *hold / old* у «Словнику старопольської мови» відноситься до XV ст. без зазначення точної дати, а у староукраїнських пам'ятках воно починає фігурувати від 1433 р.

Важливим елементом виявлення запозичення є з'ясування розбіжностей на семантичному рівні, оскільки «в етимології слів основну роль відіграє не форма, а зміст, семантика, яка є однією з важливих засад визначення походження слів»¹⁴:

1) *Альтанка* походить від італ. *altana* «веранда на даху». У польській мові це слово набуло значення «легка будівля для відпочинку

й захисту від сонця, дощу», у якому й було запозичене українською мовою.

2) *Аматор* – від лат. *amator* «ревний прихильник, коханець». У польську мову воно перейшло у значенні «любитель, прихильник», на підставі якого утворилися: особа, яка займається чимось без ґрунтовної підготовки, знання; особа, яка на щось розраховує; особа, що непрофесійно займається спортом. Отже, до української мови слово потрапило з польської.

3) *Бандіт* походить від італ. *bandito* «вигнанець, який переховувався у горах і жив за рахунок розбою». До польської мови це слово перейшло у значенні «озброєний грабіжник, убивця», у якому й було запозичене українською мовою.

4) *Блят* у значенні «тонка плита» походить від пол. *blat*, яке до польської мови потрапило з нім. *Blatt* «1) лист; 2) тонка плита» і засвоїлося лише у другому значенні.

5) *Бунт* «заколот, повстання» походить від пол. *bunt* «зв'язок, змова проти когось». Німецька мова є етимологічним джерелом, оскільки значення нім. *Bunt* «зв'язок» розширилося у польській мові.

6) Для лексеми *густ* етимологічним джерелом є лат. *gustus* у значенні «проба, смак», тоді як польська мова, будучи посередницею при запозиченні, засвоїла його лише у значенні «смак».

7) *Сигнату́ра* – від лат. *signatura*, що означає: 1) підпис, 2) печатка. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» подаються значення цього слова, яких немає в латинській мові, проте вони є в польській: «1. Копія рецепта лікаря, яку прикріплюють до ліків, що відпускають замовникові. 2. друк. Цифра на першій і третій сторінках друкованого аркуша в книжці чи журналі, що позначає порядковий номер цього аркуша при брошуруванні видання ...».

8) *Табу́ля* запозичене з латинської мови зі значенням «дошка», проте у польській мові *tabula* має значення «урядові юридичні книги, до яких записувалися всі угоди про нерухомість». Гадаємо, цей факт дає підстави стверджувати, що *табу́ля* є лексичним запозиченням з польської мови.

9) *Фа́йний* запозичене з німецької мови зі значенням «досконалий, відбірний, вищого ґатунку (про товар)», але у польській мові слово

почало вживатися на позначення чогось гарного взагалі. Тому, вважаємо, *файний* у значенні «гарний» є лексичним запозиченням з польської мови.

10) *Фрасуватися* походить від нім. *fressen* «жerti». До польської мови це слово перейшло у переносному значенні «непокоїтися», в якому й потрапило до української мови.

11) Про запозичення з польської мови лексеми *цєра* свідчить той факт, що лат. *cēra* має значення «віск; восковий колір шкіри (померлого)» у польській мові почало вживатися на позначення кольору шкіри взагалі і саме у значенні «шкіра, колір обличчя» перейшло до української мови.

12) Іменник *штука* походить від нім. *Stück* і в сучасних словниках тлумачиться як: «1) штука, екземпляр, примірник; 2) шматок, частина; 3) п'єса; 4) витівка». Проте у 20 роки ХХ ст. побутувало ще одне значення цього слова («мистецтво»), якого немає в німецькій мові, але є в польській. Отже, *штука* («мистецтво») походить від пол. *sztuka*.

Таким чином, полоніزمи в українській літературній мові визначаються на підставі мовного матеріалу етимологічних словників, формального та семантичного критеріїв. Формальний критерій ґрунтується на виявленні: фонетичних особливостей, зумовлених різними історичними фонологічними процесами в українській і польській мовах; наголошуванні передостаннього складу; інших правил словотвору, що виражаються у різній активності афіксів та різному значенні; розбіжностей у морфологічних показниках. Семантичний критерій зводиться до встановлення відмінностей на семантичному рівні.

ПРИМІТКИ:

¹ Walczak B. Granica między jednostkami leksykalnymi rodzimymi i obcego pochodzenia // *Opisać słowa / pod red. A. Markowskiego*. – Warszawa, 1992. – С. 222–232.

² Kochman S. *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVII w. Słownictwo* – Opole, 1975.

³ Cienkowski W. *Ogólne założenia metodologiczne badania zapożyczeń leksykalnych*. // *Poradnik językowy*. – 1964. – № 10. – С. 417–429.

⁴ Buttler D. Elementy pochodzenia rosyjskiego we współczesnej polszczyźnie i kryteria ich oceny. // *Poradnik Językowy*, 1989. – № 7. – S. 504.

⁵ Zaręba A. Wpływy polszczyzny na słownictwo innych języków słowiańskich. // *Język polski*, 1961. – Rocznik 41. – S. 1–19; Zaręba A. Kontakty leksykalne na pograniczu językowym polsko-czesko-słowackim. // *Z polskich studiów slawistycznych*. – 1978. – Rocznik 41. – S. 333–341.

⁶ Siatkowski J. Kryteria ustalenia wpływu języków bliskopokrewnionych. // *Festschrift für Herbert Bräuer zum 65. Geburtstag am 14 April 1986* Herausgegeben von Reinhold Olesch und Hans Rothe. – Wien, 1986. – S. 560.

⁷ Basaj M. Stan i perspektywy badań nad wpływami polskimi na język rosyjski. // *Slavia Orientalis*. – 1979. – № 1. – S. 3–13.

⁸ Łesiów M. Rola cerkiewizmów i polonizmów w ukraińskim języku pisanym XVII w. // *Z polskich studiów slawistycznych*. – 1968. – Seria 2: *Językoznawstwo*. – S. 341–349; Łesiów M. Wzajemne oddziaływanie polsko-ukraińskie w świetle faktów językowych w średniowieczu. // *Między wschodem i zachodem / pod red. J. Kłoczowskiego*. – Warszawa, 1989. – Część I: *Kultura umysłowa*. – S. 41–52.

⁹ Кобилянський Б. В. До вивчення германізмів і полонізмів в українській мові. // *Мовознавство* – 1974. – № 6. – С. 32.

¹⁰ *Етимологічний словник української мови*. – К., 1982. – Т. 2. – С. 560.

¹¹ Rudnykij J. B. *Dictionary of the Ukrainian Language* – Ottawa, 1982. – V. 2.

¹² Leszczyński Z. W sprawie datowania pożyczek leksykalnych. // *Z polskich studiów slawistycznych*. – 1978. – S. 263–269.

¹³ Гумецька Л. А. К истории украинско-польских языковых связей // *Исследования по польскому языку*. – М., 1969. – С. 219–228.

¹⁴ Ковалів П. Роля запозичень та методологічні засади їх дослідження // *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. – 1962. – Т. CLXXVII: *Збірник на пошану сімдесятиріччя народин Романа Смаль-Стоцького / ред. В. Лев і М. Стахів*. – С. 106.

ПОЛІТОЛОГІЯ

Катерина БАКАЛЕЦЬ

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Республіка Польща є сусідкою України, проте між обома державами існують суттєві відмінності у політичній, соціальній та економічній сферах. Це можна пояснити тим, що трансформаційні процеси, пов'язані з розвалом соціалістичного табору, проходили в Польщі набагато активніше та результативніше. У 1990 році, коли ще існував СРСР, першим Президентом Речі Посполитої був обраний Лех Валенса – засновник руху «Солідарність» і зятятий противник комуністичного режиму. У 1991 році, коли розпався СРСР, Польща вже прийняла нове виборче законодавство, яке започаткувало існування незалежних політичних партій. Суттєво вплинув на вироблення проєвропейського та прозахідного світогляду поляків Папа Римський Іван Павло II, який лише протягом 1991–2002 років шість разів відвідав Польщу. На сьогодні поляки пишаються тим, що посаду Голови Європейського Парламенту обіймає Єжи Бузек, один з найвідоміших політичних діячів та колишній прем'єр-міністр Польщі.

Особливої уваги заслуговує польська партійна система, зокрема процес її трансформації від роздрібнених партій до майже двопартійної системи на сучасному етапі. Крім того, польська партійна система характеризується поділом на два ухили: правоцентристський і лівоцентристський. Лівоцентристи вважаються більш ліберальними, а правоцентристи навпаки – консервативними. Сьогодні в Польщі править правоцентристська партія «Громадянська платформа» («РО»), представник якої, Броніслав Коморовський, є Президентом

країни. Партія утворює коаліцію разом з «Польською селянською партією» («PSL»).

Становлення партійної системи Республіки Польща

Дослідники виокремлюють три групи чинників, які впливають на формування сучасної партійної системи у Республіці Польща.

Перша група чинників пов'язана з аналізом соціальної сфери. Соціально-політична структура суспільства впливає на утворення політичних партій і парламентських коаліцій, що визначає конфігурацію партійної системи¹.

Друга група чинників зумовлена інституційною сферою партійної системи. Важливе значення має вид державного устрою, а також вплив виконавчої та законодавчої влади на формування партійної системи².

Третя група чинників спричинена політичним суперництвом. Цей вид поведінки направлений на отримання доступу до влади, боротьбу за неї та її утримання. Крім того, пов'язаний з бажанням політичних сил брати участь у поділі сфер впливу між політичними силами³.

Усі групи чинників мають визначальний вплив на вибір політичною партією відповідної стратегії під час виборів та при утворенні парламентських коаліцій, формують поведінку партії на політичній арені.

Можна виокремити такі періоди у становленні партійної системи: 1989 – 1990 роки; 1991 – 1993 роки; 1993 – 1997 роки; 1997 – 2001 роки; 2001 – 2005 роки; 2005 – 2007 роки; 2007 – до сьогодні⁴.

Соціально-політичні чинники

На першому етапі (1989 – 1990 роки) польська партійна система не мала міцної підтримки серед виборців. Нові партії, що утворювались, були, перш за все, результатом рухів на рівні політичної еліти, а не відображенням інтересів певних суспільних груп.

Після 1989 року польська партійна система почала набирати нових ознак, а разом з нею політичні партії зіткнулись з дуже мінливим у своїй поведінці електоратом. У такій ситуації жодна політична сила

не мала стабільної виборчої підтримки (за винятком «Об'єднаного селянського руху» («ZSL»), що згодом був перейменований на «Польську селянську партію» («PSL»))⁵. Польські політичні партії того часу повинні були створювати такі політичні постулати, які б могли задовольнити не лише окремі групи виборців, а й ціле суспільство. Кожен виборець був відкритим для сприйняття нових політичних ідей. Завданням партій було лише вирахувати, яка група електорату могла сприйняти і підхопити конкретну політичну ідею. На початку періоду трансформації економічні інтереси не відігравали визначальної ролі: нагальними виявилися кон'юнктурні передумови. Найнебезпечнішими для польських громадян було суб'єктивне відчуття погіршення матеріальної ситуації, а також втрата можливості заробляти.

Перший період – це передусім вирішення долі комуністичної системи. Під час парламентських виборів 1989 р. більшість польського суспільства висловила підтримку новій владі. Цей період польської історії поділив суспільство на дві нерівні групи: більшість, що прагнула змін, та меншість, яка надавала перевагу системі реального соціалізму. Символом антисоціалістичного руху була незалежна профспілка «Солідарність», представник якої, Лех Валенса, став президентом у 1990 році. Згодом, спілка почала поволі розпадатися⁶.

Другий етап (1991–1993 рр.) пов'язаний з питанням майбутнього Польщі після змін. У цей період політики найактивніше обговорювали дві теми: декомунізацію та люстрації. Основною дилемою було чи проводити повну декомунізацію з жорсткою люстрацією, чи взагалі відмовитись від такого типу політичних дій? Інакше кажучи, конфлікт був зумовлений переоцінкою минулого. Додатковою проблемою було визначення ролі Католицької Церкви у житті тогочасної Польщі.

Третій етап (1993–1997 роки) – період перемоги лівоцентристської партії. Повернення посткомуністичних лівоцентристів було пов'язане з бажанням значної частини польського населення жити згідно тих соціальних стандартів, які обіцяли лівоцентристи. Постає питання розбудови парламентської чи президентської республіки. Далі тривала проблема визначення ролі Католицької Церкви у державному житті.

Четвертий етап (1997–2001 роки) ознаменувався черговою переоцінкою минулого і пов'язаними з нею проблемами декомунізації та

люстрації. Крім того, у суспільстві виникло розчарування попередніми етапами як неморальними та пов'язаними з політичними скандалами⁷.

П'ятий етап (2001–2005 роки) – час правління лівоцентристської партії. Головним питанням цього періоду було ставлення до європейської інтеграції, яке поділило суспільство на її прихильників і противників (аж до вступу Республіки Польща у 2004 році до Європейського Союзу). Іншою проблемою була загальна оцінка досягнень польської політики.

Шостий етап (2005–2007 роки) визнався гаслами: «Польща – ліберальна, Польща – солідарна», довкола яких велася активна полеміка. Вважалось, що польська влада повинна бути ліберальною у підході до виробництва національного продукту, що вимагало зниження оподаткування, спрощення процедур і ліквідації будь-яких бар'єрів, що заважають діяльності підприємств. Водночас вона мала справедливо розподіляти національний продукт, прагнути рівноваги між найбагатшими та найбіднішими прошарками суспільства.

Останній етап охоплює період з парламентських виборів 2007 року і до сьогодні. Наразі Польща є активним членом Європейського Союзу. 1 жовтня 2009 року була викрита так звана азартна афера: численних політиків звинувачено у причетності до корупції та змові з власниками азартного бізнесу, що призвело до втрати державою кількох сотень мільйонів злотих і викликало обурення у суспільстві. Найпопулярнішими партіями стають правоцентристські «Громадянська платформа» («РО») та «Право і справедливість» («PiS»), що свідчить про повернення поляків до більш традиційного погляду на суспільно-політичні відносини.

Інституційні чинники – це ті чинники, які відіграють вирішальну роль у політичному житті країни. У польській партійній системі ними є: Президент Речі Посполитої, профспілки та Католицька Церква. Ці три інституції є немовби «спонсорами» для деяких політичних партій та груп. «Спонсоровані» партії мають упривілейоване становище в партійній системі.

Вплив польського Президента на політичне життя країни виникає з його правової компетенції утворювати і розпускати уряд та можливості накладати вето на деякі правові акти. Політичне значення

профспілок та Католицької Церкви зумовлене суспільно-політичною роллю, яку вони відіграють у польському суспільстві. Офіційна та неофіційна підтримка, яку ці суб'єкти надають політичним партіям, впливає на підвищення популярності партій та депутатів під час парламентських та президентських виборів.

Перший етап. У 1989 році відбувся «круглий стіл» – переговори, які проводили влада Польської Народної Республіки (ПНР), опозиція і представники Церкви⁸. У результаті сторони домовились про трансформацію режиму ПНР. Іншим досягненням «круглого столу» було рішення про проведення виборів за куріальною виборчою системою, що ґрунтувалася на поділі виборців на так звані курії. Для кожної курії передбачалися норми представництва і відповідно до них створювалися виборчі округи. Куріальна виборча система забезпечувала представництво нечисленних етнічних та соціальних груп у парламенті. В окремих куріях відбувалася конфронтація, але серед «своїх»: тобто кандидати від опозиції конкурували з опозиційними кандидатами, а «урядові» – з «урядовими».

Тогочасний керівник держави – Войцех Ярузельський – не брав активної участі у творенні політичної системи, проте активно діяли профспілки та представники Католицької Церкви. Вони брали участь і у виборчій кампанії, і пізніше, підтримуючи партію «Солідарність».

Другий етап. У результаті боротьби за президентську посаду між Лехом Валенсою і Тадеушом Мазовецьким, які були висунуті політичною силою «Солідарність», у партії відбувся розкол. У 1991 році парламент затвердив нову виборчу систему: пропорційну без виборчого порогу. Згідно до неї, до Сейму під час парламентських виборів 1991 року увійшло 29 політичних партій.

Ставши Президентом Польщі у 1990 році, Лех Валенса висуває пропозицію зміцнити роль інституції Президента в політичній системі, що викликало дискусії і призвело до розпуску парламенту і нових парламентських виборів у 1993 році⁹. Активно проводять політичну діяльність профспілки та представники Католицької Церкви, які підтримують під час виборів «свої» коаліції та політичні партії.

У 1993–1997 роках вибори вже відбуваються за пропорційною системою, яка радикально змінила всю партійну систему. Польські

депутати затвердили пропорційну виборчу систему, але з трьома виборчими порогами (5%, 7%, і 8%), зменшився розмір виборчих округів та почали застосовувати формулу д'Ондта (спосіб розподілення мандатів при пропорційному представництві)¹⁰, яка сприяла сильним політичним угрупованням. Таким чином, у Сеймі кількість політичних партій скоротилася до семи, які сформували два політичні блоки: лівоцентристський і правоцентристський. У 1995 році Президентом стає Александр Квасневський. Хоча у період його президенства політична активність Голови держави формально почала знижуватись, проте фактично він став духовним провідником лівоцентристів. Профспілки лівоцентристського напрямку увійшли у правлячу партію «Союз демократичної лівиці» («SLD»), а правоцентристські – утворили коаліцію «Акція виборча солідарність» («AWS»), які підтримувала Католицька.

Наступний етап (1997–2001 роки) не приніс жодних інституційних змін. Виборча система залишалася пропорційною, проте значно зріс вплив профспілок і Католицької Церкви на формування партійної системи. Головними «спонсорами» коаліції «AWS», що перемогла на парламентських виборах у 1997 році – були партія «Солідарність» та діячі Католицької Церкви. Профспілки лівоцентристського напрямку продовжували підтримувати партію «Союз демократичної лівиці» («SLD»). Значний вплив Голови держави на політичне життя виявився у вотуванні Президентом постанови закону про адміністративно-територіальний поділ. Президенту вдалося досягнути компроміс з правлячою коаліцією: країну було поділено на 16 воєводств.

П'ятий етап (2001–2005 роки). У 2001 році Сейм змінює принципи функціонування виборчої системи. Через зниження виборчої підтримки правляча коаліція замінила формулу д'Ондта на модифіковану виборчу формулу Санте-Лаге, згідно якої перевагу отримали партії середнього розміру¹¹. Крім того, було зменшено кількість виборчих округів з 52 до 41. Утім, ці нововведення суттєво не вплинули на зміну кількості політичних партій у Сеймі.

Александр Квасневський активно підтримував вступ Польщі до Європейського Союзу. Католицька церква за посередництвом радіо «Марії» істотно вплинула на результати парламентських

виборів у 2001 році, підтримуючи партії «Право і справедливість» («PiS») та «Лігу польських сімей» («LPR»). Профспілки у цей період не виявили жодної активності. Після поразки коаліційного угруповання «Акція виборча солідарність» («AWS») у 2001 році в парламентських виборах, партія «Солідарність» оголосила про свою неучасть у політичному житті.

Упродовж наступного періоду (2005 – 2006 роки) правове поле партійної системи істотно не змінилось, але змінилась її якість. Новим Президентом у 2005 році було обрано Леха Качинського, а парламентські вибори виграла пропрезидентська партія «Право і справедливість» («PiS»). Зросла роль радіо «Марія», оскільки політичні сили «Право і справедливість» («PiS») і «Ліга польських сімей» («LPR») активно підтримували директора радіо – Тадеуша Ридзика.

Останній період (2007 рік і до сьогодні). У 2007 році Голова Речі Посполитої розпустив Сейм і призначив нові вибори. Після останніх виборів до Сейму увійшли чотири партії: дві більші – «Громадянська платформа» («PO») і «Право і справедливість» («PiS») та дві менші – «Польська селянська партія» («PSL») і «Союз демократичної лівиці» («SLD»). Сьогодні більшу підтримку населення має партія прем'єр-міністра Польщі Дональда Туска – «Громадянська платформа» («PO») ¹².

Польські політики мають досить слабкий авторитет серед польського суспільства, тому активно використовують авторитет Католицької Церкви. Радіо «Марія» продовжує відігравати важливу роль у суспільно-політичному житті країни. У 2008 році радіо отримало нагороду «Milito pro Christo» за «варте пошани ведення духовної місії, надання святості найважливішим цінностям, якими є правда та любов до Батьківщини». Лише після трагічної смерті президента Леха Качинського польське суспільство усвідомило, що він був справжнім лідером, провідником і авторитетом польського народу.

Політичні чинники. До політичних чинників зараховують чотири сфери політичної конкуренції: передвиборча, парламентська, конкуренція за міністерські портфелі та внутрішньополітична боротьба за владу. Три перші типи конкуренції мають зовнішньополітичний характер, а четвертий – внутрішній.

Перший аналізований етап (1989 – 1990 роки) характеризується обмеженою співпрацею як на парламентській арені, так і в уряді. Утім, потреба змін була очевидною. У партіях панували доцентрові тенденції, політичні сили намагалися дбати про добробут держави. Проте президентська кампанія 1990 року змінила ситуацію і поступово наприкінці періоду з'явилися відцентрові тенденції.

Єдиною справжньою політичною конкуренцією відзначилась сфера передвиборчих перегонів, де, незважаючи на неконфронтаційну виборчу систему, існувала боротьба між посткомуністичною силою та партією «Солідарність».

На другому етапі (1991–1993 роки) вже простежувалась активна політична конкуренція на всіх рівнях. Після розколу «Солідарності» на два блоки, внаслідок боротьби за посаду Президента, політична сила почала дезінтегруватися. Відбувається боротьба між прихильниками так званого круглого столу та опонентами, яка найбільше загострилася через «портфельний скандал», коли міністр внутрішніх справ Антоні Мацеревіч оприлюднив неперевірену інформацію про зв'язки деяких депутатів, сенаторів і Леха Валенси зі службами безпеки. Скандал викликав політичне напруження і спричинив відставку уряду.

Третій етап (1993–1997 роки) пов'язаний з інтеграцією лівоцентристської партії: до «Союзу демократичної лівиці» («SLD») приєднується «Польська соціалістична партія» («PPS»). У результаті виборів 1993 року, з одного боку, з'явилася інтегрована лівоцентристська партія, а з другого – розділилися правоцентристи. Така система відносин відобразилась також на парламентській арені. Після того, як уряд утворили депутати з «Польської селянської партії» («PSL»), виникла посткомуністична система з лівоцентристською «Унією праці» («UP»). Під кінець цього періоду, у 1996 році, правоцентристи знаходять спільну мову і утворюють коаліцію «Акція виборча Солідарність»¹³.

Четвертий етап (1997–2001 роки) характеризується продовженням об'єднання лівоцентристських партій. У 1999 році утворюється польська партія «Союз демократичної лівиці». Під кінець цього періоду починаються дезінтеграційні процеси в правоцентристському блоці. «Акція виборча Солідарність» поступово починає розпадатися,

а на її руїнах виникають нові політичні партії, такі як: «Право і справедливість» («PiS»), «Ліга польських сімей» («LPR»). Від партії «Унія свободи» («UW») від'єднується її ліберальна частина на чолі з Дональдом Туском і утворюється нова політична сила – «Громадянська платформа» («PO»).

На рівні виборчої конкуренції сформувалося чітке співвідношення сил: з одного боку – правоцентристи з центристською «Унією свободи» («UW»), а з другого – об'єднані лівоцентристи. На парламентському рівні, крім цих двох блоків, діяли також партія «Союз демократичної лівиці» («SLD») та «Рух відбудови Польщі» («RPO»).

П'ятий етап (2001–2005 роки) – період триумфу коаліційного блоку лівоцентристів «SLD-UP», який утворився у 2000 році і тривав до 2005 року. На рівні виборчої конкуренції існувала тривимірність політичних сил. На парламентському рівні утворився сильний блок «Союз демократичної лівиці – Унія праці» («SLD-UP»), згодом до них приєдналася «Польська християнська партія», яка була в блоці до 2003 року. Утім, існував правоцентристський блок – «Право і справедливість» («PiS») та «Громадянська платформа» («PO»), до якого приєдналася партія «Ліга польських сімей» («LPR»). «Самооборона» певний час підтримувала правлячу коаліцію, а потім – правоцентристський блок. На прикінці цього етапу починається дезінтеграція лівоцентристів. У 2004 році відбулися перші вибори до Європарламенту.

У наступний період (2005–2006 роки) формується неформальна коаліція, до якої входять партії «Право і справедливість», «Самооборона», «Ліга польських сімей», «Польська селянська партія». Ця коаліція відрізняється від попередньої тим, що вона утворилась на спільній переоцінці минулого – «було зле». У 2006 році уряд утворюють три найпопулярніші партії: «Право і справедливість» («PiS»), «Самооборона» і «Ліга польських сімей» («LPR»).

Під час президентських і парламентських виборів 2005 року передвиборча конкуренція точилася між двома партіями: «Право і справедливість» та «Громадянська платформа». Боротьба під

час передвиборчої кампанії була гострою і часто мала характер негативної конкуренції. Як в парламентській, так і в президентській кампанії з невеликою перевагою перемогла партія «Право і справедливість» («PiS»).

На останньому етапі (2007 рік і до сьогодні) відбулася зміна розстановки політичних сил. Після парламентських виборів 2007 року правлячу коаліцію утворюють «Громадянська платформа» та «Польська селянська партія», які разом мають 240 голосів (209 від «Громадянської платформи» та 31 від «Польської християнської партії»). У червні 2009 року відбуваються другі вибори до Європарламенту.

Основні етапи трансформації партійної системи Республіки Польща проаналізовані в таблиці 1. 1 (с. 174).

Як видно з таблиці 1.1, за період з 1989 по 2007 роки партійна система Республіки Польща трансформувалася у систему із значним переважанням двох партій: «Право і справедливість» та «Громадянська платформа». Якщо така тенденція збережеться в майбутньому, то можна говорити про формування двопартійної системи.

Основні політичні партії сучасної Польщі

На сьогодні на польській політичній арені налічується близько двохсот політичних партій, проте найважливішими вважаються лише дві: «Громадянська платформа» та «Право і справедливість». Згідно останніх даних за березень 2010 року, які опублікував польський «Центр дослідження громадської думки», найпопулярнішою партією серед польських виборців є «Громадянська платформа» («PO»), другою є політична партія «Право і справедливість» («PiS»), третьою – «Союз демократичної лівиці» («SLD») і четвертою – «Польська селянська партія» («PSL»). Саме ці чотири політичні сили представлені в Сеймі, а також німецька меншина, яка на останніх виборах здобула лише 1 депутатське місце (Ришард Галла)¹⁴.

«Громадянська платформа» («PO») – польська політична партія, заснована 24 січня 2001 року Анджеєм Ольховським, Мацеєм

Плажинським і Дональдом Туском, який очолює партію і є прем'єр-міністром Республіки Польща. Ідеологією партії є поєднання ідей консервативного лібералізму і християнської демократії. Сьогодні партія налічує близько 46 тисяч осіб¹⁵. У своїй політичній програмі вона виступає за збільшення ролі Європейського парламенту у Європейському Союзі. Молодіжною партією «Громадянської платформи» є партія «Молоді демократи». Головний штаб партії знаходиться у Варшаві.

«*Право і справедливість*» («PiS») – польська політична партія, що була утворена у 2001 році, перед парламентськими виборами. Її засновниками є брати-близнюки Ярослав і Лех Качинські (сьогодні Ярослав Качинський очолює партію), а також Людвік Дорна, який є автором назви партії. Партія утворилась у період високої популярності Леха Качинського, який у той період був міністром справедливості і одночасно Генеральним прокурором. Партія налічує близько 22 тисяч осіб, але її популярність є досить мінливою і коливається на рівні 10% – 20%, що робить її другою, третьою або четвертою за популярністю політичною силою в країні.

У своїй політичній програмі партія «Право і справедливість» виступає за збільшення прав для жертв злочинів, а також посилення кари для злочинців, які здійснили замах на життя і здоров'я людини та посягали на чуже майно. Партія вимагала створити Центральне Антикорупційне Бюро і ввести вимогу декларування майна для політиків та урядовців. Її молодіжною партією є «Форум молодих PiS». Головний штаб партії «Право і справедливість» («PiS») знаходиться у Варшаві¹⁶.

«*Союз демократичної лівиці*» («SLD») – польська ліво-центристська політична партія, яка була утворена у 1999 році. Вона є правонаступницею колишньої «Соціал-демократичної партії Республіки Польща» («SdRP» створена у 1990 році), яка правила в період реального соціалізму в Польській Народній Республіці. «Соціал-демократична партія Республіки Польщі» («SdRP») в свою чергу була наступницею «Польської об'єднаної робітничої партії» («PZPR»).

Спочатку «Союз демократичної лівиці» («SLD») був виборчою коаліцією, а як партія сформувався через необхідність пристосуватися

до змін, які були впроваджені новою Конституцією 1997 року. Новий закон передбачав, що право обрання депутатів мають тільки виборці або політичні партії. Отже, коаліція, якою тоді був «Союз демократичної лівіци» («SLD») і налічував близько 30 політичних суб'єктів, не мала можливості брати участь у виборах. Лідером партії є Гжегож Наперальські¹⁷.

У політичній програмі партія виступає за відповідальність політиків перед суспільством, за зміцнення влади в адміністраціях воєводств, розширення їхньої компетенції, виділення для них більше коштів з держбюджету, за співпрацю держави з Католицькою Церквою (при цьому держава має залишатися світською) та профспілками¹⁸. Молодіжною організацією партії є «Федерація молодих соціал демократів». Головний штаб партії знаходиться у Варшаві¹⁹.

«*Польська селянська партія*» («PSL») – польська аграрна політична партія, що утворилась у 1990 році (колишня назва партії «ZSL» [«Об'єднана християнська партія»]), поєднавши такі політичні сили: «Польську селянську партію – Відродження», «Польську селянську партію вілановську» (що була утворена у місті Віланово), а також менші політичні утворення.

З огляду на політичну активність партії, вона відіграє надзвичайно важливу роль у польській політичній системі. Незважаючи на її довгу історію (бере свій початок ще з часів існування Польської Народної Республіки), вона не зникла з політичної сцени після 1989 року, а навпаки – ефективно брала участь у всіх парламентських виборах, підписуючи угоди з політичними силами різної орієнтації і входячи до складу різноманітних коаліцій. Сьогодні партія налічує близько 128 тисяч осіб²⁰.

Основа політичної програми партії базується на аграрній реформі. «PSL» у свій час підтримала рішення про вступ держави до Європейського Союзу, однак з вимогою вигідних умов вступу. Сьогодні, коли Польща є членом ЄС, партія підтримує політику європейської інтеграції і розширення партнерської співпраці з іншими державами-членами²¹. Молодіжною партією є «Партія молодих PSL». Головний штаб партії знаходиться у Варшаві.

Євроінтеграційна та європейська складові у програмах польських політичних партій

1 травня 2010 року минуло шість років від часу, коли Республіка Польща стала членом Європейсько Союзу. За цей період надзвичайно зросла підтримка населенням участі країни у Європейській спільноті. Найбільша кількість єврооптимістів є серед молодих громадян, що здобули вищу освіту і проживають у великих містах.

Згідно останніх даних «Центру дослідження громадської думки», за участь Польщі у ЄС висловилося 85%, проти – виступило 9% опитаних і жодної думки у цьому питанні не мало 6% опитаних. Як підкреслює дослідницький центр, за 5 років перебування Польщі у ЄС відсоток прихильників євро інтеграції зріс на 21%, а відсоток противників зменшився на 20%²².

У своїй політичній програмі партія «*Громадянська платформа*» («*РО*») активно підтримує участь Польщі в ЄС та НАТО. Із самого початку існування партія задекларувала себе як проєвропейська політична сила. Партія виступає за солідарну Європу, а також підтримує європейську культурну та цивілізаційну ідентичність, оскільки, згідно переконань її членів, справжня спільнота не може існувати без культурної ідентичності, а європейська солідарність є фундаментом інтеграції. Партія проголошує у своїй програмі, що вона буде сприяти тому, щоб ЄС підтримував і розвивав механізми надання підтримки біднішим країнам та регіонам, які входять до Європейського Союзу. Крім того, ЄС повинен зберігати різноманітність культур та народів, що його утворюють.

Партія вважає, що ЄС повинен взяти на себе відповідальність за безпеку в Європі та у світі. Політична сила підтримує європейську інтеграцію у сфері зовнішньої політики, а також утворення таких інституцій, як: Європейське Міністерство закордонних справ та Європейський Міністр закордонних справ. Сильний Європейський Союз повинен підтримувати партнерські стосунки з США і разом прагнути стабільності, миру і безпеки у світі²³. На сьогодні партія «*РО*» залишається прозахідною. У процесі інтеграції із західними структурами, вона вбачає шанс на модернізацію та розвиток держави.

Інша політична сила – «*Право і справедливість*» («PiS») – не була такою однозначною у своїй прихильності до євроінтеграції. Якщо у випадку входження Польщі до НАТО партія не мала жодних вагань, то щодо вступу держави до ЄС політична сила вже не була такою впевненою.

У 2004 році політична сила активно брала участь у дискусії над проектом так званої Європейської конституції. Лідер партії Ярослав Качинський висловився, що проект конституції свідчить про утворення «Європи гегемонії», де умови диктуватимуть найбільші держави, а особливо німецько-французький тандем, тому поляки мають право почуватися обманутими. Така позиція партії посилювала в очах суспільства образ «Права і справедливості» («PiS») як угруповання, що активно захищає польський народний інтерес²⁴.

У політичній програмі «Права і справедливості» («PiS») зазначено: «Польща належить до шести найбільших з 27 країн-членів ЄС. Членство в цій організації діє на користь безпеки і економіки нашої країни»²⁵. Загалом, можна ствердити, що «PiS» є проєвропейською політичною силою, проте її офіційні документи та висловлювання лідерів, виразно демонструють стримане ставлення до євроінтеграційної політики.

«*Союз демократичної лівиці*» («SLD») має довгу історію партійних перетворень. У свій час попередниця «Союзу демократичної лівиці» («SLD») – «Польська об'єднана робітничка партія» («PZPR») – була цілком підпорядкована московським директивам. Партія стояла на сторожі радянської системи і в своїй пропаганді була цілком антиєвропейською. Проте в 90-ті роки вона стає «Союзом демократичної лівиці» («SLD») і міняє політичну спрямованість. «SLD» виразно змінив курс на прозахідний і в наступних виборах презентував себе як євроінтеграційна політична сила, що було добре сприйнято польським електоратом²⁶.

Політична сила підтримує процес європейської інтеграції і вважає, що для того, щоб ефективно вирішувати глобальні проблеми у сучасному світі потрібно діяти спільно. Світова фінансова криза та економічна рецесія виразно вказують на те, що події на одному кінці

світу можуть мати руйнівний вплив на Європу, саме тому спільна діяльність на європейському рівні є найважливішим чинником у боротьбі з фінансовою кризою.

«*Польська селянська партія*» («*PSL*») – партія зі столітньою традицією, активний суб'єкт на польській політичній сцені у період II Речі Посполитої; в роки існування комуністичного режиму називалася «Об'єднана селянська партія» («*ZSL*»). В її програмі записано: «Польська селянська партія» («*PSL*») займає патріотичну позицію. Підтримує концепцію Європи, що об'єднує народні держави, зберігаючи їхню народну та культурну ідентичність. В основі її діяльності лежить турбота про інтереси польських громадян та Польської держави. Зміцнення народної ідентичності і багатостороннього тривалого розвитку держави, вимагає особливих зусиль цілого суспільства та державних і недержавних інституцій в умовах членства Речі Посполитої в ЄС»²⁷.

Ставлення політичної сили до євроінтеграції записане у шостому розділі її програми під назвою «Польща у міжнародному середовищі, що змінюється»²⁸. «Польська селянська партія» («*PSL*») вважає, що Польща як європейська країна і член Європейського Союзу зацікавлена посиленням ролі Європейської спільноти на міжнародній арені, тому процес європейської інтеграції є тією дорогою, що веде до зміцнення ролі ЄС.

Отже, можна зробити висновок, що кожна політична сила має своє бачення європейської політики. Партія «Громадянська платформа» («*PO*») найактивніше підтримує розширення Європейського Союзу. Партія «Право і справедливість» («*PiS*») підтримує євроінтеграцію, але з повним збереженням суверенності держав і верховенства державного законодавства. «Союз демократичної лівиці» («*SLD*») є активною євроцентристською партією. «Польська селянська партія» («*PSL*») є найменш євроінтеграційною, для неї найважливішим питанням є насамперед збереження польської незалежності, ідентичності і народності Речі Посполитої²⁹.

Позиції політичних партій Польщі щодо України, Росії та Білорусі

Польща разом зі Швецією були ініціаторами створення «Східної політики ЄС» як зовнішньої політики Європейського Союзу для підтримання відносин з Вірменією, Азербайджаном, Білоруссю, Грузією, Молдовою та Україною. «Східна політика» спрямована на розвиток країн-сусідів Європейського Союзу, зміцнення у них демократії, ринкової економіки, наближення стандартів життя у країнах-сусідах до європейських. Для цього виділено 600 мільйонів євро. Програма «Східної політики» була прийнята Радою Європейського Союзу 19-20 березня 2009 року.

Польські політичні сили підтримують ініціативу Речі Посполитої щодо зовнішньої політики ЄС, спрямованої на закавказькі країни та країни Східної Європи, проте існують певні відмінності у поглядах.

У політичній програмі партії «Громадянська платформа» («РО»), що датована 2007 роком записано: «Значущим і важливим партнером Польщі у Східній частині Європи залишається Україна». Партія у своїй програмі заявляє, що буде підтримувати демократичні зміни і прагнення України до інтеграції зі Заходом. Утім, український успіх у цьому напрямі залежить передусім від політичної волі та суспільної мобілізації українців. «РО» наголошує, що Річ Посполита буде залишатися постійним союзником України в прагненні приєднатися до ЄС та НАТО навіть, якщо цей процес займе більше часу ніж планувалося³⁰.

У своїй політичній програмі «Громадянська платформа» проголошує, що політика Польщі щодо Росії (яка не бере участі в програмі ЄС «східне партнерство») повинна базуватися на холодному розрахунку, без будь-яких емоцій і непотрібних жестів. Вони не можуть перешкоджати досягненню польських політичних цілей³¹.

Переломним моментом у відносинах між країнами, як вважає політична сила, стало цьогорічне спільне відзначення пам'ятних заходів в Катині³². Прем'єр-міністр Росії Володимир Путін запросив польського

прем'єр-міністра Дональда Туска відвідати 7 квітня 2010 року спільні меморіальні заходи в Катині, де в 1940 році органами НКВС були розстріляні більше 21 тисячі польських військовослужбовців. 10 квітня 2010 року у Катині було заплановано проведення меморіальних заходів в пам'ять про розстріляних військовослужбовців. Проте неочікувано сталася велика трагедія для польського суспільства – розбився літак, у якому летіла значна частина польської еліти. У авіакатастрофі під Смоленськом загинули Лех Качинський, Перша леді держави та інші найважливіші високопосадовці держави. Від цього моменту слово «Катинь» має для поляків «подвійне» трагічне значення.

На думку «Громадянської платформи» («РО»), одним з істотних елементів політики «Східного партнерства» є коректна політика щодо Білорусі. Від 1994 року країною править Олександр Лукашенко, який вважається остатнім диктатором сучасної Європи. З шести країн, які беруть участь в європейському проекті «Східна політика», Білорусь є країною найбільше віддаленою від європейських стандартів, а співпраця з білоруським державним управлінням є найбільше обмеженою. У зв'язку з цим «РО» вважає, що з Білоруссю потрібно розвивати відносини у різних сферах.

У політичній програмі партії «Право і справедливість» («PiS») заявляє, що Республіка Польща зацікавлена вести діалог і співпрацювати у всіх можливих сферах з країнами, що лежать на сході від Європейського Союзу. Партія прагне активно працювати для досягнення вступу цих держав до ЄС та НАТО.

Першим закордонним східним партнером, якого партія згадує у своїй програмі, є Україна. У програмі записано: «Україна є одним з найважливіших партнерів Польщі поза межами ЄС і найважливішим сусідом у Східній Європі. Польсько-українські відносини в останньому десятилітті є надзвичайно інтенсивними, проте стали дещо обмеженими, коли владу перейняла коаліція «Громадянська платформа-Польська селянська партія» («РО-PSL»). До пріоритетів уряду «Права і справедливості» («PiS») належить: розвиток двосторонніх відносин з Україною, розбудова інфраструктури на спільному кордоні (не лише в контексті організації чемпіонату з футболу «Євро-2012»), а також зміцнення стосунків між Україною та ЄС в цілому³³.

Політична сила висловлюється за розвиток якнайширших позаурядових відносин з Білоруссю. Польські інституції повинні продовжувати підтримувати свободу білоруських ЗМІ і зміцнювати будь-які прояви формування громадянського суспільства в цій державі. «Право і справедливість» («PiS») займає досить категоричну позицію щодо Білорусі і виступає проти лібералізації ставлення Польщі до білоруської влади, якщо вона не буде забезпечувати права польської меншини в Білорусі. Після того, як білоруська влада звільнила польську представницю, що очолювала польську національну меншину, і назначила свого представника, партія «Право і справедливість» («PiS») виступила за те, щоб знову заборонити в'їзд білоруського Президента на територію ЄС.

Значну увагу партія приділяє прикордонним питанням. Політична сила вважає, що питання так званого малого прикордонного руху з Україною та Білоруссю потрібно врегулювати згідно з європейськими вимогами і для цього Європейський Союз повинен підписати відповідні договори з цими країнами.

Набагато менше уваги у своїй політичній програмі партія приділяє Росії і виявляє до неї менш прихильну політику. Хоча, незважаючи на різноманітні труднощі у відносинах з Росією, розвивається двостороння співпраця в економічній, культурній та інших сферах.

Варто підкреслити, що політичні сили «Союз демократичної лівиці» («SLD») та «Польська селянська партія» («PSL») у своїх політичних програмах дуже мало уваги присвячують відносинам Польщі із Східною Європою. У політичній програмі SLD найбільше уваги приділяє відносинам держави з ЄС. Для «PSL» пріоритетними країнами у зовнішній політиці є Німеччина та Росія. Обидві партії, перш за все, виділяють Росію як важливого партнера Польщі у Східній Європі.

У політичній програмі партія «Союз демократичної лівиці» («SLD») основну увагу зосереджує на зовнішній політиці країни щодо Росії. Партія неодноразово давала зрозуміти, що її політики знають специфіку цієї країни набагато краще, ніж інші політичні сили. «SLD» вважає, що відносини з Російською Федерацією не повинні базуватися лише на безперервній критиці, тому що така політична стратегія не принесе позитивних результатів для

польського суспільства. З другого боку, «Союз демократичної лівиці» почувується, мовби невірником свого комуністичного минулого, не закликає до надмірної прихильності до Росії.

Щодо Білорусі партія веде політику «вибіркового ангажування», що полягає в обмеженні відносин в окремих сферах, підтримці стосунків з недержавними та громадськими білоруськими організаціями, а також з білоруською опозицією.

Крім того, «SLD» виступає за підтримку та заохочення демократичних тенденцій як у Білорусі, так і в Україні, зокрема, вважає, що цю політику потрібно координувати зі спільною політикою Європейського Союзу.

У політичній програмі «Польської селянської партії» («PSL») основним завданням польської зовнішньої політики значиться формування політики ЄС щодо країн, розташованих на східному кордоні, а особливо щодо Росії. «PSL» переконана, що демократична, вільна від імперських і агресивних намірів Росія, могла би бути фундаментом і гарантією міжнародної безпеки.

Щодо відносин з Україною «PSL» переконана, що розширення НАТО за участі України та Грузії зміцнить стабільність та безпеку в Європі, але лише за умови, що ці країни у свідомий і демократичний спосіб висловлять таку волю.

Щодо Білорусії партія займає таку ж позицію, як «SLD»: вважає необхідним підтримувати стосунки з недержавними білоруськими організаціями та білоруською опозицією і захищати права польської нацменшини в Білорусії.

* * *

Отже, в результаті проведених досліджень, автор визначила такі особливості трансформації польської партійної системи:

- Значний вплив на трансформацію польської партійної системи мали суспільно-політичні події, які формували політичні настрої виборців, що в свою чергу відображалось на результатах парламентських виборів. До найважливіших подій слід зарахувати: президентські вибори, прийняття нового виборчого законодавства, вступ країни до впливових міжнародних організацій ЄС та НАТО,

візити Папи Римського Івана Павла II, смерть Папи Римського. Крім того, на президентських виборах позначилася авіакатастрофа під Смоленськом.

- ♦ З системи роздібнених партій, якою польська партійна система була на початку 90-х років, вона трансформується у двопартійну систему, яку утворюють дві партії-лідери: «Громадянська платформа» («РО») та «Право і справедливість» («PiS»).

- ♦ На початку 90-х років польські політичні партії були результатом домовленостей на рівні політичної еліти, а не виявленням нагальних інтересів певних суспільних груп. Про це свідчить поява основних партій «Громадянська платформа» та «Право і справедливість», а також менших партій «Партія жінок», «Партія зелених», «Партія піратів» та інші.

- ♦ Після вступу до Європейського Союзу політичні партії отримали змогу вийти на європейську арену і входити до Європарламенту, вибори до якого вже відбувалися у 2004 та 2009 роках.

- ♦ У середині 90-х років в Польщі існувала пропорційна виборча система і використовувалася формула д'Ондта (спосіб розподілення мандатів при пропорційному представництві), яка сприяла сильним політичним угрупованням. У 2001 році було прийнято рішення застосовувати формулу Санте-Лаге, згідно якої перевагу отримують партії середнього розміру.

- ♦ На початку 90-х років партії характеризувалися низьким рівнем співпраці на парламентській арені, натомість сьогодні свідомість співпраці задля майбутнього держави є набагато вищою. Про це свідчить дійсна коаліція, яку утворюють правоцентристська «Громадянська платформа» та лівоцентристська «Польська селянська партія».

- ♦ Від 1989 року жодна з партій не вирізнялася тривалістю існування на парламентській арені: партії розпадалися, об'єднувалися, переходили одна в одну. На сьогодні партії відзначаються більшою стабільністю.

- ♦ У середині 90-х років відчувалася гостра боротьба між лівоцентристським та правоцентристським ухилами. Сьогодні ж така боротьба дещо відійшла убік, натомість активно обговорюється

євроінтеграційний шлях розвитку, який має широку суспільну підтримку.

♦ У 1997 році в Польщі заборонили комуністичну ідеологію, комуністичні символи і прирівняли їх до нацистських, що відповідним чином вплинуло на напрям розвитку партійної системи.

ПРИМІТКИ:

¹ Kowalczyk K., Tomczak Ł. *Partie i system partyjny RP. Stan i perspektywy.* – Toruń, 2007. – S. 41.

² Там само. – С. 42.

³ Там само. – С. 45.

⁴ Там само. – С. 45.

⁵ Paszkiewicz K. *Partie i koalicje polityczne III Rzeczypospolitej.* – Wrocław, 2004. – S. 92.

⁶ Kowalczyk K., Tomczak Ł. *Partie i system partyjny RP. Stan i perspektywy.* – Toruń, 2007. – S. 47.

⁷ Там само. – С. 47.

⁸ Bożyk S. *Partie polityczne a Sejm RP.* – Warszawa, 2006. – S. 98.

⁹ Kowalczyk K., Tomczak Ł. *Partie i system partyjny RP. Stan i perspektywy.* – S. 51.

¹⁰ Antoszewski A., Herbut R. *Systemy polityczne współczesnej Europy.* – Warszawa, 2006. – S. 256.

¹¹ Дунаєва Л. М. Інституціональні фактори формування і розвитку партійних систем // *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* — К., 2000. — С. 256.

¹² Sielski J., Czerwiński M. *Partie polityczne – przywództwo partyjne.* – Toruń, 2008. – S. 75.

¹³ Sobolewska-Myślik K. *Partie i systemy partyjne na świecie.* – Warszawa, 2004. – S. 165.

¹⁴ Gulczyński M., Zasadny R. *System polityczny w Rzeczypospolitej Polskiej.* – Wrocław, 2000. – S. 201.

¹⁵ Platforma Obywatelska: Program. – Warszawa, 2009. – [Цит. 2010, 29 березня] – Режим доступу: <http://www.platforma.org/pl/program>.

¹⁶ Prawo i Sprawiedliwość: Statut PiS. – Warszawa, 2009. – [Цит. 2009, 18 грудня] – Режим доступу: <http://www.pis.org.pl/dokumenty.php>.

¹⁷ Sojusz Lewicy Demokratycznej: Statut SLD. – Warszawa, 2008. – [Цит. 2010, 26 березня] – Режим доступу: http://www.sld.org.pl/partia/statut_sld.htm.

¹⁸ Sojusz Lewicy Demokratycznej: Program SLD. – Warszawa, 2008. – [Цит. 2010, 16 квітня] – Режим доступу: http://www.sld.org.pl/partia/statut_sld.htm.

¹⁹ Sojusz Lewicy Demokratycznej: Statut SLD. – Warszawa, 2008. – [Цит. 2010, 26 березня] – Режим доступу: http://www.sld.org.pl/partia/statut_sld.htm.

²⁰ Polskie Stronnictwo Ludowe: Statut PSL. – Warszawa, 2008. – [Цит. 2010, 2 квітня] – Режим доступу: <http://www.psl.org.pl/dokumenty>.

²¹ Polskie Stronnictwo Ludowe: Dokumenty programowe X Kongresu PSL. – Warszawa, 2008. – [Цит. 2010, 2 квітня] – Режим доступу: <http://www.psl.org.pl/dokumenty>.

²² Wojarski P. Plan PiS: Polska w 2020 r. wśród najbogatszych państw świata, a Polacy na plażach Egiptu // Gazeta Wyborcza Wrocław. – 2010. – № 35. – С. 15.

²³ Рудич Ф. Політичні партії. Проба сил у міжнародній діяльності. // Віче. – 2005. – №5. – С. 78.

²⁴ Prawo i Sprawiedliwość: Program PiS 2009. – Warszawa, 2009. – [Цит. 2009, 18 грудня] – Режим доступу: <http://www.pis.org.pl/dokumenty.php>.

²⁵ Там само.

²⁶ Sojusz Lewicy Demokratycznej: Program SLD. – Warszawa, 2008. – [Цит. 2010, 16 квітня] – Режим доступу: http://www.sld.org.pl/partia/statut_sld.htm.

²⁷ Polskie Stronnictwo Ludowe: Dokumenty programowe X Kongresu PSL. – Warszawa, 2008. – [Цит. 2010, 2 квітня] – Режим доступу: <http://www.psl.org.pl/dokumenty>.

²⁸ Там само.

²⁹ Migalski M., Wojtasik W., Mazur M. Polski system partyjny. – Warszawa, 2006. – S. 110.

³⁰ Prawo i Sprawiedliwość: Statut PiS. – Warszawa, 2009. – [Цит. 2009, 18 грудня] – Режим доступу: <http://www.pis.org.pl/dokumenty.php>.

³¹ Prawo i Sprawiedliwość: Program PiS 2009. – Warszawa, 2009. – [Цит. 2009, 18 грудня] – Режим доступу: <http://www.pis.org.pl/dokumenty.php>.

³² Wiadomości: Komorowski ujawnia dlaczego Putin przyjechał do Katynia. – Warszawa, 2010. – [Цит. 2010, 26 березня] – Режим доступу: http://wiadomosci.onet.pl/2152031,11,komorowski_ujawnia_dlaczego_putin_przyjechal_do_katynia,item.html.

³³ Barański M., Pioskowik E. Systemy polityczne państw Europy Środkowej i Wschodniej. – Katowice, 2004. – S. 145.

Таблиця 1.1. Основні етапи трансформації партійної системи РП на прикладі партій, що увійшли до Сейму.

Рік	Ліві – лівоцентристи в дужках – відсотки виборців «за»	Відношення та інші	Праві – правоцентристи в дужках – відсотки виборців «за»
1989	<i>Розвал соцтабору.</i>		
1989	PZPR (65% отримали наперед)	◀ (65,0 ÷ 35,0)	NSZZ «Solidarnosc» (вибороли всі виборні місця)
1990	<i>Вибори президента (Л. Валенса).</i>		
1991	<i>Розвал СРСР. Нове виборче законодавство. Візит Папи Івана Павла II (2 рази).</i>		
1991	SLD (11,99) + PSL (9,22) + UD (12,32)	(33,53 ÷ 44,58) ▶ інші (21,88)	PC (8,71) + KLD (7,49) + PSL-PL (5,47) + WAK (8,98) + KPN (8,88) + NSZZ «Solidarnosc» (5,05)
1992	<i>Л. Валенса вперше потрапляє в люстраційний скандал.</i>		
1993	SLD (20,41) + PSL (15,4) + UD (10,59) + UP (7,28)	◀ (53,68 ÷ 28,27) інші (18,05)	PCZP (4,42) + KLD (7,49) + UPR (3,18) + BBWR (8,98) + ZchnOjczyzny (6,37) + NSZZ «Solidarnosc» (4,90)
1995	<i>Вибори президента (О. Квасневський). Візит Папи Івана Павла II.</i>		
1997	<i>Закон про люстрацію. Нове виборче законодавство. Заборона фашизму і комунізму. Візит Папи Івана Павла II.</i>		
1997	SLD (27,13) + PSL (7,31) + UP (4,74)	(39,18 ÷ 52,76) ▶ інші (8,06)	AWS (RROP+PSL+LK+SRK+NP+PN) (33,83) + ROP (5,56) + UW (UD+KLD) (13,37)
1999	<i>Вступ до НАТО. Новий адміністративний поділ країни. Візит Папи Івана Павла II.</i>		
2000	<i>Вибори президента (О. Квасневський).</i>		
2001	SLD+UP+KPER (41,04) + PSL (8,98) + Samoobrona (10,2)	◀ (60,22 ÷ 38,75) інші (1,03)	LPR (7,87) + AWSP (5,6) + PiS (9,5) + PO (12,68) + UW (3,1)
2002	<i>Візит Папи Івана Павла II.</i>		
2005	<i>Вибори президента (Л. Качинський) Смерть Папи Івана Павла II.</i>		
2005	SLD (11,31) + PSL (6,96) + Samoobrona (11,41)	(29,68 ÷ 58,20) ▶ інші (12,12)	PO (24,14) + PiS (26,99) + LPR (7,07)
2006	<i>Новий закон про люстрацію.</i>		
2007	LiD (SLD+SDPL+PD+UP) (13,15) + PSL (8,91)	(22,06 ÷ 73,62) ▶ інші (4,32)	PO (41,51) + PiS (32,11)

Юлія ГОГОЛЬ

РОЛЬ РЕЛІГІЇ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

У своїй книжці «Пам'ять та ідентичність» Ян Павло II визначив взаємовідносини між Церквою і Державою з точки зору Католицької Церкви. На його думку, найважливішим фактором є те, що в кожній країні обидві інституції мають одне й те саме завдання – служити громадянам. Обидві організації виконують свою функцію по-різному, проте, основою завжди є їхня співпраця. Загальноприйнятним є той факт, що держава займається соціальними питаннями суспільного життя, а церква – духовними¹.

У цьому розділі я спробую розглянути те, яку роль виконує Церква в процесі формування ідентичності. Також хотілося б проаналізувати те, яким чином релігія і релігійні погляди в Польщі та Україні впливали на прийняття саме тих, а не інших, цінностей.

У цьому дослідженні поняття релігії трактується досить широко: так, як його описують Дюргайм і Лакман, тобто, як явище, що охоплює всі сфери життя, в яких сакральне і профанне проникають одне в одне. Дюркгейм вважав релігію суспільним явищем і виокремлював функції, які вона виконує в суспільстві².

Моїм завданням буде з'ясувати формування цінностей в Католицькій і Православній Церквах. Задавалося б, вони не мають відрізнятись, адже різняться лише календар чи обряд. Більше того, оскільки спочатку Церква була єдиною, то і цінності та моральні настанови повинні бути однаковими. Проте, якби все насправді було так, то ми мали б справу із ідеальною ситуацією. Однак розвиток Церков залежав від регіону, культури і філософії, великий вплив мала політика та інші суспільно-економічні чинники. Релігія виховувала людей, але одночасно люди творили релігію. Моїм завданням буде

визначити, які цінності були домінантними, а потім на окремих прикладах показати, як ці чинники впливають на процес формування ідентичності.

У першу чергу варто окреслити саме поняття «цінність». У цьому контексті доречною буде дефініція Януша Штумського, згідно якої: цінністю може бути все, що людина, відповідно до своїх поглядів, потреб чи прагнень, визнає особливо цінним³. Януш Штумський розрізняє матеріальні і духовні цінності, а також індивідуальні і загальні. У своєму дослідженні я особливо зосереджуватимуся на духовних і загальнолюдських цінностях.

Кс. Владислав Півоварський поділяє цінності на експліцитні та імпліцитні, стверджуючи, що різниця між ними полягає в тому, що експліцитні цінності потребують легітимізації, наприклад, з боку держави. Саме такі цінності були найбільш поширеними в комуністичних державах, зокрема можна згадати атеїстичну концепцію людини, державну власність, суспільну справедливість, рівність у суспільстві. З другого боку, в тих самих суспільствах завжди існували і функціонували імпліцитні цінності, які легітимізації не потребували. До них належать свобода, демократія, релігійність, патріотизм, толерантність⁴. Це так звані основні цінності.

1. Статистичні дані

Зважаючи на те, що найбільшою, хоч і не єдиною, конфесією в Україні є православ'я, а у Польщі – католицизм, то доречно буде розпочати розділ із короткого вступу про поділ християнства.

Згідно з державною статистикою, на 1 січня 2009 року в Україні існувало більше 16 тисяч православних парафій. Наприклад, Православна Церква Московського Патріархату (УПЦ МП) має в Україні більше 11 тисяч парафій, а Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП) налічує близько 4 тисяч парафій. Греко-Католицька і Римо-Католицька Церкви разом володіють загалом 4 тисячами парафій. Протестантські Церкви налічують близько 8,5 тисяч парафій. Таким чином, протестантів вдвічі більше, ніж греко-католиків і римо-католиків разом узятих, і у 10 разів більше, ніж католицьких парафій⁵. Зважаючи на те, що на території України

протестанти діють легально лише з 1991 року, то динаміка навернень є набагато швидшою, ніж у випадку традиційних релігій. Люди з діда-прадіда були православними, католиками чи греко-католиками, хоча за часів комунізму це не демонстрували. Протягом цього часу протестанти становили незначну групу і офіційно з'явилися в Україні після того, як вона стала незалежною. Динаміку зростання релігійності в окремих Церквах можна спостерігати, якщо порівнювати статистику за 1997 та 2009 роки. У 1997 році в Україні було наполовину менше православних парафій Московського Патріархату (неповні 7 тисяч) і протестантів (трохи більше 4,5 тисяч), число греко-католиків не змінилося⁶. Отже, результати статистики піддають сумніву можливість створення національної Церкви в Україні. Проблема полягає не лише у різниці між православними і греко-католиками, спільний знаменник мали б шукати православні, греко-католики і протестанти.

Якщо порівняємо цю статистику з польськими дослідженнями, то виявиться, що в 2006 році Римо-Католицька Церква об'єднувала переважну більшість суспільства. За даними Головного статистичного управління (ГСУ), це більше 33 мільйонів людей. Жодне інше віросповідання в Польщі не може конкурувати з такими даними, навіть Протестантські Церкви разом узяті⁷.

Українське статистичне управління (УКРСТАТ) проводить статистичний облік церковних одиниць і парафій. На жаль, не можемо порівняти число вірних, проте, можемо припускати, що, незважаючи на те, що Православна Церква Московського Патріархату в 2006 році мала 10972 громад⁸, а Католицька Церква в Польщі — 10057, вона не охоплювала 33 мільйони людей⁹. Більш детальна інформація міститься у рапорті Державного департаменту США про свободу віровизнання. У тій частині, що стосується України, можемо прочитати, що в 2007 році 40% українців вважали себе віруючими, проте, не зараховували себе до якоїсь окремої конфесії. 36% повідомили, що є вірними та ідентифікують себе з конкретною релігією¹⁰. Окрім цього, зі статистики випливає ще одна цікава закономірність. Як ми бачили в статистиках УКРСТАТ, Православна Церква Московського Патріархату має найбільше парафій, проте, згідно з даними статистики Державного департаменту США, до цієї Церкви належить лише 18%

вірних тоді, як до Православної Церкви Київського Патріархату належить 31 % вірних, незважаючи на те, що вона налічує в два рази менше громад.

На мою думку, цікавим є факт, що в Україні мешкає 40% вірних, що не ідентифікують себе із жодною конфесією. Це може бути наслідком дуже значної політизації Церкви, що породило недовіру з боку прихожан. Стверджувати можна лише те, що бракує одного головного віросповідання, яке б мало довіру і визнання, а отже, можна припустити, що протестантський рух набиратиме силу.

2. Релігійні поділи

У грудні 2004 року, під час Помаранчевої революції, разом з невдоволеними на Майдані стояли представники і очільники всіх українських Церков, за винятком однієї — не було представника Православної Церкви Московського Патріархату. Натомість присутні були духовні особи Греко-Католицької Церкви, Православної Церкви Київського Патріархату, єпископ Православної Автокефальної Церкви, представники і очільники Протестантських Церков, католицький єпископ, головний рабі євреїв України, а також представник українських мусульман¹¹. Усі вони молилися за справедливість і наголошували на своїй аполітичності, тоді як представники Православної Церкви Московського Патріархату кружляли навколо Майдану, мов екзорцисти, що хочуть вигнати злого духа. Заангажованість Церкви Московського Патріархату була такою сильною, що її представники агітували навіть у день виборів, а під час служби священники вказували, за яких кандидатів потрібно голосувати. Така неприйнятна поведінка привернула на увагу не лише релігійної преси, а й українських щоденних газет¹². Це явище цікаве ще й тому, що з обох боків є прихильники і противники участі духовних осіб у політиці, тоді як серед прихожан Церков різних обрядів є учасники Помаранчевої революції. Отже, виходить так, що українці, більшість з яких є християнами, стають один проти одного в релігійних справах і православний стає проти православного?

Під час однієї з дискусій, що стосувалась української ідентичності, професор Ярослав Грицак сказав, що Україна не має ані єдиної мови,

ані єдиної релігії, ані єдиної національної ідеї. Це створює велику небезпеку і можливість поділу, але також дає і унікальний шанс для формування толерантності, на кшталт швейцарської, коли мешканці розмовляють різними мовами. Нині представники колишніх ворожих релігій співпрацюють, і це є прикладом віротерпимості і єдності всередині держави¹³.

Ендрю Вільсон у своїй монографії «Українці» звертає особливу увагу на суперечності в релігійності українців, акцентує на співіснуванні багатьох віровизнань і суперечках про «правдиву Церкву»¹⁴. На мою думку, причиною такої різниці став почасти історичний спадок, але так само і сучасна політична гра, яка породжує конфлікти і стає причиною того, що поділи між українцями стають дедалі глибшими. Люди з різним досвідом та історичною пам'яттю в певних ситуаціях займають різні позиції, а у питаннях приналежності до того чи іншого обряду переконані, що лише їхнє рішення є правильним і кращим для всіх.

3. Національна Церква

Той факт, що в Польщі більшість населення належить до Римо-Католицької Церкви, не підлягає сумнівам. Причини ототожнення себе з цією Церквою мають коріння як в давній історії, коли інші церкви в Польщі були знищені, так і в новітній. Після II Світової війни, коли Польща опинилась під комуністичною владою, Католицька Церква протиставляла себе цій владі. Така позиція Церкви відповідала настроям багатьох поляків, які також були заангажовані в діяльність проти влади. Проголошені Церквою цінності відповідали тим цінностями, з якими ідентифікувало себе суспільство, отже, об'єднатися було легше в цій, а не в іншій вірі. Католицька Церква відіграла значну роль і під час поділів Польщі, адже саме завдяки їй польська ідентичність і культура пережили 123 роки поневолення і відсутності Польщі на мапах Європи.

Чисельність прихильників Католицької Церкви в період ПНР зростала завдяки тому, що Папою Римським був поляк Ян Павло II. Він став не лише символом боротьби релігії з комунізмом, але і релігійним символом поляків. У Польщі його роль підкреслюють

всі засоби масової інформації. Теми, дотичні Папи Яна Павла II, є і надалі актуальними, тож, багато видавництв публікують книжки про його життя. Натомість, в Україні ЗМІ рідко торкаються релігійної тематики, а релігійні видавництва не користуються значною популярністю. У що ж в такому разі вірять прихожани конкретних християнських напрямів в Україні? Що є причиною нинішніх поділів? Ендрю Вільсон стверджує, що причиною саме такого стану речей є не лише державна політика і персональні амбіції, але також і особливості віри українців¹⁵.

Однією з причин таких суперечностей, на думку представника українського парламенту Миколи Поровського, є специфічний для України стан речей, коли осередки релігійної влади, чийї юрисдикції підлягають українські Церкви, часто знаходилися за кордонами держави. Унаслідок цього виникала залежність від зовнішніх центрів як Церкви, так і людей, що до неї належали¹⁶. Зважаючи на те, що протягом довгого часу українська держава взагалі не існувала, сьогодні важко уявити собі національну Церкву.

У Польщі в певному сенсі була подібна ситуація, оскільки релігійний центр знаходився в Римі. Проте існування державності протягом багатьох століть сприяло набагато ближчим взаємозв'язкам Держави і Церкви, навіть породило в певному сенсі спільність інтересів. В Україні такої ситуації не було ніколи.

Віктор Ющенко під час революції почав говорити про єдину українську Церкву і спрямовував свої дії на те, аби створити в Україні національну Церкву. Він стверджував, що охоче стане посередником між Державою і Церквою в процесі її утворення, що, на його думку, є однією з найбільших потреб народу¹⁷. Ющенка підтримало багато громадян, але одночасно багато виступило і проти. Владика греко-католиків, Любомир Гузар, прийняв цю думку і центр Греко-Католицької Церкви був перенесений зі Львова до Києва в 2006 році. Ющенко неодноразово брав участь в екуменічних службах і запрошував Константинопольського Патріарха, аби той офіційно визнав, що українська Православна Церква була нелегально приєднана до Москви. Такої декларації Віктор Ющенко не дочекався, але патріарх визнав, що став набагато приязніше ставитися до

Православних Церков в Україні. Окрім того, через певні проміжки часу організовуються екуменічні акції з метою зближення і порозуміння Церков¹⁸. Наразі проти такого руху виступає Православна Церква Московського Патріархату, оскільки, на її думку, всі інші напрями православ'я є неканонічними відгалуженнями від московської Церкви, які врешті-решт мусять повернутися до свого першоджерела.

Проблема полягає не лише в духовних розбіжностях. Православна Церква Московського Патріархату була єдиною офіційною в Радянському Союзі і, на жаль, маже весь клір скомпрометував себе, співпрацюючи з КДБ¹⁹. Після 1991 року почалися зміни: всі Церкви були наново легалізовані, а Московський Патріархат почав втрачати вірних. Клір не змінився, багато духовних осіб і надалі лишалися співробітниками спецслужб, а головним способом впливу продовжувала бути пропаганда. Про це свідчать різноманітні сайти, а також промови представників Московського Патріархату. У Львові існує кілька церков цього обряду, і їх вважають центрами пропагування російської мови і культури. Біля головної у Львові православної церкви Московського Патріархату знаходиться російський культурний центр²⁰. Поведінка кліру під час деяких подій в історії незалежної України, а також участь духовних осіб в політичних протестах породжує багато запитань.

Проблема не обмежується створенням національної Церкви, йдеться про об'єднання вже існуючих Церков і підпорядкування їх єдиній ієрархії. Прихильники Православної Церкви Київського Патріархату говорять про необхідність відродження специфічних рис українського християнства. Ендрю Вільсон пише, що місцева українська релігійність є проявом локальних традицій, які мають глибше коріння, ніж християнство. У такий спосіб українське православ'я відрізняється від російського²¹. Автор підкреслює, що духовність росіян і українців дуже відмінна. Російська ортодоксальна Церква основну увагу приділяє зовнішнім моментам служби, в той час як українська Церква особливої важливості надає духовним аспектам віри, традиції і естетичним нормам, і це є характерним для української культури²².

Інший конфлікт між українським та російським православ'ям, породжений стереотипами, – це твердження про те, що українці

побожніші за росіян. Основним аргументом на користь цього має бути те, що на території України знаходилося більше половини всіх церков з територією колишнього СРСР. Хоча цей факт є беззаперечним і більшість парафії московської Церкви знаходиться в Україні, про глибшу віру українців можна дискутувати. Очевидним також є і те, що московська Церква, якщо йдеться про її діяльність в Україні, не хотіла би втратити джерел фінансування.

На офіційному сайті УПЦ МП можемо прочитати, що вона є частиною Вселенської Православної Церкви²³ і впроваджує в життя постанови соборів Російської Православної Церкви. Завдяки цьому в очах критиків вона постає штучним утворенням, а не незалежною інституцією, і пропагує антиукраїнську діяльність, не визнаючи, серед іншого, Великий Голодомор 1932-33 рр.²⁴ Православна Церква Московського Патріархату не ідентифікує себе ані з українським народом, ані з його історією та культурою. З цієї причини інші Церкви не хочуть з нею співпрацювати, через це не може йти мова і про екуменічні процеси.

Навколо цього питання в суспільстві весь час точаться суперечки. Журналісти і науковці замислюються над тим, чи єдина національна Церква розв'яже релігійну проблему в Україні, адже ця проблема є політичною, і кожна зі сторін має своїх прихильників і противників. Постає питання: чи поєднання, про яке так багато говорять, не стане причиною створення ще однієї, нової Церкви? Також проблема полягає у конфесійній ворожнечі, яка, зважаючи на різні смаки і політичну підтримку, не зникне після можливого об'єднання²⁵.

Зв'язок політики з релігією в усіх посткомуністичних країнах є досить сильним, а зміни пов'язані з інституціональним аспектом функціонування Церков²⁶. Можна стверджувати, що в перший період державних змін в усіх країнах Східної Європи помітно зростала підтримка Церков. Це було пов'язано з реакцією суспільства на політичні переслідування в минулому і пошуком нових способів ідентифікації²⁷.

На мою думку, черговою проблемою є той факт, що кожен, хто підтримував Віктора Ющенка, виступав і за те, щоб Церква не змішувалася з політикою та існувала поза нею. Натомість, під час

дискусії про утворення єдиної національної Церкви кожна зі сторін ангажувала своїх прихильників в політику і просила підтримки. Православна Церква Московського Патріархату офіційно не бере участі в цій дискусії, оскільки претендує на те, щоб стати єдиним православним центром в Україні. Решта сторін намагаються реалізувати власні інтереси і впливати на політиків. Утім, кожен з впливових політиків когось підтримує і публічно з'являється в певних місцях. Так, наприклад, Віктор Ющенко чи Юлія Тимошенко відвідують церкви Київського Патріархату, хоча Юлія Тимошенко є протестанткою, Віктор Янукович є прихожанином церкви Московського Патріархату. Ренат Ахметов, найбагатший бізнесмен України і фундатор проросійської Партії регіонів, офіційно відвідує Церкву Московського Патріархату, незважаючи на те, що є мусульманином. На мою думку, таке явище не можна тлумачити інакше, ніж підтримку «своєї» сторони і ангажованість Церкви в політику.

У Польщі взагалі не було дискусій про національну Церкву, оскільки така Церква була створена в минулому. Хоча в міжвоєнний період Друга Річ Посполита була багатонаціональною і багатоконфесійною державою, однак, після 1989 року Польща є однорідною як етнічно, так і релігійно.

4. Візантійська релігійна спадщина

Для того, щоб зрозуміти нинішні релігійні проблеми в Україні, потрібно ознайомитися з її давньою історією, повернутися назад більше ніж на тисячоліття, до самих коренів християнства в Київській Русі.

У другій половині 80-их років X ст. на сході Візантійської імперії вибухнуло повстання. Імператор Василій II Македонський звернувся до руського князя Володимира Великого з проханням про військову допомогу. Володимир висунув такі умови договору, що Василій II спочатку не погоджувався, але врешті був вимушений прийняти їх. Володимир Великий, відповідно до цієї угоди, мав допомогти у придушенні громадянської війни. У свою чергу імператор зобов'язувався віддати йому свою сестру Анну Багрянородну, за руку

якої змагалися найвизначніші правителі тогочасної Європи, і сприяти хрещенню Русі, що було обов'язковою умовою цього шлюбу. Все це відбувалося у 988 році²⁸. Ця подія започаткувала появу численних візантійських релігійних концепцій на терені теперішньої України. За легендою, Володимир Великий відмовив посланцям юдейської віри з Хазарського царства, а перед тим вагався чи прийняти римокатолицьке сповідання від німців. Також у легенді говориться, що на прийняття рішення вирішальний вплив мала святкова служба, яка була найкрасивішою саме у візантійському обряді²⁹. Історична достовірність цих переказів ставиться під сумнів, але вірогідним лишається те, що князь Володимир мав вибір, а вже у прийнятті рішення очевидно враховував політичні аспекти.

Незадовго після цього відбувся Великий Поділ Церкви. Як показав час, після розколу християнства в найскладнішій ситуації опинилися країни, розташовані на межі конфесій, такі, власне, як Україна. У середньовіччі землі на сході Європи були на православними, а землі на заході континенту – католицькими. Держави з іншими віросповіданнями використовували конфесійний чинник у війнах і суперечках³⁰.

Поділ Церкви знищив єдність віри, розпочався період, в який з'явилися різні переконання і постали нові віросповідання. Безумовно, це не сталося в одну мить, а відбувалося впродовж цілої історії християнства. Протистояння Церкви й Держави спровокувало пізнішу секуляризацію, що означала передачу влади Державі, яка відповідала за суспільний спокій і релігію. Відразу з появою конкуруючих Церков, наприклад, на терені Речі Посполитої роль держави зростає і одночасно з'явилася можливість вільного вибору релігії³¹.

Ендрю Вільсон у своєму дослідженні пише про те, що Православна Церква Московського Патріархату, підпорядкована Російській Православній Церкві, вважала себе єдиною канонічною і, що цікаво, найбільш «православною» Церквою³². Інші віри в Україні Московська Церква вважала «нечистими». Щенетакдавно українські богословські книжки знищувалися, вплив Римо-Католицької Церкви був повністю усунутий, а усі сфери духовного життя зазнали московського втручання: культура, мистецтво (особливо іконографія), література,

релігійна музика й архітектура³³. Власне, Росія досі виконує роль «вартового» православ'я. Це переноситься і у політичну площину.

Повертаючись до предмету нашого дослідження – міжнаціональної ідентичності, можемо ствердити, що якоюсь мірою православ'я стало визначником і навіть засобом формування цієї ідентичності. Наприклад, Росія на міжнародній арені в сфері політики завжди буде союзницею і захисницею Сербії вже тільки тому, що Сербія також є православною державою. Це є зразком впливу релігії на формування ідентичності, що міцно пов'язується з візантійським спадком. Подібного явища не знаходимо в жодній католицькій країні. Через релігійні зв'язки Росія реалізує свої інтереси. Так є в Україні, оскільки тут мешкає багато православних. Також це є очевидним прикладом використання релігії для досягнення політичних цілей, що було започатковано ще у Візантії.

Російський філософ Костянтин Леонтьєв у своїх роздумах над православ'ям і католицизмом підкреслює, що католикам часто закидають неповагу до власних принципів. У Православній Церкві, як і в Католицькій, заборонений будь-який виступ проти володаря, але боротьба між Католицькою Церквою і владою неодноразово траплялася в історії Європи, іноді супроводжуючись релігійними розколами³⁴. У Візантії ж імператор вважався представником Бога на землі, був недоторканим, провадив церковну політику на рівні з державною. Політичні обставини на Сході в період середньовіччя сприяли зміцненню влади і тіснішій співпраці Держави з Церквою. У Західній Європі теж можна зауважити такі явища, але політична й культурна революції змінили ситуацію. Наприкінці середніх віків Візантія перестала існувати, але її цінності укорінилися і поширилися на інші території³⁵. Так, наприклад, французи пройшли цілий шлях від глибокої релігійності до тотальної секуляризації. Цінності змінювалися, розвивалися з часом. У Візантії так не сталося, оскільки вона була захоплена іншою державою, і там запанувала нова офіційна релігія. Не було, отже, зміни і розвитку цінностей, у певному сенсі розвиток цих цінностей застиг на місці. Однак їх вже було перенесено на сусідні території, які прийняли православ'я за посередництвом Візантії.

Росія як найбільша православна країна назвалася спадкоємицею Візантії. У дещо меншій мірі ці цінності культивувала Україна. У Польщі була очевидно інша ситуація, що дозволило утриматися Католицькій Церкві в опозиції до влади і в період ПНР, і раніше в часи поділів.

5. Посткомуністичний релігійний спадок

Від 1989 року для країн Центральної Європи розпочався період системних трансформацій. Найважливіші реформи стосувалися державного устрою і переходу від тоталітаризму до демократії. Переважно реформи стосувалися економіки, оскільки попередні системи виявилися зовсім неефективними. Завдяки кардинальним змінам вдалося перейти з централізованого і планового господарства до економіки вільного ринку. Не менш важливим процесом стало формування громадської свідомості і плюралізму думок. Зміни у рівній мірі охопили і релігію, а особливо статус Церкви і її соціальний складник.

Доля Церкви залежала від її попереднього становища. У ПНР позиція Римо-Католицької Церкви була опозиційною до тодішньої влади, що підтримувалося багатьма громадянами. Політика і релігійний ритуал накладалися одне на одне, відповідно, ідея позбавлення від гріху накладалася на ідею позбавлення від комунізму³⁶.

Ситуація в Україні була вкрай відмінною. Релігія була відштовхнута на маргінеси, а Церква переслідувалася або силувалася до співпраці зі спецслужбами, що унеможливляло широку суспільну діяльність. Занепад комуністичного режиму приніс зміни в політичній структурі, що мало майже автоматичний вплив на ситуацію з Церквами. Дослідниця Кетрін Ворнер у своїй книжці про ідентичність українців і радянський спадок запитує:

як могло щось змінитися, якщо не змінилися люди, якщо підручники пишуть ті самі особи, а змінилися тільки назви: кафедра атеїзму в університетах стала кафедрою релігієзнавства, а з кафедри політекономії вийшла кафедра менеджменту?³⁷

Це питання стосується не лише науки, але й культури. Те саме сталося з музеями і багатьма культурними осередками. Видається, що

духовність у минулому не була аж такою порожньою і мертвою, якщо змогла так стрімко відродитися, і музей атеїзму знову став храмом? А може релігійність і досі є прикриттям чогось іншого?

Тему соціальної релігійності розглядає Ірена Боровік у статті про релігію в посткомуністичних країнах. З усіх країн Східного блоку лише в Польщі число вірних до 1989 року і після нього істотно не змінилося. Це є свідченням того, що діяльність Католицької Церкви в час ПНР мала численних прихильників, а поляки до 1989 року не змінювали свою релігійну приналежність. Можливо, це є результатом вже сформованої перед ХХ століттям міцної релігійної ідентичності, на яку владі ПНР не вдалося вплинути. Вибір Папи поляка тільки зміцнив панівні переконання. В Україні, натомість, існувала значна регіональна відмінність, як наголошує І. Боровік. У 1992 році на сході України в існуванні Бога не сумнівалися заледве 20%, проте, на заході – аж 76% населення³⁸. З кожним наступним роком ця кількість зростала і на заході України вже 90% громадян вірили в Бога. Такий результат може бути наслідком масового навернення або просто ретельнішого дослідження. Відомо, що до 1991 року не можна було вірувати, отже, можемо припустити, що під час соціологічних досліджень багато людей приховували свою віру в Бога, а після 1991 року вже відкрито описували своє ставлення до релігії.

6. Віросповідання

З моменту проголошення Декларації про суверенітет і Акту про незалежність, Україна, яка досі не мала достатньо міцних державницьких традицій, постала перед потребою окреслення своєї позиції зокрема і з приводу релігії. До 1991 року політику УРСР у цій галузі контролювало федеральне законодавство Радянського Союзу, що спиралося на концепції діалектичного матеріалізму. Радянська Україна як частина більшого державного об'єднання не була правовою державою, а стосунки між Державою і Церквою були ще більш радикальними, оскільки в країні офіційно вивчали атеїзм, не зважаючи на конституційні гарантії свободи віросповідання³⁹.

Відколи на території української держави домінує православ'я, відтоді немає домінуючої Церкви чи конфесійного порозуміння.

Найбільша релігійна організація – це Українська Православна Церква Московського Патріархату, що з формальної точки зору є екзархатом Російської Православної Церкви. Однак так само важливу роль в українській церковній системі відіграють: Українська Православна Церква Київського Патріархату, до якої згідно з вище поданою статистикою 2007 року належало найбільше українців, Українська Православна Автокефальна Церква, Рада Всеукраїнського Православної Церкви, а також відгалужена від православ'я Українська Греко-Католицька Церква і релігійні об'єднання старообрядників.

Релігійне різноманіття в Україні є результатом конфесійної політики, на характер якої мали вплив міжнародні зобов'язання держави у формуванні конфесійного плюралізму, а також вже чинні у найбільших демократичних країнах моделі відносин Держава-Церква.

Питання релігії постало в Україні відразу зі здобуттям незалежності та спробою утворення національної Церкви. Перший Президент України Леонід Кравчук вважав, що найкоротший шлях до постановня такої Церкви є «націоналізація» Православної Церкви та її об'єднання з Автокефальною Церквою. Такий підхід, однак, спровокував лише поділ Церков. Частина, що відділилася від Російської Православної Церкви, назвалася Українською Православною Церквою Київського Патріархату, а Російська Православна Церква перетворилася в Українську Православну Церкву Московського Патріархату. Автокефальна Церква автоматично стала ворогом і конкурентом обох попередниць не лише у боротьбі за душі вірних, але й територію й матеріальну спадщину⁴⁰.

Церкви продовжують між собою постійні суперечки за власність. У 1946 році Греко-Католицька Церква була визнана незаконною і разом зі своїм майном перейшла у власність держави. Потім потрапила під юрисдикцію православної Церкви Московського Патріархату, а наразі намагається повернути собі свою власність. Приведу приклад, що не був особливо гострим, але досконало ілюструє проблему. Костел Найсвятішого Серця Ісуса у Львові на вулиці Фещенка Чопівського будовано в період 1938-1939 років. На 3 вересня 1939 року було заплановано велику урочистість з нагоди відкриття храму, але, з

огляду на початок II Світової війни, відкриття супроводжувалося лише скромним святкуванням. До 1946 року храм слугував місцевим полякам, а коли їх було депортовано, костел був закритий і діяв як склад будматеріалів⁴¹. У 1990 році храмом зацікавився місцевий діяч «Просвіти» з родини Лозинських, дякуючи додатковому фінансуванню зі Сполучених Штатів, його знову відкрили як греко-католицький. Щодо подальшої долі цього будинку, то спірною була навіть назва. Ініціатор хотів змінити її на костел Святого Василя, що мало б вшанувати його брата з США, який надав фінансову допомогу для реставрації. Курія не дозволила такі зміни. Дотепер цей костел функціонує як греко-католицький храм.

Прикладів такого мирного розв'язання конфліктів було небагато. Ситуація помітно загострилася із появою Православної Церкви Київського Патріархату, що здобула багатьох прихильників. Її постання не було справою одної особи, тобто зверхника – Філарета – який мав потужну підтримку, зокрема й політичну, проте, мав і багатьох противників. На початку 90-х років була хвиля «битв за церкви» між двома конфесіями. Ці конфлікти не мали організованого характеру: бувало так, що одна частина села повставала проти іншої. Найгірша ситуація була в Києві, де у сутички неодноразово втручалася міліція. Найчастіше конфлікти закінчувалися чиєюсь поразкою, дуже рідко – компромісом. Деякі церкви, зокрема в маленьких містах, функціонували позмінно: перша меса для прихожан однієї конфесії, наступна – для іншої.

Не менш інтенсивними є суперечки між Православною Церквою Московського Патріархату та Українською Автокефальною Церквою, яка також відділилася від УПЦ МП, апелюючи до власної історії в роки війни⁴². Численні сутички через пам'ятки і святині виникали також між Православною Автокефальною Церквою та Греко-Католицькою⁴³.

Важливим чинником у визначенні ідентичності є факт, що люди починають боротьбу на релігійному ґрунті. На мою думку, ця проблема пов'язана з політизацією релігії і окремих Церков в Україні, а також з використанням політичної пропаганди для певних цілей. Після того, як здобуто незалежність, особливо в часи економічної кризи люди почали довіряти Церкві в більшій мірі, ніж іншим новопосталим

інституціям. Це мало місце у 90-х роках та й триває дотепер⁴⁴. Крім того, не треба забувати про економічний чинник. Церковна власність вважається майном спільноти, отже, кожен прагне, щоб його церква була єдиною в селі. Заразом, релігійна спільнота, що лишається без церкви, з метою реалізації власної релігійності і проведення служб також хоче побудувати свій храм, що завжди пов'язано з великими матеріальними витратами. Через це люди, обороняючи майно своєї громади, вступають у конфлікти й ведуть боротьбу.

7. Вплив Церкви у діаспорі

Досить значну роль у формуванні міжнаціональної ідентичності відіграла Церква в еміграції. З погляду на те, що багато українців до II Світової війни виїжджало саме з території західної України і, що Греко-Католицька Церква лишалася в контакт з Римом, визнавала зверхність Папи, то, власне, Голова Римо-Католицької Церкви в часи комунізму мав вплив на Україну, і також, у певному сенсі, формував думку про Україну закордоном. За межами країни сильною також є Українська Православна Церква, оскільки багато українців переселялося організованими групами й мешкало на невеликих відстанях одне від одного.

Закордон був одним з головних джерел фінансування і підтримки Греко-Католицької Церкви у комуністичний час, коли вона була нелегальною установою. Цю підтримку започаткував ще Андрей Шептицький, але найбільша заслуга в цій справі належить львівському митрополиту Йосипу Сліпому, який після 10 років неволі на Сибіру був вимушений виїхати з Радянського Союзу до Риму. Дякуючи Йосипу Сліпому, у Римі організовано Український Католицький Університет, що у 1994 році відновлено у Львові, а всі раніше зібрані кошти, бібліотеки та інші надбання були переказані університету у Львові. Діаспора забезпечувала не лише добробут і фінансування університету, але й надавала також прекрасно підготовлених кадрів зі Сполучених Штатів і Канади.

Греко-Католицька та Православна Церкви в США і Канаді були головними інституціями, на які спиралися українці в еміграції, і тому вони виконували частково репрезентативну функцію. При

церквах не лише організовувалися школи, здійснювалася культурна й інформаційна діяльність, при них гуртувалися численні еміграційні періодичні видання. Православна Церква закордоном мала вплив головно на території США і Канади. Утім, вона вплинула, наприклад, на визнання громадською думкою Голодомору 1932-1933 років злочином геноциду⁴⁵. Церква в діаспорі виразніше підтримувала національні інтереси України під час «помаранчевої революції», коли її представники також організовували зібрання для тих, хто вийшов на Майдан у Києві.

Доволі часто ЗМІ подають інформацію, що церкви України фінансуються головним чином з-за кордону, тобто: Православна Церква Московського Патріархату – з Росії, Автокефальна Православна Церква – з США і Канади, Греко-Католицька – з США і Риму. Це унеможливає бодай яке-небудь порозуміння між Церквами, оскільки жодна не хоче відмовитися від власних інтересів і боїться втратити своє джерело фінансування.

Величезне значення для діяльності Римо-Католицької Церкви в Польщі в другій половині ХХ століття мало обрання поляка Папою Римським. Ситуація була винятковою, оскільки це був не просто перший Папа родом із Польщі та уперше за багато років не-італієць, але це була особа з країни, в якій панував комуністичний режим. Тож, допомогу Папи Яна Павла II у поваленні режиму та вклад у реалізацію інтересів Польщі й інших держав, жертв комунізму, продовжують надзвичайно цінувати.

8. Міжнаціональна ідентичність і релігія

Релігія є виразником міжнаціональної ідентичності і водночас засобом її реалізації. Наприклад, з огляду на візантійський спадок, Україна завжди мала кращі стосунки з Грузією і Вірменією, ніж з Азербайджаном, оскільки в релігійних концепціях Візантії існувало переконання, що релігія не обмежується територіями, а є культурним простором. Україна і Грузія зблизилися ще дужче внаслідок політичних подій і суспільних процесів у Грузії, схожі до тих, що відбувалися і в Україні.

Подібні стосунки існують між Росією та Сербією. Росія допомагала і надалі допомагатиме Сербії, реалізуючи в такий спосіб свої на-

ціональні інтереси. Однак такі стосунки багато в чому завдячують спільній релігії. Україна, хоч і не має таких близьких стосунків з Сербією, та, однак, певного роду свідченням міжнаціональної ідентичності, про яку йдеться, може слугувати факт, що Україна не визнала незалежності Косово у 2008 році.

Іншим засобом реалізації національних інтересів може бути релігійна діаспора, яка підтримує і популяризує потреби держави. Таку діяльність можна дослідити в Україні на прикладі Греко-Католицької й Православної Церков, так і в Польщі – на прикладі Римо-Католицької Церкви.

Для міжнаціональної ідентичності Церква відіграє особливу роль. По-перше, Православна Церква так само, як і Католицька, є частиною ширшої міжнаціональної спільноти, яка діє одночасно з державою, але, як писав Папа Ян Павло II, кожна в своєму просторі. По-друге, з допомогою Церкви можна впливати на ідентичність, керуючись національним інтересом. Явище це унаочнюється на прикладі Православної Церкви Московського Патріархату, яка за допомогою церковних структур формує політичні погляди і симпатії своїх вірних щодо конкретних політиків українського простору. У 2004 році саме ця Церква активно долучилася до виборів в Україні, агітуючи за кандидата, підтримуваного Росією. У такий спосіб через релігію реалізовувалося не лише політичні інтереси, також формувалася громадська думка. Таким чином, серед прихожан Церкви Московського Патріархату сформувалася російська, а не українська міжнаціональна ідентичність.

Повертаючись до теми еміграції, на мою думку, важливим аспектом є факт, що поділ на конфесії поза межами України не має такого великого значення. Буває, що різні православні Церкви українських громад виступають разом в якійсь справі, тоді найважливішим є факт, що Церква об'єднує довкола себе українців. В Україні Православна Церква Київського Патріархату і Православна Автокефальна Церква є, як правило, ворогами, а закордоном, хоч й зберігається формальна відмінність, обидві забезпечують те, що є джерелом спільної міжнаціональної ідентичності, тобто інтереси української держави. Церква Московського Патріархату формально є Церквою російською

і за кордоном, тому в Україні реалізує інтереси й докладається до поширення російської міжнаціональної ідентичності. Ян Павло II, будучи зверхником всієї Католицької Церкви, так само приєднався до здійснення інтересів і прагнень польської нації.

Як в Україні, так і в Польщі суспільство є релігійним. У Польщі приналежність до Католицької Церкви декларує переважна більшість мешканців. В Україні маємо складнішу ситуацію. Однак в описаних непростих умовах люди часто починали боротьбу за свою релігію, а представники Православної Церкви наважувалися на політичну агітацію, що свідчить про високу релігійність українців.

Проте відмінностей між релігійною свідомістю в Польщі та Україні є більше, ніж подібностей. Передовсім, в Україні діє більше Церков і конфесій, і, як показують статистичні дані, немає харизматичного релігійного лідера. Польща натомість є гомогенною у цьому питанні, і Католицька Церква в Польщі, хоч і є частиною світової Церкви, відіграє великою мірою роль національної Церкви. В Україні спроби спрямовані на витворення національної Церкви призвели до її поділів. Тож, з огляду на ворожі позиції зверхників окремих конфесій, видається, що немає можливості постання такої структури. У Польщі Церква однаково як під час поділів, так і в комуністичний період захищала національні інтереси, а в Україні в комуністичні часи і до них Церкви переймалися в основному лише тим, щоб дістати й зібрати довкола себе більше прихожан.

Наступним важливим питанням нашого дослідження є ступені політизації Церкви. У Польщі Церква офіційно є міцно пов'язаною з державою (наприклад, існує церковний шлюб, а в Україні, зважаючи на розмаїтість конфесій, про це не може бути й мови). В Україні Церква абсолютно відділена від Держави, але вищезгадані приклади ілюструють, що Церква з власної ініціативи залучається в політику. На жаль, така ситуація позначається на свідомості людей, які не відрізняють справ релігійних від державних, відповідно, є вразливими до агітації певних Церков.

Отже, ми розглянули долі українських Церков у новому часі, описали ставлення людей до них. Важливими для нас були також конфесійні відносини в Україні, екуменічні процеси та стосунки влади

й Церкви, співвідношення політики і релігії. Було звернено увагу на питання національної Церкви в Україні та деякі проблеми в Польщі, пов'язані з аналогічною темою. Говорячи про це, також відзначили роль релігії у формуванні та реалізації міжнаціональної ідентичності, тобто роль релігії у процесі самовизначення.

*Переклад з польської Марії Познякової та
Всеслави Соловійової*

ПРИМІТКИ:

¹ Jan Paweł II. Pamięć i tożsamość.– Kraków: ZNAK, 2005 – S. 123.

² Ziętek D. Tożsamość i religia. Ormianie w krakowskiej i lwowskiej diasporyze,– Kraków, 2008 – S. 114.

³ Sztumski J. Wielość wartości i potrzeba ich limitacji. // Wartości. Geneza – Wielość – Trwanie / pod red. Cz. Głombika – Katowice, 1995 – S. 12.

⁴ W. Piwowarski. Podstawowe wartości społeczeństwa polskiego. // Religie i kościoły w społeczeństwach postkomunistycznych / pod red. I. Borowik, A. Szyjewskiego – Kraków, 1993– S. 26.

⁵ Релігійно інформаційна служба України. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/ukr/resources/statistics/ukr2009/>, востаннє відвідано 4.07.2009.

⁶ Релігійно інформаційна служба України. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/ukr/resources/statistics/ukr1997/>, востаннє відвідано 4.07.2009.

⁷ Головне статистичне управління Польщі. – Режим доступу: http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_maly_gocznik_statystyczny_2008.pdf, востаннє відвідано 4.07.2009.

⁸ Релігійно інформаційна служба України. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/ukr/resources/statistics/ukr2007/>, востаннє відвідано 4.07.2009.

⁹ Головне статистичне управління Польщі. – Режим доступу: http://scnm.gov.ua/control/uk/publish/article%3Bjsessionid=913044EDF43F5114CF474CF9F9EB7FF0?art_id=49035&cat_id=45374&search_param=%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B0&searchForum=1&searchPublishing=1, востаннє відвідано 4.07.2009.

¹⁰ Там само.

¹¹ Українська Автокефальна Православна Церква. – Режим доступу: <http://hram.od.ua/newspodrobno.php?news=154>, востаннє відвідано 17.06.2009.

¹² Газета «День». – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/129026/>,

востаннє відвідано 17.06.2009.

¹³ Львівська газета. – Режим доступу: <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2006/08/24/17860/>, востаннє відвідано 17.06.2009.

¹⁴ *Wilson A. Ukraincy – Warszawa, 2002. – S. 255.*

¹⁵ Там само. – С. 252.

¹⁶ Там само. – С. 252.

¹⁷ Газета «День». – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/138921/>, востаннє відвідано 21.06.2009.

¹⁸ Екуменічні рухи в Україні. – Режим доступу: <http://www.zaxid.net/article/2764>, востаннє відвідано 18.06.2009.

¹⁹ *Wilson A. Ukraincy. – S. 249.*

²⁰ Русский культурный центр. – Режим доступу: <http://www.rcc.org.ua/index.php?p=1>, востаннє відвідано 18.06.2009.

²¹ *Wilson A. Ukraincy – S. 253.*

²² Там само. – С. 253.

²³ Официальный сайт Украинской Православной Церкви. – Режим доступу: <http://www.pravoslavue.org.ua/>, востаннє відвідано 18.06.2009.

²⁴ *Wilson A. Ukraincy – S. 255.*

²⁵ Газета «День». – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/179617/>, востаннє відвідано 21.06.2009.

²⁶ *Borowik I. Religie i Kościoły w społeczeństwach postkomunistycznych, – Kraków, 1993. – S. 8.*

²⁷ Там само. – С. 9.

²⁸ *Ісиченко І. Історія Христової Церкви в Україні. – Харків, 1999. – С. 52.*

²⁹ Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Режим доступу: <http://litopys.narod.ru/oldukt/volodym.htm>, востаннє відвідано 4.07.2009.

³⁰ *Гулзик К. Гріх християнського світу // Війни і Мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...» / за ред. Лариси Івшиної. – Київ, 2004. – С. 193.*

³¹ *Kosela K. Polak i katolik. Splątana tożsamość. – Warszawa, 2003. – S. 28.*

³² *Wilson A. Ukraincy. – S. 254.*

³³ *Гулзик К. Гріх християнського світу... – С. 190.*

³⁴ *Леонтьев К. Православие и католицизм в Польше / Польская и русская душа – Варшава, 2003 – С. 101.*

³⁵ *Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом – С. 30.*

³⁶ *Borowik I. Religie i Kościoły... – S. 6.*

³⁷ *Wanner C. Burden of Dreams. History and Identity in Post-Soviet Ukraine. – Pennsylvania, 1998. – P. 180.*

³⁸ Borowik I. Religie i Kościoły... – S. 8.

³⁹ Ісиченко І. Історія Христової Церкви... – S. 274.

⁴⁰ Wilson A. Українсу... – S. 249.

⁴¹ Костел Найсвятішого Серця Ісуса. – Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8F_%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0_\(%D0%9B%D1%8C%D0%B2%D1%96%D0%B2\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8F_%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0_(%D0%9B%D1%8C%D0%B2%D1%96%D0%B2)), востаннє відвідано 22.06.2009.

⁴² Hreczko I. Stosunki Międzywyznaniowe na Ukrainie Zachodniej po upadku komunizmu // Religie i kościoły w społeczeństwach postkomunistycznych / I. Borowik, A. Szyjewski – Kraków: Nomos, 1993 – S. 61.

⁴³ Там само. – С. 61.

⁴⁴ Суспільство і Церква. – Режим доступу: http://www.gfk.ua/public_relations/press/press_articles/003903/index.ua.html, востаннє відвідано 22.06.2009.

⁴⁵ Газета «День». – – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/189967/>, востаннє відвідано 22.06.2009.

РЕЦЕНЗІЇ

Іван ГАВРИЛЮК

*ROMUALD ROMAŃSKI. BERESTECZKO 1651. –
WARSZAWA, 1994.*

*WOJCIECH JACEK DŁUGOŁĘCKI. БАТОГ 1652. –
WARSZAWA, 1995.*

*WITOLD BIERNACKI. ŻÓLTE WODY-KORSUŃ 1648. -
WARSZAWA, 2004.*

*KACPER ŚLEDZIŃSKI. ZBARAŻ 1649. - WARSZAWA,
2005.*

Дана рецензія не може вважатися класичною, оскільки для аналізу було взято одразу чотири різні праці, хоч і об'єднані спільною тематикою та подібною структурою викладу. Ці фактори й підштовхнули нас до ідеї написання однієї рецензії для кількох книжок, що, маємо надію, дозволило представити більш ґрунтовний та логічний виклад задуманого.

Книжки «Жовті Води-Корсунь 1648 р.», «Збараж 1649 р.», «Берестечко 1651 р.» та «Батог 1652 р.», видані в 1990-х і 2000-х рр. варшавським видавництвом «Bellona», присвячені найбільшим битвам перших років козацької революції в Україні середини – другої половини XVII ст. Вони продовжують серію книжок, присвячених тим чи іншим збройним конфліктам від античності до сьогодення.

Для кращого розуміння матеріалу ми спробували розбити пропонований текст на кілька пунктів, кожен із яких відповідає певному важливому нюансу, характерному для всієї рецензованої літератури.

1. Чималим досягненням можна вважати саму появу даних книжок на полицях книжкових крамниць. У трьох з п'яти аналізованих битв польська коронна армія зазнала цілковитих поразок, фактично припинивши своє існування. Очевидно, що «добрий історик» має керуватися джерелами, а не емоціями, утім, болісні й трагічні сторінки власної історії, які доводиться розбирати й описувати, завжди становлять певну проблему навіть для професіонала. У контексті сказаного мусимо зауважити, що досі не видано книжку про Пилявецьку битву вересня 1648 р., хоча її джерельна база є доволі багатою. Натомість героїчна оборона Збараської фортеці протягом липня-серпня 1649 р. та перемога під Берестечком є одними зі славних сторінок в історії польської армії та польського воєнного мистецтва.

2. Півстоліття перебування Польщі в соціалістичному таборі, а отже, усунення дражливих сторінок минулого у відносинах між «братніми народами» на другий план, спричинилося до маргіналізації подібних досліджень. Праці, видані в міжвоєнній Польщі (Chrząszcz Izidor Edmund. *Żółte Wody*. - Jaworów, 1930; Frąs Ludwik. *Obrońca Zbaraża w 1649*. - Kraków, 1932; Kubala Ludwik. *Bitwa pod Beresteczkiem*. - Warszawa, 1925), вже не відповідають новітнім вимогам. Порівняно вбога джерельна база та ідеологічна заангажованість робить їх незадовільними для потреб науковців та широкого загалу читачів. Тим паче сама тема козацької революції була та й залишається актуальною як для Польщі, так і для нашої держави, адже вона стала переломною віхою в історії двох країн-сусідок.

3. Структура кожної з книжок така: ситуація перед битвою, концентрація обох армій в районі майбутніх боїв, сили сторін, безпосередньо сама битва (кілька фаз, здебільшого дві-три), її результати та висновки. Подібна структура є класичною формою опису воєнних дій, дозволяючи охопити всі важливі деталі дослідження. Потрібно також зважати на необхідність дотримання певних пропорцій: огляд ситуації перед збройним зіткненням та сили сторін не повинні залишати опис самої битви в тіні, оскільки це руйнує форму й головну ідею дослідження. Іноді автори (особливо в «Збаражі 1649 р.») відходили від зазначеного принципу, лишаючи перед читачем багато недомовок і знаків питань. Утім, для істориків-

початківців, які цікавляться військовою історією, ці книжки можуть дати чітке уявлення про те, як пишуться роботи подібної тематики.

4. Кожна з книжок містить доволі великий список як джерел (опублікованих й неопублікованих), так і літератури, що згодиться історичу, який цікавиться або професійно займається даною проблематикою. Варто зауважити, що більшість джерел була залишена саме польською стороною, що не може не вносити певний дисбаланс в освітлення тогочасних подій.

5. На жаль, авторам рецензованих робіт не вдалося уникнути певних гіперболізацій. Здебільшого це пояснюється необдуманим цитуванням авторів XVII ст., які, будучи поляками, шукали причини власних поразок переважно у неймовірній кількості ворогів (козаків і татар) й при найменшій нагоді підносили власні звитяги до неймовірних висот. Гадаю, варто зваженіше оцінювати кількість козацько-татарського війська під Збаражем, не довіряючи цифрам у півмільйона осіб та фразам «вкрили все поле трупом», «гори забитих» тощо. Ми повинні пам'ятати, що сучасники тих подій були дітьми своєї епохи й не могли писати інакше, а це значить, що їхні свідчення треба ретельно перевіряти іншими тогочасними повідомленнями, листами, звітами тощо.

6. Головним здобутком рецензованої літератури є саме відхід від емоційного підходу до дражливих питань козацької революції та спроба професійного осмислення тих далеких подій. Залишається сподіватися, що українська історіографія не стоятиме осторонь й також дасть гідну оцінку не лише політичним і соціальним аспектам Хмельниччини, але й військовим кампаніям тих буремних років.

Ольга ГНИДЮК

ANNA PACHOCKA DZIECIŃSTWO WE DWORZE
SZLACHECKIM W I POŁOWIE XIX WIEKU.

Kraków: Avalon, 2009. – 267 s.

Книжка польської дослідниці Анни Пахоцької висвітлює одну із сторін приватного повсякденного життя шляхти і присвячена темі дітей і дитинства. Це чергове поповнення невеликого переліку польських досліджень з подібної тематики, якелогічно продовжує видану у 2006 р. книжку Дороти Жовандж-Стшельчик, присвячену дитячому повсякденню XV-XVIIIст. Праця ж Анни Пахоцької охоплює наступний часовий відрізок: від останнього поділу Речі Посполитої у 1795 р. до січневого повстання 1863 р. Прикметним для цього часу є збільшення кількості щоденників, які вели жінки. У них вони описували не лише спогади про своє дитинство, але й власний досвід материнства.

В основі роботи Анни Пахоцької аналіз приватних щоденників, спогадів, листування польської шляхти, а також порадників і виховної літератури того часу. Авторка має на меті показати, що у першій половині XIX ст. віку дитинства стали надавати більшого значення аніж до того, та відповіді на питання, чим керувались батьки, виховуючи своїх дітей, і як сприймалися нововведення. Для цього вона порівнює традиції догляду і виховання дітей, яких дотримувались у шляхетських домах, з нормами, прописаними в теоретичній літературі. У першому розділі вказується на зміни в традиціях в порівнянні з попереднім століттям. Утім, далі по тексту, подібних співставлень практично немає, за винятком загальних, коротких підсумків, а тому часто важко відрізнити тяглість традицій від нових тенденцій у вихованні.

Структура книжки є традиційною для праць з історії дитинства і відповідає тим сторонам життя дітей, про які є згадки у щоденниках чи

теоретичній літературі. Отже, у п'яти розділах авторка розповідає про різноманітні аспекти дитячого повсякдення в шляхетських і магнатських родинах з усіма його радощами і прикрощами. Гортаючи книжку, читач має приємність довідатись про людей, які оточували і доглядали дітей, про одяг, дозволя, ігри, іграшки, дитячу літературу та способи піклування про дитяче здоров'я. Можна прочитати, яким був дитячий розпорядок дня, або які обов'язки покладали дорослі на дітей, і яке місце їм відводилося у родинному колі. Не залишається поза увагою і темарелігії, патріотичного виховання початкового домашнього навчання, зокрема – хто, як і чому саме вчив дітей після п'ятого року життя.

Текст легкий для прочитання і буде цікавий не лише фахівцям з історії чи дотичних дисциплін, але й широкому загалу читачів. Наприкінці подана бібліографія, яка буде корисною у подальших роботах з історії дітей і дитинства на польських землях. Дослідження наповнене цитатами з різноманітних джерел, що за задумом авторки, має наблизити читача до описуваної епохи. Книжка щедро оздоблена кольоровими якісними ілюстраціями, що допомагає яскраво уявити давні часи дитинства.

Анна ЛАЗАР

MARIUSZ KORZENIOWSKI
ZA ŻŁOTĄ BRAMĄ. DZIAŁALNOŚĆ SPOŁECZNO-
POLITYCZNA POLAKÓW W KIJOWIE W LATACH
1905–1920.

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
Lublin 2009, s. 621.

У книжці *За Золотою Брамою. Суспільно-політична діяльність поляків у Києві в 1905-1920 рр.* Маріуш Коженьовський описує інституційне життя поляків Києва в період від Жовтневого маніфесту Миколи II, завдяки якому стали можливими невідомі раніше громадянські права, зокрема і право на зібрання, і до виведення польських військ із Києва під час радянсько-польської війни. У цей час у Києві діяло багато організацій, які забезпечували потреби польського населення. Автор зосередив свою увагу саме на цьому аспекті життя поляків, вважаючи, що їхній внесок у розвиток міста, зокрема діяльність в непольських контекстах, заслуговує на окреме дослідження. Завдяки вдалій постановці питання та скрупульозному дослідженню, виник добре структурований компендіум про польські заклади суспільної допомоги, освіти та преси, а також професійні, кооперативні, військові, культурні і, нарешті, молодіжні товариства. Кожен підрозділ присвячений окремій організації та містить інформацію про їхній розвиток та притаманну їм ідеологію. Характеризуючи їх, автор опирається на архівні джерела: віднаходить документи, що були підготовлені для реєстрації певної організації, статuti та згадки в тогочасній пресі.

Маріуш Коженьовський ретельно досліджує згадки про польське життя Києва. Автор аналізує близько 60 періодичних видань, вказує

на їхню специфіку та склад редакційної колегії, неодноразово реферує окремі статті і, звісно, наводить інформацію про досліджувані організації. Видається, що наступним кроком у дослідженні має стати більш широке зображення економічного підґрунтя суспільно-політичної діяльності поляків у Києві протягом цього періоду.

Мистецько-літературні осередки цікавлять автора лише в якості формальних організацій. Проте інформацію про них, окрім літературних творів та спогадів, можна знайти у праці «Польське літературне життя в 1905–1918 рр.» Тадеуша Женкевіча, або ж у праці Пьотра Хорбатовського «Польське театральне життя в 1905–1920 рр.» та у шостому томі «Київського щоденника» під редакцією Генрика Стронського, що має назву «Поляки у Києві». Остання книжка важлива також і через те, що вона є продовженням «Київського щоденника», який видавали київські поляки в Лондоні. Важливою в цьому контексті є стаття С. С. Нічей «“Польський Київ” і його знищення в 1918–1920 рр. у спогадах киян», що була опублікована в «Східному огляді», Т. 2, 1992/3, та стаття В. Менджецького «Польський Київ 1900–1921» з тому *Польща. Україна. Осадчук*.

Особливої привабливості праці додає вступ, де автор наводить присвячені Києву фрагменти з польської белетристики та спогадів, показуючи читачам Київ очима Ярослава Івашкевича, Корнеля Макушинського, чи менш відомих М. Наленч-Добровольського, Т. Заблоцького, Я. Бартошевича, а також захоплений погляд Х. Глінки. Напевно, саме під враженням від спогадів останнього – «В тіні Золотих Воріт» – виникла назва важливого киевознавчого дослідження Маріуша Коженювського.

Анна ЛАЗАР

ІНТЕРАКТИВНА МАПА ПОЛЬСЬКИХ МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ У ДОРАДЯНСЬКОМУ КИЄВІ

<http://cpes.com.ua/index.php/uk/projects/kyivlevels/citymapukr>

У 2010 року було здійснено проєкт під назвою «Колективна пам'ять польських емігрантів про дорадянський Київ і виселення». Його метою було створення інтерактивної мапи польських місць пам'яті у Києві, яка була б розміщена у вільному доступі в інтернеті. Мапа містить фотографії, історичну довідку, бібліографію, цитати зі спогадів і навіть аудіо записи інтерв'ю. Вона доступна трьома мовами: польською, українською і англійською.

Відправним пунктом для створення мапи служили спогади тих поляків, які мусили залишити Київ через зв'язки з урядом Української Народної Республіки (1917–1920). Ті, хто залишилися у місті, переслідувалися, були репатрійовані чи зіслані до Казахстану. Майже через сорок років у Лондоні було створено Гурток польських киян, силами яких були опубліковані перші п'ять томів «Київських спогадів» (*Pamiętnik Kijowski*), які, серед іншого, містили спомини про Київ вимушених емігрантів. У них знаходимо згадки про місця пам'яті у дореволюційному Києві, пов'язані з релігійним, соціальним, публічним, культурним життям спільноти. Крім того, важливими є інтерв'ю з тими поляками, які вже кілька поколінь мешкають у Києві. Завдяки ним можна з'ясувати, які з місць пам'яті дотепер є актуальними для польської громади, а які – вже забуті.

В основі теоретичної і методологічної бази дослідження лежить поняття **місце пам'яті** (*lieu de memoire*), вперше використане П'єром Нора майже 20 років тому. Тоді була відкрита нова сторінка в історичних дослідженнях, коли на перший план вийшла людська

пам'ять, спогади і комемораційні практики, пов'язані з минулим. Польський дослідник Анжей Шопчинський писав, що причина популярності досліджень місць пам'яті почасти в тому, що в сучасній культурі домінує короткостроковість – тобто теперішнє твориться з низки непов'язаних між собою подій. Додаючи простору історичності, ми ніби театралізуємо минуле, адже місця пам'яті пов'язані зі специфічними ритуалами і наголосом на зв'язку поколінь, а це є свого роду ліками від шаленого ритму сьогодення.

Проект здійснювався в рамках програми «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» фундації *Geschichtswerkstatt Europa*, був розроблений і втілений істориками з Центру польських і європейських студій Національного Університету «Кієво-Могилянська Академія» Оленою Бетлій і Катериною Дисою і філологом з Інституту Славістики Польської Академії Наук Анною Лазар.

Ярослав ПРИСТАШ

УКРАЇНСЬКА ВАРШАВА

ROMAN SZAGAŁA, EMILIAN WISZKA, UKRAIŃCY
W WARSZAWIE

Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń-Warszawa, 644 s.

Роман Шагала та Омелян Вішка, українські історики з Польщі, видали книжку про українські сліди у Варшаві: особи, місця, події, організації тощо. Сучасний житель столиці Польщі навіть не уявляє, хто проживав або приїжджав до Варшави. Навіть ми, українці, знаємо лише про Соломію Крушельницьку, Тараса Шевченка, Юрія Липу, Степана Бандеру, Івана Огієнка, Євгена Маланюка, Миколу Вороного, Симона Петлюру... А їх було тисячі – вони жили і працювали, одружувалися і народжували дітей. Одні гостювали проїздом, інші пов'язали своє життя з цим містом. Варшава для українців була вікном на захід, притулком, домом, місцем кар'єри.

Ще до заснування Варшави руські князі видавали свої дочок за місцевих володарів з Мазовші. У часи Речі Посполитої «гостями» з України були шляхетські сенатори (напр. не згадані у книжці Адам Кисіль чи Богдан Статкевич), депутати, козацькі послы та навіть піймані ватажки козацьких повстань, що в муках закінчували там своє життя. У XVI ст. у місті почали з'являтися православні, а пізніше й греко-католицькі священники. Сліди східного обряду в столиці Польщі залишилися донині як спадок віротерпимої Речі Посполитої та православної Російської імперії. XIX ст. принесло моду на українських оперних співаків. Окрім Соломії Крушельницької, знаменитими були Олександр Мишуга та Адам Дідур. Ця традиція продовжується й до сьогодні: Ольга Пасічник, Марта Боберська,

Андрій Шкурган, Петро Цегельський продовжують тішити польських меломанів.

Найбільшою хвилею української еміграції були політичні біженці, особливо їхнє число збільшилося після поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Серед них були історики та мовознавці (Василь Біднов, Роман Смаль-Стоцький, Дмитро Дорошенко, Олександр Лотоцький, Мирон Кордуба, Іван Фещенко-Чопівський), художники та письменники (Євген Маланюк, Юрій Липа, Олена Теліга, Наталія Ливицька-Холодна, Ніл Хасевич, Петро Холодний), військові (ген. Марко Безручко, Симон Петаюра, Павло Шандрук та навіть Нестор Махно). Єдиною вулицею Варшави названою на честь українського вченого є вулиця Стефана Балея, доктора філософії.

Професійні групи гуртувалися у товариства: політично-військові (дипломатичні місії, Український центральний комітет), студентські («Громада», «Чорноморе», «Запоріжжя»), суспільні (Український клуб), наукові (Український науковий інститут), мистецькі («Танк», «Спокій»). У міжвоєнний період діяла навіть школа ім. Лесі Українки (поетеса, до речі, приїжджала лікуватися до Творків під Варшавою).

Крім емігрантів, у столиці Другої Речі Посполитої навчалися й перебували представники української національної меншини. Серед них було багато політиків, наприклад, віце-маршалок Сейму Польської Республіки Василь Мудрий чи сенатор Богдан Лепкий. Діяла легальна партія українців УНДО та нелегальна — ОУН, члени якої у Варшаві скоїли замах на міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького. До ОУН належали Олена і Михайло Теліги, які працювали у Варшаві.

Під час Другої світової війни функціонував Український допомоговий комітет та Український центральний комітет [не плутати з довоєнним УЦК — Я. П.] У березні 1944 р. польська підпільна Армія Крайова здійснила напад на УДК і розстріляла п'ять діячів, разом з її головою Михайлом Поготовком. У Варшавському повстанні загинуло кілька українських повстанців, які воювали за Польщу. Найвідомішими є брати Орест і В'ячеслав Федороньки, їхній батько Семен, православний капелан, загинув у Катині, розстріляний НКВС 1940 р. Під час повстання відзначився Лев Биковський, який врятував книгозбірню міської наукової бібліотеки на вул. Кошиковій,

де зберігалися архіви Івана Огієнка та Івана Липи. Коли Червона армія увійшла у Варшаву, українців в ній уже не було: більшість утекла до Канади, Франції, Німеччини, добре знаючи, що їх чекатиме в соціалістичній Польщі.

Другу частину книжки складають біографії варшавських українців. Аналіз життєпису 375 осіб дозволяє відтворити вікові, статеві, професійні дані українських варшав'ян. Шкода, що автори цієї монографії не продовжили досліджень до теперішніх часів, адже після Другої світової війни та акції «Вісла» Варшаву почали знову заселяти українські емігранти і члени української національної меншини. Тоді можна було б додати до когорти ще кілька прізвищ: поета Остапа Лапського, науковців — Тетяну Голинську, Олю Гнатюк, Степана Козака, Лідію Стефановську, Василя Назарука, художників — Арету Федак, Мирослава Машлянку, музиканта Роксану Вікалюк. Тепер у Варшаві сильний науковий центр молодих науковців з України, стипендіатів, студентів.

Варто додати, що ще у 1996 р. ідею написати про українців у Варшаві втілював Антін Середницький у своїх «Польсько-українських есе». У розділі «Українці у Варшаві» він перелічує імена усіх відомих українців, що там коли-небудь проживали. Серед них варто згадати тих, про які Роман Шагала і Омелян Вішка мовчать: брат Богдана Хмельницького Захарій та його син Юрій Хмельницький, Іван Нечуй-Левицький, Пантелеймон Куліш, Ярослав Галан, Максим Рильський.

Отже, автори монографії ґрунтовно дослідили причини та мотивації присутності в місті українців. На основі цієї книжки можна навіть створити шлях українськими слідами у Варшаві, починаючи, звичайно, від православного кладовища, де знайдемо багато славних імен тих, які залишилися у столиці Польщі навіки.

Олексій КОПТЯЖИН

С. І. КРАВЧЕНКО.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ПОЛЬЩІ 20-30 РР.
XX СТ. У СВІТЛІ СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ
ПРОЦЕСІВ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ. ЛІТЕРАТУРНА
КОМУНІКАЦІЯ. ПОЛЬСЬКО- УКРАЇНСЬКИЙ
ДІАЛОГ.

Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки, 2009.

Представлена книжка дає чудове уявлення про суспільно-політичну та культурну ситуацію у міжвоєнній Польщі. Авторка аналізує роль друкованих видань у суспільному житті та їхній вплив на процес організації та розвиток різноманітних течій у культурно-мистецькому середовищі. Дослідження вдало балансує на межі суспільно-політичних наук і літературознавства, однаково добре розкриваючи особливості формування естетичних смаків польського інтелектуального середовища і одночасно вписуючи їх в загальний контекст суспільних і політичних перетворень Другої Речі Посполитої.

Однією з головних проблем Польщі міжвоєнних десятиріч була ситуація на прикордонних землях із мішаним населенням: Галичині, Волині, Підляшші, Холмщині. Особливе місце належало Львову як центру польського націоналістичного руху та польської культури на східних кресах. Тож, тема українсько-польського діалогу є наскрізною для аналізу тих форм, яких цей процес набував. Різні погляди зіштовхувалися, формувалися опозиційні табори, між якими відбувалася активна полеміка та обмін ідеями і концепціями. На цей період припадає стрімкий розвиток друкованих ЗМІ. За статистикою

авторки, якщо на 1925 р. в Польщі існувало 1700 періодичних видань, то в 1937 р. – 2692. Цей комплексний і багатовекторний процес розпадається на кілька тематичних блоків.

Перш за все, на 20-30 рр. ХХ століття припадає бурхливий розвиток польського мистецького авангарду. Отже, цілком закономірною видається поява великої кількості періодичних видань, що публікували твори літературно-мистецьких груп та об'єднань. Проаналізувавши погляди дослідників на типологію польської міжвоєнної преси, авторка об'єднує їхній досвід у власну класифікацію.

Найбільшу групу становлять видання окремих літературних груп. Як правило, більшість з них воліли лишатися осторонь політичного процесу, зосереджуючись на розвитку тієї чи іншої естетичної позиції, хоча й не були цілком аполітичними. Дослідниця використовує поділ Єжи Квятковського на еволюційний і революційний напрями розвитку літератури. Найяскравішими представниками останнього були літературні футуристи, а їхнім центром став Краків. Загалом, можна стверджувати, що з-поміж інших рухів футуристи мали найгіршу організацію видавничого процесу, так і не зумівши створити потужного друкованого органу. Найголосніші маніфести вони поширювали через листівки-«одноднівки», які можна було друкувати великими накладками як звичайні газети. Звісно, це слугувало зростанню популярності їхніх творів. У середині 1920-х рр. Александер Ват і Анатоль Стерн видавали альманах «Новей штуки», в якому намагалися подолати обмеженість радикалізму перших років.

Поряд з футуристами існувало об'єднання «Краківська Авангарда». Їхній часопис – «Звотніца» – спочатку друкував твори різної стилістичної спрямованості, в тому числі футуристів (Б. Ясенський, А. Стерн, А. Ват) і формістів (Л. Хвістек, Т. Чижевський та ін.), а в другій половині 1920-х рр. перетворився на друкований орган окремої літературної групи у складі Я. Бженковського, Я. Курека, Ю. Пшибося. Серед еволюціоністів унікальне місце посідав «Скамандер» – єдина творча група, незаангажована в політичний процес, яка мала колосальний вплив на культурну ситуацію в міжвоєнній Польщі. Крім однойменного журналу, вона видавала популярну газету «Літературні

відомості» (Wiadomości Literackie). Ядро «Скамандра» складала «велика п'ятірка»: Ю. Тувім, Я. Івашкевич, Я. Лехонь, А. Слонімський, К. Вежинський.

Другу групу складають видання суспільно-літературного спрямування. Спільною рисою для багатьох з них було поєднання літератури і політичних маніфестацій. Найхарактерніше це виявилось серед лівих видань, які фактично обслуговували потреби Комуністичної партії Польщі («Дзвігня», «Левар», «Культура робітничача»). Дещо менше це стосується львівських «Сигналів», найбільш ліберального з усіх лівих видань. Популярними були і консервативні католицькі видання, зокрема «Тенча» та «Культура», редаговані Щепаном Єленським. Осторонь лишався «Вербум» (1934–1939 рр.), який принципово не торкався суспільно-політичних питань, зосереджуючись на популяризації загальних гуманістичних цінностей.

Охарактеризувавши спектр наявних суспільних течій, С. Кравченко порушує питання місця української проблематики в літературознавчій і публіцистичній думці досліджуваного періоду. В який спосіб відбувався польсько-український діалог в періодиці 20-30 рр., які платформи використовувалися, які проблеми хвилювали і які погляди щодо їхнього вирішення пропонувалися – от питання, що ставить перед собою дослідниця. «Європеїзація» смаків польських інтелектуалів негативно позначилася на зацікавленні проблематикою східного регіону. Аж до початку 1930-х рр. і перших спроб часопису «Камена» повернути інтерес до слов'янського питання, тема «слов'янського світу» перебувала в тіні.

Суспільно-політичним підґрунтям для українсько-польського діалогу слугувала ідея прометеїзму, довкола якої об'єднувалися діячі антирадянської еміграції. Серед них важливою постаттю був Єжи Гедройць, засновник часопису «Бунт Млодих», що «мав авторський характер, не репрезентував жодної суспільної чи політичної групи, а інтерес загалу був його найбільшою вартістю». Видання постійно порушувало дражливі питання. У 1938 р. воно опублікувало (але вже змінивши назву на «Політика») колективну працю А. Бохенського, С. Лося та В. Бончковського «Польсько-українські

проблеми Червінської землі», перший наклад якої було вилучено цензурою, а пізніші – виходили зі значними скороченнями. Попри симпатії до Пiлсудського і ідеї сильної держави, часопису вдавалося забезпечувати плюралізм думок. У 1936 р. започатковується цикл інтерв'ю з провідними діячами українського суспільства. В одному з інтерв'ю В. Кубійович подає аналіз ситуації на східних теренах і на підставі статистичного матеріалу, що доводить зменшення кількості українських шкіл при незначному відсоткові католицького населення, розкриває сутність антиукраїнської політики польського уряду на цих землях в 1910–1930 рр.

С. Кравченко аналізує роль окремих особистостей, що гуртувалися довкола «Польсько-українського бюлетня», у процесі налагодження польсько-українського діалогу. Наприклад, деякі підрозділи присвячені постатям Владзімежа Бончковського, Леона Василевського, Адольфа Бохенського та їхньому публіцистичному доробку, присвяченому українській тематиці. Спільною рисою, що об'єднувала творчість цих діячів стала боротьба зі стереотипами у сприйнятті одного народу іншим. Намагання віднайти спільні «точки дотику», через які могло відбутися порозуміння, сприяє популяризації на сторінках видання «політичного портрету» того чи іншого діяча, чия постать справила важливий вплив на взаємовідносини двох народів.

Показовою є аналітична стаття Бончковського, присвячена такій неоднозначній постаті як В'ячеслав Липинський, де автор, лишаючи осторонь науковий доробок, наголошує на непересічних політичних здібностях Липинського і визнає, що для українського народу він став набагато важливішою фігурою, ніж міг би бути для поляків. Леон Василевський, в свою чергу, вважав, що здобуття Польщею незалежності покладає на поляків ініціативу і відповідальність за пошуки порозуміння, і закликав до пошуку шляхів консолідації в середині країни і налагодженню співпраці з усіма суспільними групами.

Юзеф Лободовський, народившись на Віленщині, а дитячі роки провівши на Кубані, витворював в своїх текстах романтизований та ідеалізований образ українців, закорінений у козацькій традиції, постійно апелював до історичної спадщини. Він критично ставився до

польської політики на східних теренах, вважаючи що вона призводить до відчуження між двома народами, зокрема про це ідеться в одній з його публікацій під красномовною назвою «Грюнвальд чи Пилявці?». Зрештою, з «Бюлетнем...» співпрацювали й самі українці: Богдан Лепкий, Євген Маланюк, Роман Смаль-Стоцький, Павло Ковжун, Іван Кедрин та ін. Особливо активним дописувачем був Євген Маланюк: понад 60 публікацій різних жанрів протягом семи років. Йому належить заслуга популяризації в Польщі української культури, у тому числі і творчості діячів «розстріляного відродження».

Останнім важливим блоком проблем, на якому зупиняється авторка, стає входження української літератури в дискурс польської періодики 20-30 рр. Зазначаючи, що у порівнянні з публіцистикою, що торкалася наболілих і актуальних проблем польсько-українського співжиття, ця тематика має для польської періодики другорядне значення, авторка відзначає і певні позитивні зрушення в цьому напрямі. Публікувалися переклади поетичних і прозових творів, огляд літературних тенденцій та явищ, рецензії на нові видання тощо. Через літературну творчість українська тематика з'явилася у найрізноманітніших виданнях: від суб'єктивних футуристичних «одноднівок» до найвпливовіших часописів, присвячених переважно публіцистиці. Додатково розглядаються і літературні проблеми, пов'язані з особливостями перекладу українських літературних творів польською, коли, внаслідок різних прочитань, вони могли втрачати специфічно національне забарвлення, набуваючи універсальних рис, що робило їх доступнішими і зрозумілишими для широкого кола читачів.

Таким чином, в своїй роботі С. Кравченко намагається продемонструвати спільність для України і Польщі культурного і суспільно-політичного середовища у міжвоєнний період, намагання віднайти шляхом активного діалогу спільних зовнішньополітичних орієнтирів, політичних й економічних переваг від польсько-українського союзу, зрозуміти специфіку польсько-українських історичних відносин, віднайти спільне героїчне минуле і здобутки культури.

Юлія ПОЛІКОВСЬКА

СУХОМЛИНОВ О. М.

КУЛЬТУРНІ ПОГРАНИЧЧЯ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА
СТАРУ ПРОБЛЕМУ: МОНОГРАФІЯ.

Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. – 212 с.

Монографія Олексія Сухомлинова «Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему» є продовженням попередніх студій автора над особливостями польсько-українського та буковинського мовного і культурного пограниччя, польською меншиною та діяльністю національних товариств в Україні, українською полоністикою та польською україністикою. У ній автор розкриває механізми та принципи функціонування культурних погранич, зокрема польсько-українського пограниччя. Олексій Сухомлинов порушує питання співжиття кількох культур: полілогу польсько-українсько-турецького простору Адамполя та мультикультуралізму Буковини. Дослідник заглиблюється у теоретичні питання полікультурності, колективної свідомості, історичного міфу, ідентичності та історичної пам'яті. Автор рекомендує свою монографію «студентам антропологам, історикам, соціологам, культурологам, філологам тощо, а також, як додаткову літературу при вивченні курсів культурознавства, словесності, польської мови тощо. Монографія може бути цікавою та корисною для широкого кола читачів, що займаються антропологією культури»¹.

Постулюючи в назві монографії «новий погляд на стару проблему», Олексій Сухомлинов намагається переглянути значення

¹ Сухомлинов О. М. Культурні пограниччя: Новий погляд на стару проблему: Монографія. Донецьк, 2008. – С. 2.

польсько-українських та польсько-турецьких стосунків в історичній ретроспективі, «наділити» Буковину функціями мультикультурного простору, оскільки «проаналізувавши чисельні дослідження, присвячені розглядуваній території, – автор стверджує, – що жодна з наукових праць не дає повного тлумачення феномену культури Буковини. Не виникає жодних застережень щодо територіально-географічних аспектів, проте культурологічний та антропологічний аналіз вимагає від науковців максимальної часової точності. Урахування хронотопічності культурних явищ на Буковині та історико-політичного контексту може нам розкрити механізми цього складного карпатського суспільного організму»².

Запропонований Сухомлиновим підхід базується на засадах мультидисциплінарного аналізу, поєднуючи підходи таких дисциплін, як: антропологія, історія, лінгвістика, соціологія та культурологія. Такий метод сприяє «поміркованому» прочитанню історії пограничних територій та розкодуванню мультикультурних знаків, а наріжним для даного дослідження є поняття історичної пам'яті як «явища закономірного, тому що культурні пограниччя можуть розглядатись у багатьох аспектах, у тому числі в антропосоціологічному»³. Саме міждисциплінарність підходу є ключем до повноцінного висвітлення проблеми міжетнічних контактів. Сам автор зазначає, що «складність і надзвичайність цього суспільно-культурного явища вимагає всебічного вивчення та інтердисциплінарного підходу до аналізу цього регіону, його мешканців та міжлюдських реляцій. Такий підхід значно поширює горизонти дослідження, дозволяє інтерпретувати значно більшу кількість матеріалів і водночас є причиною суперечок та певної розгубленості у наукових колах»⁴.

У першій половині монографії «Загальні механізми та принципи функціонування культурного пограниччя»⁵ автор дає оцінку стану дослідженості теми, історіографічним проблемам, множинності думок та тлумачить основні поняття, обґрунтовуючи доцільність

² Там само. – С. 122.

³ Там само. – С. 19.

⁴ Там само. – С. 50.

⁵ Там само. – С. 9–79.

використання того чи іншого терміну. Серед основних понять, що визначають культурне пограниччя, він виокремлює категорії «колективної свідомості», «історичної пам'яті», «національної ідентичності», «малої вітчизни», «міфу» тощо, які відкривають перед дослідником нові можливості для інтерпретації. У теоретичному розділі він аналізує польсько-українське пограниччя, визначаючи, що хоча Креси є типовим пограниччям (передусім культурним), проте, не всі пограниччя можна назвати «кресами». Термін «креси» має символічне значення для вихідців із пограниччя, оскільки «особливий статус прикордонних земель та ситуація на східних рубежах сприяли взаємопроникненню, взаємотворенню та співіснуванню Кресів як геополітичної території та Кресів як продукту свідомості, чуттєвості та досвіду, здобутого спільнотою»⁶.

У роботі розглядається явище «кресової свідомості», яка об'єднує народи, що проживають на т.зв. кресовому просторі – спільний історичний досвід, пам'ять, культуру. Так, тема Кресів охоплює не лише східний простір пограниччя Речі Посполитої, але й опиняється в центрі уваги досліджень, що торкаються питання «багатокультурності» та «локальності», «глобалізації» та «спільності», «тотожності» тощо. Зважаючи на географічні аспекти, автор розрізняє «близькі» та «далекі» креси: «важливим моментом є часовий та просторовий аспекти. Віддаленість від центру прямо пропорційна інтенсивності культурних впливів: чим далі від етнічної Польщі, тим слабші культурні реляції поляків на Кресах з коронними землями і відчутніші впливи сусідніх народів»⁷. Щодо українського трактування мультикультуралізму, автор, посилаючись на першоджерела цього поняття та історичний контекст, зазначає: «аналізуючи праці українських дослідників, можна стверджувати, у науковому середовищі замість поняття пограниччя культур більш поширений (і в основі своїй нейтральний) термін мультикультуралізм»⁸.

⁶ Там само. – С. 60.

⁷ Там само. – С. 30–31.

⁸ Там само. – С. 55.

Крім того, у дослідженні важливе місце посідає аналіз польських кресових архетипів та міфів як складової пограничного способу мислення та регіональної ідентичності, а «доказом багатозначності пограниччя є основані на реальних географічних, історичних, політичних, соціальних та культурних чинниках міфи: екзотики, перехрестя шляхів та зіткнення культур, кордону, школи мужності, глухої пущі, царства природи, метафізичної природи, знищеної Аркадії, втраченого раю, вогнища шляхетської культури, народної стихії, антагонізмів, пекла історії, братської могили тощо»⁹. Дослідник простежує засади функціонування топосу «слов'янської Шотландії» у польській літературі від Ренесансу до Другої світової війни. Він вказує на чинники, що спричинили еволюцію образу Кресів та світогляду митців, робить висновки щодо джерел розбіжностей у візіях території пограниччя.

Друга частина монографії «Пограничність геополітичних просторів» є спробою пояснити функціонування культурних погранич у конкретних часопросторах, зокрема у Туреччині, на Буковині та Східній Україні. У дослідженні можемо подибати новий погляд на польсько-турецьку минувшину. Наведені істориком факти мають сформувані позитивне, позбавлене стереотипів, бачення історичного процесу та засвідчити культурні взаємовпливи на польсько-турецькому пограниччі. Частина монографії присвячена польському поселенню у Туреччині та особистостям, які були посередниками між двома культурами. Заслугою автора є те, що він наводить маловідомі факти з історії польсько-турецьких контактів, що може вплинути на зміну сприйняття Туреччини як суто орієнтальної держави.

Проблема регіоналізації поліетнічних теренів розглядається у чотирьох розділах: «Буковина як пограниччя культур (у контексті інтеграційних процесів у Європі)», «Буковинська багатокультурність: міф чи реальність?», «Буковинська спільнота Бердянська: синкретизм культури та регіональна ідентичність», «Релятивність мовного та культурного погранич». Дослідник простежує процеси формування буковинського регіонального етносу у різні історичні періоди, дає характеристику суспільно-

⁹ Там само. – С. 79.

культурним системам, що визначалися приналежністю до того чи іншого державного організму. На прикладі сучасного «буковинського руху», зокрема об'єднання буковинців у Бердянську, доводиться факт існування окремого регіонального типу ідентичності, яка, попри певні конфлікти та суперечки, що мали місце в історії цього краю, базується на толерантності та культурному полілозі.

В останніх розділах подається етнічна картина сучасної України. Використовуючи поняття «соціології міста», Олексій Сухомлинов теоретично обґрунтовує і впроваджує в науковий обіг термін «культурний тигель», що означає «місця зіткнення культур, етнокультурної структуризації та оцінки простору, що відбувається протягом незначного відрізка часу», а також «пограничний простір, якому властиві інтенсивні процеси культурної адаптації та інтеграції, своєрідної амальгамації, більшою мірою національної асиміляції та акультурації, де культурна penetрація та мовна інтерференція, через взаємовпливи культурних систем пришвидшує процеси творення регіональної культури та локальної ідентичності»¹⁰.

Підсумовуючи дослідження, Олексій Сухомлинов вказує на те, що «цей короткий нарис [...] є тільки ще однією спробою аналізу феномену погранич»¹¹. До сьогодні залишаються непоясненими механізми функціонування кресового геополітичного організму в самому центрі Європи. Чим більше з'являється досліджень, присвячених цій проблематиці, тим більше виникає нових запитань. Чи мешканці до кінця усвідомлюють власну винятковість, специфіку регіональної ідентичності? Чи міжетнічний діалог зможе стати ключем до порозуміння у конфліктних ситуаціях? Чи на сьогодні збереглися традиції міжкультурної взаємодії?

Гадаю, нерозкритим лишається питання Кресів, оскільки в даній монографії вони постають лише як польсько-українське пограниччя тоді, як територіальна та культурна присутність білоруського та литовського народів лишається поза увагою. Крім того, видається, що автор недооцінює значення єврейського компонента та його вплив на цільність цього явища.

¹⁰ Там само. – С. 161.

¹¹ Там само. – С. 139.

Утім, Олексій Сухомлинов зробив значний внесок у дослідження проблеми «культурного пограниччя», оскільки дав аналіз точок зору щодо даної проблеми в українській та зарубіжній історіографії та оновив науково-термінологічний апарат, змінивши постановку проблеми у дослідженнях конкретних геополітичних територій, зокрема польсько-українського пограниччя Кресів, полікультурної Буковини, польського острова в турецькому морі – Адамполя.

Олена РИБІЙ

МИСТЕЦТВО СЛУЖІННЯ ДІТЯМ

Рецензія на кн.: Я. Корчак. Дитя людське:
Вибрані твори пер. з пол. – К., Дух і Літера, 2007. – 536 с.

Мотив письменництва нерідко визначає ступінь проникнення в душу та довіру читацької аудиторії до рукопису. У польського письменника з єврейськими коренями Януша Корчака такий мотив чи не найповажніший: щире бажання донести до людей плоди власного унікального, глибоко пережитого досвіду дитячого лікаря, тонкого психолога, доброго наставника дітей та просто уважного спостерігача життя.

Книга «Дитя людське» – це своєрідна збірка жанрово різноманітних творів, тематично об'єднаних духом дитиноцентризму. П'ять поданих у книзі текстів різнобічно висвітлюють філософію Корчака: радикальні у своєму неприйнятті шаблонного виховання письменницькі спостереження та поради з трактату «Як любити дитину» межують з інтимно-ліричними, глибокими у своїй життєвій простоті «Молитвами тих, котрі не моляться». Самобутня спроба реконструкції психологізму дитячого й материнського страждання (які «й по сьогодні такі ж самі, як і колись») – оповідь «Діти Біблії. Мойсей», резонує своїм жагучим бажанням досягнути приховану у віках правду з прикінцевим «Щоденником», «гнітючою щоденниковою літературою», описом буденних, понуро мізерних проблем Дому Сиріт, в'язнем яких і став наприкінці життя його директор, великий педагог Януш Корчак.

Не випадає з тематичного ряду збірки, наскрізно присвяченої «дитячому», й п'єса «Сенат шаленців», фантазмагорійні на перший погляд замальовки з життя мешканців будинку божевільних.

Божевільні в драмі Корчака набагато подібніші до дітей, ніж звичайні дорослі. Через свою гостру щиросердність, емоційну контрастність та важку контрольованість «шаленці» засуджені на ізоляцію від світу «соціальних масок», але в той самий час потребують мудрого наставника, упорядника їхнього внутрішнього світу. Корчак начебто демонструє обережну, проте жорстку аналогію між будинком шаленців та власне сиротинцем; вустами Лікаря з п»еси пояснює ключову настанову зі свого таки універсального педагогічного світогляду: «..не навідную їх, а живу з ними, не співчуваю, а співвідчуваю. Не маю погорди до світу ілюзій; без принизливого почуття вищості заперечую або визнаю слухність».

Роби як хочеш. Я нічого не забороняю і не наказую

Власне, Корчак не мав педагогічної освіти, однак йому вдалося мистецьки проінтерпретувати приховані істини одиничного досвіду. Як вмійлий герменевт подій, базував свою методика виховання на чисельних спостереженнях, методом проб та помилок дійшов висновку щодо нежиттєздатності стандартного підходу до втручання в тонку матерію дитячого. Адже дорослий, прагнучи нав»язати дитині своє бачення правильного поведження, має навчитися передусім й самому опановувати науку взаєморозуміння, яка прокладає шлях виключно необхідній двосторонній відкритості.

Корчак застерігає від абсолютизації нормативного знання, від поклоніння «ідеальним кривим»: страх помилитися і, як наслідок, виховання «за книжкою» часом притупляє природне відчуття доброго та поганого для дитини, робить лінивою думку. Великий педагог – ворог інструкцій та приписів: найретельніша схема позбавлена тонкої природної гармонії, завжди залишається її слабким віддунням, каркасом, на який радше варто нанизувати власні спостереження та інтуїції.

Боячись, щоб смерть не забрала в нас дитини, ми забираємо дитину в життя; не бажаючи, щоб вона померла, ми не даємо їй жити.

Центровий текст збірки - «Як любити дитину», зосереджений на питаннях не тільки дитячого світосприйняття, але й материнства, від якого чи не найбільше залежить подальша доля дитини. Материнство для Корчака – це суворе випробування на мудрість, адже щоб

дотриматися балансу у вихованні, жінці потрібно приборкати найпотужнішу зі стихій – непереборнута надшалену любов до власного породження. Письменник розглядає материнство як обов'язок діяти мудро, як школу безкорисливої любові та як жорстокий акт, коли така рідна частинка матері мусить існувати до певної міри окремо, підтверджуючи житеву настанову «це твоя чужа дитина».

Корчак переймається питанням, що формує дитину, факторами впливу на її розвиток, які ґрунтуються не так як на спадковості, а лежать в площині середовища виховання, панівного сімейного духу. Характерно, що автор не соромиться говорити про власні педагогічні поразки – вони частина буденної роботи кожного, хто наважився стати на порозі між двома світами: дитячим та дорослим. Корчак попереджає: зазирати у двері дитинства треба полишивши ілюзії та з очима, відкритими до важкого розуміння. Діти, ще «безпринципні» дослідники в чудернацькому світі дорослих, часто нехтують встановленими правилами та цінностями, тому їм не важко розтрити щент ідеалістичний запал недосвідченого вихователя. Немає дітей, є люди, пояснює Корчак, отож, живуть в тому самому світі добра і зла, тільки інших правил гри, іншого чуттєвого масштабу.

Це швидкоплинна мода, помилка, непорозуміння, що все невидатне здається нам беззартісним, неправильним. Ми хворіємо на безсмертя.

Напрочуд цікавим видається оформлення книги художником Віктором Гукайлом. Сповнені сумної експресії ілюстрації, що виконані в складній техніці монотипії, сповна відображають загальний настрій книги. Однотипні похмурі кольори та фрагментарність сюжетів, навмисна недовершеність образів, штрихоподібне зображення людських постатей створюють ілюзію проникнення в потаємне людське. Відсутність зовнішньої досконалості та скрупульозної передачі деталей, на яких має несвідомо фокусуватися думка, дозволяє сконцентрувати увагу на глибшому пласті, в тому числі на переповненому тугою мотиві «коричневої нереальності», який, попри двозначність та незвичайність фігур, сприймається на чуттєвому рівні. «Коричнево-чорні» інтенції художника вступають в діалог з важкою корчаківською долею, відлуння якої у книзі подекуди проглядають крізь рядки (найбільше ж у «Щоденнику»): тема

сирітства та ще й під час фашистської окупації надламала оптимізм щирого педагога, який так хотів бачити дорослий світ розумним та добрим, і особливо – у своєму ставленні до дитини.

Корчак вчить нас жити глибиною простого та повсякденного, вчить жити вдумливо якомога раніше, не відкладаючи розкіш бути мудрим на старість. «Дитя людське» – це книга-сповідь людини, чие життєве призначення стало темою усіх його щирих творів, це книга-розмова про душевно невід'ємне і в той же час швидкоплинне, про дитинство, яке неодмінно має бути зігріте зрілою любов'ю.

Юлія ПОЛІКОВСЬКА

ГУСТАВ ГЕРЛІНГ-ГРУДЗІНСЬКИЙ
«ІНШИЙ СВІТ: СОВЕТСЬКІ ЗАПИСКИ»

Чернівці: Книги – XXI, 2010. – 316 с.

До уваги читача автобіографічний твір Густава Герлінг-Грудзінського – спогади польського письменника з подорожі в місця «не надто віддалені», а саме: концтабори на півночі СРСР, який є прикладом того як за кожною буквою, за кожним іменем і за кожним реченням стояли справжні, невигадані люди, їхня доля, страждання, розпач і смерть.

У березні 1940 року двадцятидворічний Густав Герлінг-Грудзінський (студент Варшавської політехніки, активіст і спів-організатор підпільної незалежницької групи) на шляху зі Львова до Литви був заарештований енкаведистами як «німецький шпигун» й отримав п'ять років концтабору. Так почався його шлях радянськими таборами та рефлексії над прийдешнім та таким примарним майбутнім. До закінчення терміну ніхто, як і Герлінг-Грудзінський, днів не рахував, адже голод, виснажлива праця, мороз, люди-звірі відбирали надію в'язнів на те, що коли-небудь це може завершитися, ба навіть, коли й завершиться – він ніколи вже не повернеться до звиклого трибу життя. У січні 1942 після оголошення сухого голодування Грудзінському вдалося домогтися амністії згідно з Договором Сікорського – Майського, за яким громадяни Польщі могли вийти на волю задля «спільної боротьби проти Третього Рейху». Про два роки життя в радянському концтаборі під Архангельськом він і написав книжку «Інший світ: советські записки». Після звільнення виснажений і змучений молодий чоловік мусив без копійки переїхати товарняками половину Росії, аби записатися до лав армії генерала Андерса.

Безліч історій, описаних в «Іншому світі» є досить приватними, щоб стати надбанням широкого кола читачів, проте надто значущими, аби залишитися непомітними на тлі історичних подій, саме тому мені тяжко зарахувати цей еґо-документ до жанру романістики, навіть автобіографічної чи історичної. Книжки, присвячені приватній сфері життя, особистим переживанням людини, завжди приваблюють широке коло читачів. Серед них неодмінно опиняться й нечисленні ті, хто розділив долю автора поневіряннями по табірній системі ГУЛАґу.

Книжка складається з трьох частин, що охоплюють п'ятнадцять розділів та епілог «Падіння Парижа». Тексти організовані за хронологічним і, частково, тематичним принципами. Разом з автором ми рушаємо у страшну подорож від Вітебської в'язниці – першого етапу Ґустава Герлінґ-Ґрудзінського – через місце основної його розміщення – табору в околицях с. Єрцево Архангельської області – до післятабірних споминів автора. Тематично «щоденник» можна поділити на дві змістові частини: у першій – увага зосереджується на побуті в'язничної «цивілізації», роздумах над цінністю людського життя та нормами моралі, у другій – предметом розповіді стають технології виживання та торування шляху до примарної, але такої очікуваної свободи.

Настільною книгою Ґустава Герлінґ-Ґрудзінського стає каторжний роман Федора Достоєвського «Записки з Мертвого дому». Тож, першу сторінку своїх мемуарів автор розпочинає з епіґрафа про «заживо Мертвий дім». Подібними є і структура обох творів, і спосіб розгортання оповіді. Роман Достоєвського, врешті, буквально присутній в «Іншому світі»: саме його читає в таборі Герлінґ-Ґрудзінський і в розділі, який так і називається – «Записки з Мертвого дому», – розповідає про свої враження від цієї книги.

З кожною сторінкою читач усе глибше занурюється в світ ГУЛАґу, що досягається завдяки детальним описам і розлогим характеристикам: підконвойна робота, вихідний день, Різдво, лазня, лікарня, виступ «художньої самодіяльності», невдала втеча тощо. Проте, як на мене, найважливішим для нас є антропоцентричний підхід до проблематики – можливість подивитися на історію епохи

«великих чисток» постає перед нами крізь призму численних людських історії, трагічних доль та випадковостей, якими пронизаний автобіографічний роман. Відбуваючи покарання, Густав Герлінг-Грудзінський зустрічає різних людей, але доля жодного з персонажів не повторюється та не переплітається з іншими історіями. Колишні офіцери радянської армії, рідні героїв Радянського Союзу, видатні колись актори та оперні співачки, «нацмени», громадяни «ворожих» до СРСР держав та численні інші категорії населення – ніхто не знайшов сховища від «залізної мітли советської справедливості»¹. Одні – зразкові громадяни, що залишалися відданими радянській владі та комуністичній марксистсько-ленінській доктрині до кону, інші – опозиціонери, що ненавиділи усе, породжене тоталітарною машиною СРСР – всі зустрілися на архіпелазі ГУЛАГ.

Великою заслугою книжки, на мою думку, є можливість зануритись у історичне тло подій середини 20-х – початку 40-х років ХХ ст. На сторінках «Іншого світу» з'являються постаті Зінов'єва, Каменева, Бухаріна, роздуми над причинами німецько-радянської співпраці та російсько-фінської війни, чистки та Велика Чистка 1936–37 рр., антирелігійна кампанія, антисемітизм, режимні міста, колективізацію, східно-китайська залізниця ... Незважаючи на широку проблематику, у кожному з пасажів є спільний компонент – «імперія зла» та режим, який вона породила.

Особливо гостро в Герлінга-Грудзінського наголошується на польській ідентичності, солідарності з народом та тривозі за майбутнє Польщі. Густава непокоїть дихотомія втрати/збереження своєї ідентичності на фоні пережитих подій. Так, фраза одного з персонажів – «Росія – родина, а Польща – край наших батьків» – спонукає автора до гірких роздумів та переживань. Надзвичайно розлогими є його думки з приводу входу Польщі за пактом Молотова-Ріббентропа до складу Радянського Союзу та ролі «застави, яку використовують і пускають в обіг», яка відводилась для польського народу.

Ненав'язливо, проте вражаюче, книжка нагадує про нелюдськість системи, що породила концтабори: про допити, які замість розкриття

¹ Густав Герлінг-Грудзінський «Інший світ: советські записки». – Чернівці, 2010. – С. 97.

факту злочину, переконували в'язня у його скоєнні; про працю, що стала знаряддям тортур; про урків як членів неофіційної табірної ієрархії; про слідчих, які опинялися на нарах поряд з тими, кого вони самі ж недавно засудили; врешті, про систему, яка контролює не тільки вчинки і слова, але й силоміць вправляє спосіб думання – тоталітаризм в дії.

Тож, «Інший світ» варто читати, щоб зрозуміти, скільки бід і розчарувань може витримати людина, молодий європеєць, двадцятилітній юнак-поляк, який за волею обставин опинився в центрі Європейського континенту, пошматованого двома тоталітарними режимами — сталінським й гітлерівським. Завдяки багатому матеріалу, у якому поєднуються художність викладу, історичний фактаж, подорожні нотатки, приватні переживання, автор малює картину жахів тоталітаризму. Ця оповідь-сповідь є неймовірним свідченням епохи, розповіддю від першої особи про радянські концтабори, побачені зсередини оком іноземця.

Федір ШЕПЕЛЬ

НЕСХОДИМА ШУЛЬЦЛАНДІЯ,
АБО КНИГА ПРО ДИВНОГО ПИСЬМЕННИКА

Фіцовський Єжи. Регіони великої єресі та околиці.
Бруно Шульц і його міфологія / Пер. з польськ. А.
Павлишина. – К. : Дух і літера, 2010. – 544 с.*

Цю книгу можна було б назвати по-іншому: «Літературні мандрівки поляка Україною». А оскільки «ім'я» їй уже дано, поквапимось зауважити, що збірник есеїв та наукових праць Єжи Фіцовського «Регіони великої єресі та околиці», попри використаний у заголовку чи не найуживаніший нині термін у державі, до сучасного політичного спектру України, на щастя, не має жодного стосунку. Та й сама Україна згадується на сторінках книги нечасто. Втім, видавництво «Дух і літера» зробило велику справу, підготувавши та надрукувавши її україномовний переклад. Адже особа знаного у світі письменника й художника Бруно Шульца є для нашої культури своєрідним (а головне – своєчасним) місточком у великий світ.

Літературознавець Ігор Клех з приводу появи російськомовних перекладів Шульцових «Цинамонових крамниць» та «Санаторію під Клепсидрою» висловив примітну думку: «Вдалий своєчасний переклад – ніби відповідь, підглянута в задачнику, коли умови задачі вже поставлені твоєю культурою на твоїй мові, але відповідного рішення поки що немає. Адже перекладається в щасливому випадку не просто інше – далеке – нове, а саме те, чого так не вистачає тут, на місці». Те ж саме, здається, стосується й тепер уже наявних

* Передрук з: <http://litakcent.com/2010/11/22/neshodyma-shulclandija-abo-knyha-pro-dyvnoho-pysmennyka.html>

україномовних видань Бруно Шульца та його вдячного біографа й популяризатора Єжи Фіцовського.

«Те, що я зібрав у книжці, – скромно пояснює автор, – то лише біографічні відомості та глоси захопленого читача на полях великого твору... Можливо, я писав про мого Шульца, про те, що і як я в нього прочитав». Ці слова – ознака чемної людини. Насправді ж, за наймовірніше скрупульозним вивченням, здавалося б, несуттєвих дрібничок, пов'язаних із Бруно Шульцем та його епохою, – глибоке й різнобічне розуміння особистості автора й проникливе трактування його творів. Понад те, інколи ловиш себе на думці, що знайомишся з самостійним художнім твором. Це саме та літературознавча книга, після якої хочеться прочитати й того, про кого в ній розповідається. Завдяки власній Божій іскорці, Єжи Фіцовському вдалося розкрити «незвичайну особистість Шульца, його виразну духовну індивідуальність». Він справді вдало знаходить відповіді на питання, що ведуть до розуміння творчості митця. «Літературна критика не раз помічала й підкреслювала живописність прози Шульца як очевидну рису його письменства, – пише Фіцовський. – З не меншою слухністю можна було б констатувати літературність його рисунків і гравюр».

У житті кожної людини є миттєвості, коли з особливою гостротою згадується дитинство. Тоді по-справжньому починаєш розуміти і «Маленького принца» Антуана де Сент-Екзюпері й щиро радіти «Блакитній дитині» Анатолія Дімарова. «Сум за повнотою дитинства є старим, як мистецтво, – пише Фіцовський. – Але ніхто досі не вчинив і того головного прагнення програми свого мистецтва і не уречевив його в літературі з такою досконалістю. Шульц найшов ключа до тих зачарованих дверей, за якими творці часто підглядали отой світ крізь отвір для ключа. Отож, становище Шульца в мистецтві є винятковим і неповторним».

Не будемо полемізувати з автором. На його думку, Шульц перетворює дитинство на щось більш значуще, ніж досі було прийнято вважати: «Міф кружляє Дрогобичем, переминюючи шарпаків, що грають у гудзики, на магічних віщунів, які на тріщині муру ворожать майбутнє, а купця переминують у пророка чи домовика». Більше того, услід за Шульцем він стверджує: «результати міфологізації

світу бувають інколи разюче подібними до наслідків сучасної науки, впроваджені на шляхах поезії, сперті на суб'єктивні, інтуїтивні відчуття, наче самостійно провадять впритул до наукових теорій про природу дійсності. Айнштайнівське релятивне поняття часу суперечить здоровому глуздові, але не суб'єктивним емоційним відчуттям».

Втім, книга дивує не лише сміливим і неповторним трактуванням творчості Бруно Шульца. Для жителя сьогочасної України знайдеться чимало несподіваних історичних трактувань, здавалося б, відомих істин. Так, читач із подивом дізнається, що Бруно Шульц, народившись у Дрогобичі 1892 року, є уродженцем... Малопольщі. І це при тому, що населений пункт, згадуваний ще у літописах Київської Русі, майбутній обласний центр УРСР і районний – сучасної України? Наприкінці ХІХ століття Дрогобич входив до складу Австро-Угорщини. (Була ще польська та німецька окупація в столітті минулому). Зате підкреслюється, що в Україні, а не на теренах Малопольщі (хоч мовиться про той-таки Дрогобич) письменник... «трагічно загинув». Уточнюється, що – від руки гестапівця, але, мовляв, інших євреїв – десь під Трускавцем – розстріляла якась «українська боївка». Але то так, до слова.

Бруно Шульц – від народження – єврей, здатний задля коханої кинути юдейську громаду й перейти до католицизму. Писав і мислив він переважно польською, хоч і вдавався до німецькомовних літературних спроб. В енциклопедіях та науковій літературі його називають то «невільним громадянином трьох імперій», то «австро-польським єврейським письменником», то «класиком і гордістю польської культури», то «знаменитим єврейським письменником і художником», врешті-решт – «єврейським художником і майстром польського слова». (Щоправда, у вересні 1940 року арештовувався НКВД як «український буржуазний націоналіст (курсив мій. – Ф.Ш.) за використання у пропагандистській картині про визволення трудящих Західної України... жовто-блакитної гами фарб». Химерно? Хтозна. Бо, як стверджується у книзі Фіцовського, Шульц особливо цінував серед учительського колективу гімназії імені короля Владислава Ягелли товариство вчителя фізики та математики Олексія Кушака, «прихованого українського націоналіста, який

захоплено навчав колег формулювати зв'язні логічні дефініції та влучно описувати явища»).

Фіцовський повсякчас показує надзвичайну актуальність творчості Великого Бруно, його відповідальне ставлення до всього, що виходить з-під пера творця. «Ми забуваємо, – оперуючи поточним словом, про те, що це фрагменти давніх і вічних історій, що ми будемо наче варвари, наші будинки з уламків скульптур і статуй богів» – писав Шульц в есеї «Міфологізація дійсності». Загляньте на шпальти будь-якої газети, інтернетівської веб-сторінки чи (що ще гірше) послушайте чиесь «свободне» слово... Справді, думки уродженця Дрогобича ще довго будуть на часі.

Особливу роль у творчості Бруно Шульца – як письменницькій так і графічній – відіграли жінки. «Середовище, – пише Фіцовський, і – в якому перебував Шульц, було далеким від справ мистецтва. Ні з родичами, ні з колективом гімназійних учителів він не міг ділитися своїми міркуваннями, провадити дискусії на теми, які його цікавили найбільше. Він шукав таких духовних товаришів, іноді обдаровував довірою та інтелектуальними звиряннями осіб, не здатних уповні його зрозуміти. Потреба у співрозмовнику була нездоланною, а вразливість на жіночий чар такими непоборними, що найчастіше саме жінки ставали у листуванні письменника його сповідницями». В есеї «Жінка ідол і повелителька» Фіцовський наводить уривок з інтерв'ю Бруно Шульца 1939 року одному з львівських видань.

« – Уже давно я зауважив, що у письменстві ви розряджаєтеся духовно, а в малюнку – сексуально. – Так воно і є. Я не зумів би написати мазохістського роману. Зрештою, соромився б».

А далі Фіцовський детально розглядає цю тему, щедро ілюструючи її роботами Шульца з так званої «Ідолопоклонної книги» (своєрідного художнього альбому), порівнюючи, наприклад, з символічними образами Едварда Мунка (жінка – пожирачка чоловіків, яка несе їм згубу) і пояснюючи, що було, насправді, не так усе й просто, як у тому інтерв'ю. Мовляв, Шульцова жінка перебуває поза добром і злом. На відміну від карикатурних «поклонників Ідола», чоловіків-карликів, жінка завжди недоторкана, вона не лише не підлягає спотворенню, гротескному потрактуванню, а й покращена, представлена інколи

більшою турботою про її вроду та жіночу привабливість. Водночас її жорстокість принадна і благословенна. Вона – владна. Візьмемо на себе сміливість додати до сказаного Фіцовським, що тонка натура Шульца відчувала прихід третього тисячоліття – великої доби жіноцтва, – свого роду повернення матріархату на новому рівні, коли жіноцтво справді повсюдно виходить на перші ролі. І тепер уже навіть відверте плазування чоловіків перед ними не вигадка митця-мозахіста чи втілення його фантастично-еротичних мрій. Нещодавно цілком серйозні вчені довели, що чоловіки, яким доводиться багато працювати з корицею (цинамоном) особливо глибоко знаються на жінках.

У роки, коли ім'я дрогобичанина набуло світової відомості, його почали порівнювати з Марселем Прустом та Францом Кафкою, Андрієм Платоновим та Валеріаном Підмогильним. А чи «Санаторійна зона» Миколи Хвильового, написана ще 1924 року в цьому ж контексті не варта уваги? («Санаторійна зона водночас відкрита і закрита система, – пояснює Микола Жулинський. – Це – реальність і фантастика, які сплелися в гіперболізованому клубку-символі». «Стосунки в санаторії з кожним днем ставали нестерпнішими. Ніяк не заперечиш – ми просто потрапили в пастку» Це – Шульц, 1935). І все ж, слід погодитися з Єжи Фіцовським, що «тільки дуже поверхова обізнаність із творчістю Шульца може уповноважити до твердження про близьку спорідненість з Кафкою». Він надто своєрідний. А ось чи не було б цікавим таке зіставлення з латиноамериканською літературою з її магічним реалізмом? Здається, цим питанням Фіцовський не переймався.

«Єресь» та похідні від неї – чи не найуживаніші слова в книзі Фіцовського. Можливо, саме в такому сенсі варто сприйняти нашу думку про те, що з погляду якихось глобальних уявлень Шульц був людиною свого часу. Як відомо, тодішні керманічі (здається, Шульц політикою не цікавився і не був прибічником тоталітаризму) переймалися проблемою творення нової людини. «Ми хочемо створити людину вдруге, на образ і подобу манекена», – заявляв у той же час Шульц. Звісно, створюваний ним химерний світ існував лише в царині духу, а ось на просторах Третього Райху та СРСР – з людей дійсно намагалися створити придатний для втілення найсміливіших

фантазій вождів матеріал («Гвозди бы делают из этих людей», Ніколай Тіхонов). «Хто зна, – читаємо у Шульца, – скільки є страждених, скалічених, фрагментарних постатей життя, як от штучно склепане, нашвидку збите цвяхами життя шаф і столів, розп'ятого дерева, таких мучеників жорстокої людської винахідливості. Страхітливі трасплянтації чужих і ненависних одна одній порід дерева, які скуто в одну нещасну особистість!».

Постійно наголошуючи, яким тягарем для митця була педагогічна діяльність, Фіцовський водночас наводить такі яскраві приклади творчого підходу Шульца на даній ниві, що насправді, як це не парадоксально, виникає неоторне бажання, аби побільше вчителів та викладачів вузів дізналися про те, яким чином він будував свої уроки. Спогади його вихованців наводять на думку, що Шульц мав непересічний талант педагога так само, як і письменника та графіка..

Чимало сторінок у книзі приділено графоманству, котре намагалося паразитувати на своєрідній творчості Бруно Шульца. Власне, йдеться про манію якогось Трухановського, який майстрував свій плагіат без жодного докору сумління, завдаючи ранимій душі Шульца гострого болю та чимало клопотів. «Бездарні копії образів, намальовані дилетантом», пародійність та карикатурність його писань, зумовлені бездарністю та наївністю Трухановського, показували, з одного боку, що «самокритика в цього чоловіка цілком паралізована», а з іншого – виявлять незахищеність справжнього митця. Прикро, але кожне помітне явище у цьому світі має свого якщо не й не Герострата, то Трухановського точно.

Доволі дотепно автор розповідає про життя без творчості за радянських часів, тобто в 1939-1941 рр. Мова йде тільки про «ремісниче малювання», оскільки сподівання на письменницьку працю перекреслили польсько-радянські письменники Львова, очолювані Вандою Василевською, кинувши в обличчя Бруно Шульцові: «Прусти нам не потрібні». «З нотками гумору, змішаного з відразою, Шульц розповідав про свої ремісничо-малярські клопоти й пригоди, – пише Фіцовський. Редакція дрогобицької газети замовила йому ілюстрації чи віньєтки для репортажу про жнива. Замовлення він виконав, проте негайно був викликаний до редакції, де від нього

жадали ... ідеологічної ретуші: дорисувати босим дівчатам-жницям взуття. Він слухняно дорисував. Шульц не ставився до цих робіт серйозно. І коли якогось дня виявилось, що повішане на будинку ратуші велике полотно із подобою Сталіна, виконане Шульцем на замовлення місцевої влади, загадали галки, він сказав приятелям, що оце вперше в житті факт знищення творіння його власних рук спричиняє йому справжню насолоду».

Після другої окупації Дрогобича гітлерівцями (перша була 1939 року, коли вони поступилися Червоній армії) Шульцеві, щоб вижити, довелося малювати вже на замовлення гестапівця Фелікса Ландау. Саме на стінах спальні його сина він створив барвисті ілюстрації до казок. (Нагадаємо, що вже в роки незалежності України ці стінописи стали причиною відомого міжнародного скандалу, перипетій якого торкався й «ЛітАкцент»).

У літературно-біографічних працях Фіцовського, вміщених у книзі, вдало прокоментовані всі доступні авторові джерела. Наприклад, живі враження очевидців Бруно Шульца, що живо передають атмосферу сприйняття його творчості сучасниками. «З вогником ув очах він показував нам оргію бур'янів за виліпленими з глини й фантазії будиночками. Він утаємничував нас у «мертві затоки» провулків, які гойдали його уяву, давали поживу його задумі. Ми ходили мов наврочені, Бруно втягував нас у світ свого поетичного видива. Він очуднював сіризу й обмеженість маломістечкового життя, яке текло віддалік від нурту сучасної цивілізації. Його малярське око помічало гру кольорів і світла, відкривало красу в бридоті». Це – зі спогадів Ізабелли Чермакової. А в Шульцовому листуванні дослідник бачить не просто інформацію, яка допомагає заповнити біографічні прогалини; він стверджує, що Бруно був одним із останніх у Польщі видатних представників епістолярного мистецтва.

Часом «Регіони...» читаються як жвавий детектив. Особливо, коли йдеться про діяльність Єжи Фіцовського, скажімо, в ході пошуків у просторі й часі втраченого роману «Месія» (це підсумкова річ, нібито щось на кшталт «Цитаделі» Екзюпері чи «Конкордизму» Винниченка). Або про останні дні й години Бруно Шульца. «Епілогові життєпису» митця Фіцовський приділив особливу увагу,

детально розглянувши всі версії трагедії 1942 року, яка сталася в дрогобицькому гетто.

Переклад книги Єжи Фіцовського не просто вводить постать Бруно Шульца до контексту української культури. Дуже важливою є та обставина, на яку звертає увагу газета «День». «Культурний світ Європи та світу, наголошує видання, – справді ідентифікує Україну за якимись окремими «маяками»: Бруно Шульцем, Казимиром Малевичем..., котрі вказують шлях до пізнання України», а не лише міста Дрогобича – «города срединной Европы» (журнал «Знамя»). Надихаючи митців у різних куточках світу, Шульц приваблює їх до своєї малої батьківщини, а отже, хотілося б цього комусь чи ні, – й до України.

На жаль, не все так просто в житті, як видається на перший погляд. Звісно, про шульцівський Дрогобич як українське місто в закордонні чимало людей із подивом дізналося з засобів масової інформації протягом семи років «полеміки» між Україною та Ізраїлем щодо необхідності повернення незаконно вивезених на Близький Схід фресок художника, котрі є однією з помітних окрас другого міста Львівщини. Тоді, зі слів російського дослідника Володимира Соловйова, дії ізраїльтян розкритикував саме Єжи Фіцовський, «вважаючи Бруно Шульца як митця плоть від плоті польської культури, а притягування його до єврейства, якому він належить завдяки випадку власного народження, означає мислити тими ж категоріями, що і його вбивця, а той застрелив його саме як єврея». Вивести твори Шульца з України – як і відділити від України Галичину (навіть через табачний сморід) – неможливо.

Навесні цього року автору цих рядків довелося побувати в Трускавці. Людське море з усього пострадянського простору, Європи, Ізраїля, навіть із Канади. До їх послуг близько тридцяти туристичних фірм. Жодна не працює в напрямку розширення культурних виднокругів приїжджих. Куди вже там «стежками Бруно Шульца» у містечку, де він провів не одні шкільні канікули, часто лікувався і де, в 1928 р. відбувалася його скандальна виставка графіки! Прикро, але навіть на запитання про чудовий пам'ятник Адаму Міцкевичу, поставлений тут із нагоди сторіччя від дня народження поета,

працівниця Музею міста кинула, що то, мовляв справа поляків. (До речі, і сам пам'ятник, і гарний парк оспівані Шульцем в оповіданнях «Осінь» та «Республіка мрій»).

Ой, чи справді тільки їхня?! За кілька кілометрів село Нагуєвичі, де народився Іван Франко, а туристичного маршруту з інколи чи не півмільйонного (за рахунок переважно сезонних гостей!) Трускавця туди не існує. Та завозили б по дорозі на форель абощо. І коли якийсь іноземець, знаючи Міцкевича чи Шульца, ні сном, ні духом не чув, ким для нас є Великий Каменяр, то розповіли б спочатку про двох перших, а потім обов'язково з'явилася б нагода поговорити й про нашого класика. А так... Можливо, з іншим розумінням іноземці підійшли б і до трускавецьких пам'ятників українським патріотам, закатованим польським, гітлерівським та сталінським режимами? Світ дізнався б, що в тюрмах СД у жахливих умовах утримувались поряд, розстрілювались та відправлялися разом до Бухенвальда як прибічники ОУН, так і комуністи та євреї. Воно б може й картина голокосту тоді була точнішою? І зрозумілішим – питання колабораціонізму... Хіба можна весь час дивитися на все через табачний дим і дошукуватись істини через бузиновий сморід?

«Літературні досягнення – видання «Цинамонових крамниць», факт, що він став відомим і визнаним письменником – усе це було для дрогобицького середовища цілковитою несподіванкою, повним сюрпризом», – зауважує Єжи Фіцовський. Здається, що в роки незалежності вже вся культурна Україна у плані сприйняття Шульца переживає щось дуже схоже.

Ознайомлюючись із книгою Фіцовського, наш читач, хочеться вірити, зрозуміє, що мова йде все-таки про події в Україні. Всім своїм та прийшлим людям буде пояснювати, що насправді, попри власні стійкі переконання дослідника сусідньої країни, такі «не лише у євреїв, але й у поляків немає права на одноосібну власність на Бруно Шульца». Що Шульц для української культури як пояснюють літературознавці, «своєрідний перехідник, що підключає її до польської культури й проблематики західноєвропейського модернізму в його центральноєвропейській версії. На Сході таким перехідником, що підключає українську культуру до російської, є постать Гоголя...».

Нарешті, Бруно Шульц як митець не просто захоплює своїм талантом, й об'єднує три народи: поляків, євреїв та українців.

Насамкінець – щодо перекладу дослідження Єжи Фіцовського. Він, на наш погляд, кращий, ніж уже існуючі переклади творів власне Бруно Шульца. Надто великим було бажання зробити з класика польської літератури такого собі тамтешнього вуйка з властивими йому полонізмами, германізмами та іншими «ізмами». Чимало слів, добре зрозумілих жителю Західної України, що, безумовно, відбивають місцевий колорит, на жаль, не сприяють кращому знайомству з творчістю письменника в Україні в цілому.

І все ж віриться, що не лише завдяки глибокому змісту та загалом вдалому перекладу, але й чудовій поліграфії, великій кількості рідкісного ілюстративного матеріалу, значному науковому апарату книга про ще одне помітне явище з так званого українсько-польського культурного «пограниччя» знайде свого вдячного читача й відіграє покладену на неї всіма причетними до її появи позитивну роль. Урешті-решт, читати Фіцовського просто цікаво, бо він справді небайдужий до свого героя.

Джерело: ЛітАкцент, 22 листопада 2010 р.

Ірина КОВАЛЬЧУК

MARTIN POLLACK.

PO GALICJI. O CHASYDACH, HUCUŁACH,
POLAKACH I RUSINACH. IMAGINACYJNA PODRÓŻ
PO GALICJI WSCHODNIEJ I BUKOWINIE, CZYLI
WYPRAWA W ŚWIAT, KTÓREGO NIE MA

Przełożył Andrzej Kopacki, wyd. II. –
Wołowiec: Wyd-wo Czarne, 2007. – 240 s.

Мартін Поляк – знаний австрійський публіцист, перекладач, есеїст. У книжці «По Галичині» автор пропонує читачам ознайомитися з життям у Східній Галичині та Буковині в 1900-х роках (північно-східних складових колишньої Габсбурзької монархії), коли в часи австро-угорського панування там співіснувало багато народів, мов, культур. Підзаголовок праці якнайповніше розкриває тематику й водночас проблематику розвідки: «Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка по Східній Галичині й Буковині, або В світ, якого немає». Проте хотілося би детальніше розповісти про особливості цієї книжки.

Свою розповідь Мартін Поляк будує в незвичний спосіб – це подорож, сповнена туристичних нотаток, історичних фактів, описів природи, цитат з художньої літератури (української, польської, німецької, єврейської) й публіцистики (здебільшого австрійські газети), власних спостережень за повсякденним життям (харчування, одяг, житло, громадські місця [готелі, кав'ярні, шинки тощо], вулиці [архітектура, реклама і т. д.]), ба навіть запахи, які оточували міста й містечка), соціальними, економічними, політичними, релігійними, культурними й мовними конфліктами, науково-освітнім і особистим

життям. За словами Ришарда Капушчинського, ця книжка є і не є літературним репортажем, є і не є збіркою історичних есеїв, є і не є дослідженням культурної антропології, проте водночас вміло й поновому поєднує все це.

Проте не забуваймо, що ця мандрівка є уявною, оскільки політичні зміни після Другої світової війни докорінно трансформували тамтешню етнічну й культурну різноманітність, тому, очевидно, мають місце й домисли, і авторські фантазії. Однак маршрути Мартіна Поляка – це історична реальність, а отже ностальгічна подорож із путівником «По Галичині» в руках можлива й сьогодні. Це – чи не єдиний спосіб *оглянути* тодішній Станіславів, Золочів, Львів, Коломию, Ворохту, Чернівці тощо. Єдине застереження: якщо ви володієте польською. Німецькою мовою праця була видана вже тричі (перше видання з'явилося ще у 80-х рр. ХХ ст.), польською – двічі, українською – на жаль, ще (свідомо!) немає перекладу. У цьому вбачаємо специфіку розвідки – фізичне наближення до своєї Батьківщини. Покажемо у цьому випадку також виявляється своєрідне ставлення українців до власної історії, зацікавлення нею.

Розвідка розрахована на широке міжнародне коло читачів, може бути цікава й для мовознавців. Чи не на кожній сторінці тексту бачимо співіснування мов (цитати часто оригінальному правописі) як ілюстрацію співіснування культур. Натрапляємо навіть на міні-словнички та міні-енциклопедії: пояснення слів (*farnocht* – ввечері, *konis* – клієнти), змін, що відбулися під впливом однієї мови на іншу (*kretschma* – версія пол. *karczma*, або ж «шинок», – одна з найважливіших інституцій в кожному галицькому селі, як зазначає автор). Книжка знайомить з історією походження місцевих назв, легенд тощо, містить також біографічні нотки про Івана Франка, Бруно Шульца, Олексу Довбуша та інших більш або менш відомих постатей, нерозривно пов'язаних зі Східною Галичиною та Буковиною – тими, яких уже немає...

Варто підкреслити, що видання оздоблене фотографіями тогочасних містечок Східної Галичини й Буковини, мапами, що надає інтерактивності й віртуальності книжці, наближає її до сучасного читача.

Книжка «По Галичині» претендує на те, щоб після її прочитання читач міг сказати: «Тепер я знаю, як тоді жили». Точніше: «Багатий джерельний матеріал і уява Мартіна Поляка свідчать, що так жили».

Олег КОЦАРЕВ

ЧЕСЛАВ МІЛОШ. АБЕТКА*.

У молодому харківському видавництві «Треант» вийшов друком український переклад «Абетки» видатного польського літератора Чеслава Мілоша. Це своєрідний «словник в есе», у якому Мілош розповідає про різних людей, місця та явища, розташовані в алфавітному порядку.

Важко перебільшити важливість цієї книжки, а особливо її українського видання. Її переклад – велика заслуга Наталки Сняданко. Рідко яка книжка настільки цікаво, легко і разом ерудовано дозволяє зануритися у контекст інших, але зовсім не чужих Україні культур – передусім польської та меншою мірою американської й західноєвропейської. Письменники, художники, композитори, історики, журналісти, стосунки між ними, анекдоти, особисті враження, краєвиди й спогади – все те, що створює атмосферу доби і культури, а також дає орієнтири, за якими можна рухатися далі.

Чеслав Мілош зростав на польсько-литовсько-єврейсько-російсько-білоруському культурному пограниччі, що особливо актуалізує його досвід для значної частини українців, які живуть в аналогічних межових просторах. Власне, стосунки між різними громадами на півночі колишнього Великого князівства Литовського є успішною альтернативою тим, які мали місце на українсько-польсько-єврейських перетинах. Принаймні такими вони видаються у трактуванні Мілоша, що бачить і показує читачам переважно дружні взаємини різномовних віленських письменників, міжетнічні шлюби і більш-менш філософське ставлення мешканців до регулярних змін

* Ч. Мілош. Абетка. Пер. Наталія Сняданко, передмова Юрій Андрухович, Харків, 2010

кордонів, а також подив місцевих поляків з приводу радикально націоналістичних поглядів своїх співвітчизників з інших регіонів приреченої міжвоєнної Польщі. А можливо, це просто толерантність самого Мілоша, який навіть дуже категоричні та нетерпимі судження вміє висловлювати м'яко і самоіронічно.

Окрім толерантності й творчих пошуків, важлива частина «Абетки» розповідає про досвід виживання під час війни й тоталітарних режимів. Без пафосу і багатослів'я, Мілош зображує людей, які пройшли надзвичайні військові випробування і вижили або загинули, про тих, хто мусив так чи інакше пристосовуватися до нацистського і більшовицького режимів, дозволяючи собі більші або менші моральні компроміси, про жертв кривавого Варшавського повстання, ГУЛАГу, МонтеКассіно або, наприклад, менш відомих жертв такого ката як бідність. Взагалі, проблема залежності людини від економіки доволі часто виринає в роздумах Мілоша. І, будучи виразним антикомуністом та антифашистом, він не забуває про недоліки західної демократії, тобто не дозволяє собі сповзати до рівня ідеологічної пропаганди. Можна навіть назвати це одним зі своєрідних «духовних заповітів» книжки: заклик зберігати власне автентичне розуміння речей і здоровий глузд, якби сильно і переконливо не йшов на людину буревій агітації.

І, звичайно, пізнавальними є суто культурологічні міркування Чеслава Мілоша. Від Вітмена чи Достоевського до духоборів і ролі образу двору в польській літературі – часом особисті й курйозні, часом у пошуку філософської концептуалізації, інколи нарівні естетичного чуття, розчленувати й раціонально проаналізувати яке не завжди вдається, як, приміром, у випадкуз Міцкевичем – вони творять неповторне полотно тексту «Абетки». Ці міркування додають якусь дрібну, але вкрай виразну рису до портретів нібито цілком відомих речей – наприклад, згадка про те, як Сен-Жон Перс пояснював різні авангардні «перевороти» у французькій поезії боротьбою з обридлим багатотомним пануванням олександрійського вірша і не міг збагнути, навіщо проводити аналогічні експерименти поетам інших країн.

І ще раз наголосивши на важливості цієї книжки, відзначивши добрий і органічний переклад, не можна не зауважити й деяких

непорозумінь. Передусім, як і слід було чекати від «пограничної» прози, вони пов'язані з географічними назвами. Перекладачка з редакторами й коректорами так і не визначилися чи називати Вільнюс нинішньою загальновідомою для українців назвою, чи використовувати актуальнішу для поляків і білорусів форму «Вільно» – тож у тексті за незрозумілим принципом співіснують обидва варіанти. Спів існують вони також зі зворушливою «Білорусією», з Кестлером, який часом обертається на Кьостлера, та іншими прикрими дрібницями, які, хочеться сподіватися, не зашкодять читачеві насолодитися чисельнішими перевагами «Абетки».

Євген АНГЕЛ

АДАМ МІХНІК
У ПОШУКАХ СВОБОДИ. ЕСЕЇ ПРО ІСТОРІЮ ТА
ПОЛІТИКУ.

Книжка «У пошуках свободи» є збірником есе Адама Міхніка, які виходили друком з кінця 60-х років ХХ століття і до сьогодні. Його упорядники намагалися відібрати твори, які є найбільш знаковими та вартими уваги. Їхня концепція виражена у назві книжки – «У пошуках свободи. Есеї про політику та історію». Звернемо увагу саме на другу частину назви, адже вона дійсно відображає змістове наповнення збірника, наштовхуючи нас на певні очікування, підтвержені біографією автора. З одного боку, Адам Міхнік історик за фахом, а з другого – людина близька до політики: опозиціонер, політв'язень, учасник «Солідарності», творець опозиційної газети. Отже, не викликає здивування детальний та цікавий аналіз історичних подій, які є каркасом для ширшого кола питань, зокрема політики та ідеології.

Читаючи есе Міхніка, у нас не виникає сумнівів щодо його поглядів на систему політичного життя Польщі. Політичні протистояння впродовж останнього століття відбувалися під знаком боротьби двох ідеологій, які розвинулися на межі ХІХ та ХХ століть. У вступі Міхнік розповідає про 1968 рік, який виявив, «що є в польській думці консервативного, тупого, шовіністичного, просякнутого ксенофобією»¹. Інтелектуал намагається пояснити, чому такі настрої були поширені серед поляків, заглиблюючись в історію польської

¹ Адам Міхнік. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. – К., Дух і літера, 2009. – С. 10.

політичної традиції, національних переконань, які б дали відповідь на сучасні проблеми. Міхнік знаходить відповідь у двох історичних персонах: Пілсудському та Дмовському. Вони «представляли дві різні філософії політики: для соціалістів політика була способом втілення соціалістичного ідеалу; для націонал-демократів – мистецтвом втілення конкретної мети в конкретних обставинах»². Крім того, їхні погляди представляють дві різні візії Польщі: ягайлонської та есдеківської, які відповідають вказаним вище «філософіям».

Пілсудський не був націоналістом, оскільки уявляв Польщу як державу багатьох народів. Як вказує Міхнік, польський «вождь» виріс на Віленщині, специфічному регіоні, де живуть різні народи: литовці, поляки, татари. Така атмосфера не сприяла розквіту ксенофобських почуттів. Протилежних поглядів дотримувався Дмовський, який у «Думках модерного поляка» критикує толерантну політику щодо сусідів та нацменшин, оскільки вона є насмішкою над ідеєю польською незалежності³. Пілсудський представляв так звану ягайлонську візію, яка розглядала Польщу як спільну батьківщину усіх народів, котрі населяли колишню Річ Посполиту. Ми пам'ятаємо про те, що Пілсудський спочатку виношував ідею створення (чи «відновлення») держави трьох народів: польського, литовського та українського. Дмовський, навпаки, бачив загрозу з боку інших народів та їхніх національних рухів.

Політики дотримувалися і протилежних поглядів на суспільний розвиток Польщі. Соціалісти наголошували на подоланні суспільного конфлікту, а націонал-демократи наголошували на національному. Ворог у вигляді євреїв, німців, росіян, русинів був видимою ціллю на противагу більш «розмитому» класовому ворогу в ідеях соціалістів. Таким чином, лише на принципі «Польща для поляків» неможливо було побудувати незалежну Польщу.

Візія Дмовського передбачала антисемітизм, який повинен був стати об'єднавчим фактором для всіх верств суспільства. «В доктрині Дмовського, антисемітизм слугував цементом у споруді модерної польської нації»⁴. Недовіра до представників іншого народу стала

² Там само. – С. 57.

³ Там само. – С. 56.

⁴ Там само. – С. 10.

одним із принципів виховання поляків: саме ендеківський антисемітизм був основою для антисіоністської кампанії 1968 року. Як ми знаємо, того року Адама Міхніка разом з кількома іншими студентами було заарештовано, що викликало масові студентські мітинги. У результаті, режим розпочав репресії, спрямовані супроти інтелігенції та «сіоністів». Комуністичний режим мобілізував націоналістичні настрої поляків, перевівши вектор «народного невдоволення». Загалом проблема антисемітизму є однією з центральних у книжці. Наприклад, всі есе третього розділу присвячені темі Голокосту та взаємин поляків з євреями. У дослідженні порушується питання витоків антисемітизму, а саме: ідеології партії Дмовського. Ендеківська ідеологія посприяла тому, що у Польщі євреїв асоціювали з комуністами. Як вказує Міхнік, антисеміти проводили погроми, але чомусь антипольських акцій з боку євреїв не було.

Адам Міхнік підкреслює складність історичних процесів, яка породжує здавалося б неможливі комбінації політичних поглядів. Наприклад, польське націоналістичне підпілля було антисемітським, проте, воно боролось проти німців, а тому допомагало рятувати євреїв. «Ось специфічний польський парадокс – на окупованій польській землі можна було бути водночас антисемітом, героєм антигітлерівського опору та учасником заходів із порятунку євреїв»⁵. Для порівняння на думку спадають проби пера українських націоналістів у історіописанні, зокрема стосовно «доведення» фактів того, як ОУН допомагало євреям.

Як вказує Адам Міхнік, після закінчення Другої світової війни проблема взаємин поляків та євреїв переродилася в інший формат – поляки-поляки. На думку Міхніка, в часи війни кожен був причетний до зникнення євреїв: чи то реальний вбивця, чи людина, яка побоялася допомоги. Утім, автор не визнає поняття колективної відповідальності. Міхнік, апелюючи до свого польсько-єврейського походження, вказує, що неправильно екстраполювати провину на всіх поляків, навіть на сучасних жителів Єдвабного, тобто нащадків тих, хто вбивав євреїв. Та й взагалі, питання провини надто складне. До того ж, воно ускладнюється різними політичними маніпуляціями.

⁵ Там само. – С. 232.

Наприклад, досить часто виправдовують польський антисемітизм, наводячи аргумент про його антикомуністичне спрямування. Міхнік, іронізуючи, звертає увагу на особливості ставлення до євреїв у Польщі: «Скажу саркастично: нормальний, здоровий антисемітизм – то такий антисемітизм, який каже: «Адам Міхнік – єврей, а тому він – хуліган». Але більш витончений польський антисемітизм каже так: «Адам Міхнік є хуліганом, а тому, мабуть, він – єврей»⁶.

Якщо ж звернутися до авторського стилю письма, то хотілося б підкреслити, що Адам Міхнік постійно застосовує аналіз протиставлень, дуалізму явищ. Протистояння ендеківської та ягайлонської Польщі лежить в основі її політичного життя впродовж останньої сотні років. «Ідейна полеміка – така вже логіка політичної боротьби – завжди схиляється до надмірного висвітлення вад опонента і вибілювання власних спотикань»⁷. Адам Міхнік постійно намагається показати багатосторонність речей, конфлікт ідей. Наприклад, він називає основні пункти політичних суперечок щодо того, якою має бути II Річ Посполита: «моноетнічною чи громадянською, толерантною – демократичною?»⁸. «Націонал-демократія не була однорідним явищем» чи «соціалізм багатозначний» – приклади традиційних для автора характеристик. Він завжди показує два боки медалі, навіть у ставленні до зрадників, оскільки історичні події та явища завжди неоднозначні. Навіть, якщо подивитися на назви есе, то побачимо такі ж формулювання: «Келецький погром: два рахунки сумління», «Гниди та ангели», «Хами та ангели», «Князь та жебрак».

Один із розділів книжки присвячений особистостям, які стали знаковими як для польської історії, так і для автора. Антоній Слонімський, Ян Юзеф Ліпський, Єжи Ґедройць, Яцек Куронь – його друзі та вчителі. Есе про їхнє життя (вчинки та погляди) стають для нас своєрідним екскурсом у минулі епохи. Аналіз поглядів та вчинків заглиблює в життя Польщі, зокрема політичні перипетії. Наприклад, Антоній Слонімський: «типовий поляк єврейського походження, який любив Польщу та служив їй, плакаючи гордістю пам'ять про

⁶ Там само. – С. 277.

⁷ Там само. – С. 236.

⁸ Там само. – С. 227.

своїх єврейських предків»⁹. Ян Юзеф Лепський охарактеризований, як «сіль польської землі. Дитя варшавської інтелігенції, підпільник АК, вояк Варшавського повстання, ... урешті голова Польської Соціалістичної Партії»¹⁰. Крім того, він ще й прихильник співпраці з сусідніми народами, запеклий супротивник антисемітизму. Єжи Ґедройць, за словами Міхніка, – «найбільший з-поміж польських емігрантів»¹¹. Як вказує автор, Ґедройць був людиною, що не боялася говорити правду, за що часто була критикована іншими поляками. Наголос на цьому є досить важливим, оскільки Міхнік і сам звертається до драгливих тем, які неоднозначно сприймаються в суспільстві.

Останній розділ книги присвячений Польщі після Оксамитової революції. Хоча Адам Міхнік звертається до проблем сучасної Польщі, проте стиль постановки проблеми той самий. Єдина відмінність у тому, що акцент на історичному «каркасі» трохи менший. На відміну від есе 60-80-х років, «післяреволюційні» есе Міхніка мають ширше політичне спрямування. Утім, він не забуває звертатися до історичних прикладів для того, щоб проілюструвати сучасність. Наприклад, він описує спротив ендеків щодо першого президента Польщі Габрієля Нарутовича, коли демократія зіграла роль стічної канави. Автор застерігає читачів від такої ж канави у сучасній Польщі. Він не хоче, щоб колись якийсь польський президент повторяв слова Нарутовича: «Ви маєте рацію, це не Європа. Ці люди краще б почувалися під тими, хто сидів у них на шиї та бив їх по морді»¹².

Також його цікавлять питання люстрації. Люстрація – це традиційний для польського націоналізму пошук ворогів. У цьому контексті він виправдовує генерала Ярузельського, ставлячи комуністичного лідера на один рівень з Лехом Валенсою. Інтелектуал закликає владу припинити пошуки злочинців минулого, а почати шукати сучасних: корупціонерів, вбивць тощо.

На завершення хотілося б сказати, що «У пошуках свободи. Есеї про історію та політику» є надзвичайно цікавим прикладом аналізу

⁹ Там само. – С. 160.

¹⁰ Там само. – С. 169.

¹¹ Там само. – С. 176.

¹² Там само. – С. 376.

польської історії. З одного боку, есе надзвичайно різноманітні, написані у різні періоди часу, а з другого – їх об'єднують загальні тези та проблеми, які є надважливими для польської історії та сьогодення.

Ірина КОВАЛЬЧУК

JAROSŁAW HRYCAK, IZA CHRUSLIŃSKA,
UKRAINA. PRZEWODNIK KRYTYKI POLITYCZNEJ.

– Gdańsk-Warszawa: Wyd-wo Krytyki Politycznej,
2009. – 336 s.

У вступі до книжки Адам Міхнік зазначає, що в розмові Ярослава Грицака й Ізи Хрусьлинської читач побачить Україну в Європі разом зі Львовом, Києвом та Донецьком. Мабуть, це, а також бачення історії України не в категоріях «вічних страждань», і є тим, що вирізняє фахового історика.

Розмову з професором Ярославом Грицаком Іза Хрусьлинська починає з того, що визначає головну тему – Україна, додаючи, що історія неодмінно й постійно йтиме поруч.

У цьому виданні серії «Путівники політичної критики» ви знайдете відповіді проф. Ярослава Грицака на запитання про те, що формувало його як людину та як історика, про специфіку української історіографії, про творення України та її шлях, її історичні вибори, геополітичні, релігійні, культурні особливості, зрозуміло, про Галичину та Львів, про польсько-українські та українсько-російські стосунки, про українців та євреїв. Не оминули співрозмовники й складних польсько-українських питань, зокрема європейського вибору України, яке, на думку Ярослава Грицака, має стояти і перед Європою.

Завершує розмову розділ під назвою «Чи приречені на повільність?», в якому проф. Ярослав Грицак розмірковує про кількість Україн, історичну пам'ять, мову, комуністичне минуле, національну еліту й виклики сучасної України. Та поки питання-назва лишається відкритим.

Варто відзначити, що обкладинка видання (замок, замкова щілина, відсутність ключа) вдало ілюструє три засадничі для України завдання: по-перше, знайти ключ до самої себе, по-друге – відкритися світові, по-третє – бути в Європі. Ярослав Грицак ділиться своїми ідеями щодо виконання цих завдань. Видання, у свою чергу, набуває змістово-формальної завершеності.

Отже, у книжці польському читачеві запропоновано загальний огляд (для тих, хто не має доступу до праць, інтерв'ю, статей Ярослава Грицака, це видання особливо стане в нагоді) минулого і теперішнього й прогноз на майбутнє України крізь призму бачення знаного українського історика Ярослава Грицака та позбавлений стереотипів і по-своєму новий погляд на східного сусіда.

Олег КОЦАРЄВ

ПРИГОДИ ПРОФЕСІОНАЛА*

Приємно, що в нашій культурі є чимало цікавих пригодницьких сюжетів, що закінчуються хепі-ендом. Про один із таких розповідає книга «Розмови з Богданом Осадчуком», що з'явилась у видавництві «Дух і літера».

Це – переклад кількох розлогих і багатотематичних інтерв'ю, що їх провели зі знаменитим журналістом і політологом української еміграції поляки Базиль Керський, Анджей Станіслав Ковальчик і Кшиштоф Заставний. У них Осадчук розповідає про своє життя і працю, про ті часи і режими, які йому довелося пережити. Історія Богдана Осадчука є надзвичайно яскравим прикладом, які пригоди чекали на того, хто хотів не просто не загинути у жорнах кривавого ХХ століття, а й продовжувати при цьому робити свою справу. Приміром, займатися журналістикою та знайомити світ із Україною.

Богдан Осадчук народився в Коломиї 1920 року, потім жив у Польщі. Їхня родина мала певні комуністичні симпатії, і одного разу Осадчук ледь не виїхав жити до СРСР. Стримала його лише характерна поведінка представника радянської влади. Під час війни Осадчук працював в українському комітеті Холма, а звідти виїхав до Берліна навчатися в університеті. Ще в молодості він почав писати у різноманітні українські й німецькі видання. Уникнувши власне військової небезпеки, по завершенню бойових дій у розбомбленому Берліні Богдан Осадчук опинився перед іншою загрозою – окупованою

* Розмови з Богданом Осадчуком. Базиль Керський, Анджей Станіслав Ковальчик у співпраці з Кшиштофом Заставним. – Пер. з поль. – К: Дух і літера, 2009. – 384 с. – ISBN 978-966-378-123-5

Німеччиною тоді нищпорили спеціальні радянські групи, завданням яких було «повернення» всіх тих, хто протягом війни втік на Захід, до СРСР, де «землякам» уже гостинно розчинив двері ГУЛАГ. Та Осадчука в парадоксальний спосіб порятувала рідна Коломия. Справа в тім, що німецький службовець контори, яка видавала документи, погано знав географію і вирішив, що Коломия знаходиться в Італії. Відтак записав Осадчука італійцем, а їх до Радянського Союзу не «повертали». Він залишився в Західному Берліні й став журналістом високого класу.

Ще неодноразово Осадчук доводив, яким улюбленцем долі він є. То, попри дуже серйозну загрозу арешту, примудрявся відвідувати соцтабір, то його плував з якимось своїм другом югославський диктатор Тіто, і це рятувало від неприємної уваги місцевих спецслужб. Та далеко не тільки про це книга «Розмови з Богданом Осадчуком».

У своїх життєвих мандрах Осадчук навчився спостерігати, аналізувати й передчувати, здобув масу цікавих знайомств. Завдяки цьому він став одним із провідних журналістів, співпрацював з такими виданнями, як «Die Neue Zeitung», «Der Tagesspiegel», «Neue Zuericher Zeitnug», а також із радіо «Вільна Європа» та з німецьким телебаченням. Осадчук був фахівцем з радянської тематики, хоча й не жив ані дня в СРСР. На перший погляд це дивно, але коли читаєш інтерв'ю з ним, стає очевидним: він справді вмів робити висновки з фактів на відстані. Не випадково саме Осадчук, один з небагатьох демократично орієнтованих спостерігачів, не мав райдужних ілюзій з приводу президентства Віктора Ющенка під час Помаранчевої революції.

Післявоєнний Захід не був налаштований аж надто приділяти увагу Україні, але Богдан Осадчук у своїх матеріалах постійно про неї нагадував. Ось він, елементарний «секрет», можливо, центральний у книжці «Розмови з Богданом Осадчуком»: коли ти добрий фахівець, твою думку непросто проігнорувати, навіть якщо ти «напружуєш» свідомість читачів якоюсь там Україною. І тоді звичайні статті до німецькомовних газет виявляються вагомішими, ніж діяльність багатьох еміграційних партій та організацій.

Окрема важлива частина книги – розповідь про співпрацю Богдана Осадчука з польською еміграцією. Насамперед із знаменитим Ежи

Гедройцем та його виданням «Культура». Адже саме в «Культурі» значною мірою закладався ґрунт українсько-польського діалогу, який потім призвів до примирення і тісних дружніх стосунків між двома країнами.

Отож, якщо вам цікавий тверезий, толерантний і не без почуття гумору погляд на стосунки України і світу, а також життєві пригоди нашого непересічного співвітчизника – неодмінно прочитайте «Розмови з Богданом Осадчуком». Одне прикро: поляки здогадалися зробити таке цікаве і величезне інтерв'ю з нашим діячем, а українці – ні.

Джерело: газета "День" №58 (2010 р.)

Анна ЛАЗАР

JAROSŁAW HRYCAK.
NOWA UKRAINA. NOWE INTERPRETACJE.

Seria Biblioteka Nowej Europy Wschodniej, wyd. Kolegium
Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego,
Wrocław, 2009, 283 s

Ярослав Грицак відомий польському читачу з публікованих на сторінках польської преси історичних есе та книжок: «Історія України 1772-1999: Народження нової нації», «Нова Україна. Нові інтерпретації» та розвідки Ізи Хрущлінської «Україна. Путівник політичної критики», також невдовзі виходить переклад польською мовою його праці «Пророк у своїй вітчизні. Іван Франко та його спільнота».

В українській публіцистиці пояснювати, чому Грицак є винятковим істориком, – як носити дрова до лісу: його тексти про історію ХХ ст. регулярно замовляються і перекладаються. Коли мова заходить про гарячу польсько-українську тему, то саме він є притомним і незалежним голосом з України і саме він задає дебатам належного тону. Томаш Стриек присвятив Ярославові Грицаку значну частину своєї книжки «*Якого минулого потребує майбутнє? Інтерпретації національної історії в історіографії й публічних дебатах в Україні 1991-2004*». Тож, на щастя, професор Грицак у Польщі є перекладеним, читаним та аналізованим автором. Видається, він має талант творити нові історичні парадигми, які йому вдається представити широкій публіці, а не лише історикам. Важливо, що автор цікавиться фактами не просто для нагадування, а швидше, щоб знайти й запропонувати нові інтерпретації, значимі для сучасності.

Так, останнім часом професор Грицак порушує тему феномену інтелектуала з Центрально-Східної Європи – людину заангажовану побутовими справами, невадну вплинути на щось у довгостроковій перспективі – і відбувається це не випадково, оскільки пов'язано з його етосом історика – особи публічної.

Тексти пропонованої збірки здебільшого взяті з книжки «Страсті за націоналізмом», зокрема знаходимо тут «Тези до дискусії про УПА», «Re:Birth of Ukraine», «Волинь в українській пам'яті», «Що по Гедройцю». Вибрані до тому есе, по-перше, написані з ширшої, ніж національна, перспективи, по-друге, є цікавими і новаторськими, по-третє, є символами того, що поляків найбільше цікавить в Україні у довгостроковій перспективі, усім тим, про що неодмінно згадується у польсько-українських дискусіях, за винятком хіба-що питань Євро-2012 і газу. Підбір текстів здійснила авторка передмови Оля Гнатюк, яка так само є першою промоуторкою текстів Ярослава Грицака у Польщі.

АНОТАЦІЯ

TIMOTHY SNYDER. CZERWONY KSIĄŻĘ.

Warszawa: Świat Książki, 2010, 365 s.

Книжка американського історика з Єльського університету є біографією ерцгерцога Вільгельма (1895–1948), постаті наразі призабутої. Вільгельм був сином ерцгерцога Кароля Стефана з династії Габсбургів. Під час Першої світової війни Вільгельм взяв ім'я «Василь Вишиваний» і присвятив себе справі здобуття незалежності України (в союзі з Австро-Угорщиною). Був претендентом на український трон. Народжений австрійцем (чи радше Габсбургом), був поляком за вихованням, а українцем з вибору. Батько виховував Вільгельма, як і його братів, потенційним майбутнім королем Польщі, але юний ерцгерцог запалав щирою любов'ю до України і залишився їй вірним до кінця життя. Не діставши влади в Україні, емігрував до Парижа, де здобув славу гуляки і скандаліста, згодом став фашистом, а у часи Другої світової війни і пізніше шпигував проти III Речі Посполитої та СРСР. Зречений батьком, позбавлений австрійського громадянства, врешті Вільгельм потрапив під нагляд радянських спецслужб. Помер у в'язниці НКВД.

Книжка Снайдера, крім суто історичних фактів, відтворює тогочасне суспільне й побутове тло. Вона повна анекдотів, екскурсів, навіть пліток і припущень. Вільгельм попросив про командування караулом уполку, який складався здебільшого з українців. Під уніформу вдягнув українську вишиванку, говорив українською, роздавав людям синьо-жовті нарукавні пов'язки і просив солдатів, щоб іменували його Василем. Саме тоді поляки назвали його «червоним князем», оскільки українці були найбільшим прошарком суспільства і його підтримка асоціювалася з соціалістичними ідеями. А коли в українській

сорочці він привітав митрополита Шептицького на львівському вокзалі, українці назвали його Василем Вишиваним. Саме він очолив Український легіон, який незабаром перейменовано на Українських січових стрільців. Популярність Вільгельма серед українців почала лякати німецького союзника Габсбургів – передусім тому, що він безпосередньо загрожував пануванню гетьмана Скоропадського, а плітки про коронацію Василя Вишиваного з'являлися дедалі частіше.

Для молодого Габсбурга українська справа виявилася чимось значно більшим за самі амбіції стати спадкоємцем цісарського трону. Він емоційно пов'язався з людьми, історією та культурою тієї землі. Його метою була будова української нації: «Є тільки дві можливості: або противникові вдасться мене звідси викинути і він буде русифікувати, або мені вдасться тут залишитися і я буду українізувати».

Після компрометації і з вироком ув'язнення якийсь час залишався на узбіччі великої політики. Найгірше, однак, для нього було те, що він утратив зв'язок з українським націоналістичним рухом. Певний час Вільгельм бачив у фашизмі шанс для реалізації своїх планів. Однак ця ідеологія не вписувалася у Вільгельмове розуміння нації і держави. Пізніше «червоний князь» займався підпільною діяльністю. Йому вдалося відновити зв'язки з українцями. Почав знову підтримувати ідею самостійної України і жодним чином не погоджувався на її майбутнє в Радянському Союзі. Проте повоєнна Австрія не була цілком незалежною державою. Поділена на окупаційні зони, вона стала тереном для операцій Червоної армії, якій вдалося арештувати прибічників Вільгельма. Радянські солдати 1947 р. на віденській вулиці схопили і його самого, посадили в літак і привезли до СРСР. Допитуваний жадливим чином, він помер у в'язничній лікарні.

На обкладинку книжки поміщено цитату з Нормана Дейвіса: «Тімоті Снайдер довів, що вміє розповісти добру історію – яскраво й захопливо». Ми можемо ще додати – глибоко й зворушливо...

ОГЛЯДИ ПОЛЬСЬКИХ КНИЖОК, ЯКІ ВИЙШЛИ ПРОТЯГОМ 2008 – 2010 рр.*

Bieszczady w Polsce Ludowej 1944–1989.

Rzeszów: IPN, 2009.

У книжці, що виникла внаслідок конференції, організованої Інститутом національної пам'яті у 2007 році, вміщено 20 статей. Автори звернулися до етнічно-релігійної, культурної і суспільно-політичної специфіки Бещадів, а також до змін, що відбувалися там за комуністичної влади. Деякі з них заторкнули українців, що мешкали на території Бещадів у 1944–47 роках. Автор розглядає цивільні структури ОУН (стаття Катажини Дюфрат), підпільні структури УПА (Артур Брожиняк), переселення поляків (Мавгожата Гліва) а також польсько-український конфлікт у селі Волковия. У публікації також висвітлюються обставини смерті генерала Кароля Шверчевського. Багато уваги приділено ситуації в греко-католицькій і римо-католицькій Церквах. Насамкінець згадуються втрачені архітектонічні пам'ятки Бещадів.

Ciesielski, Stanisław.

GUŁag. Radzieckie obozy koncentracyjne 1918–1953.

Seria «Monografie», t. 69, Warszawa, 2010, 572 s.

Це перша польська монографія присвячена таборам, колоніям та спец-поселенням, що були одним з основних елементів радянської репресивної системи і водночас – важливою складовою економіки країни. Автор у хронологічному порядку проаналізував зміни у каральній та репресивній політиці СРСР

* Підготувала Оля Гнатюк.

і їхній вплив на функціонування таборів. Історик дослідив структуру концтаборів, умови праці й життя в них, доповнивши цей опис соціологічною характеристикою в'язнів, засланців та їхніх наглядачів.

*Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach
bloku sowieckiego 1944–1989.*

Warszawa, 2010, 634 s.

«Чекісти» – це перша праця присвячена діяльності комуністичних органів безпеки у Центральній і Східній Європі. У ній подано синтетичні огляди колективу авторів з різних країн, які торкаються питань генези, організації, методів і напрямів діяльності органів безпеки в країнах східного блоку. У кожній з країн «безпека» організовувалася за московським зразком та із залученням радянських дорадників. Практика, методи і ментальність радянської політичної поліції були запозичені органами безпеки країн «зовнішньої імперії». Місцеві функціонери сприймали ці запозичення як частину власної традиції, часто з гордістю називаючи себе «чекістами», а за покровителя вважали засновника більшовицького ЧК Фелікса Дзержинського.

Dziennikarze – Twórcy – Naukowcy

Dziennikarze władzy, władza dziennikarzem. Aparat represji wobec środowiska dziennikarskiego. Warszawa, 2010, 456 s.

«Twórczość obca nam klasowo». Aparat represji wobec środowiska literackiego 1956–1990. Warszawa 2009, 870 s.

Naukowcy władzy, władza naukowcom. Warszawa, 2010, 423 s.

Серія «Журналісти – Митці – Науковці» порушує проблему функціонування згаданих осередків у тоталітарній системі. Вона видана в рамках проекту Управління публічної освіти під назвою «Органи безпеки проти творчих, журналістських і наукових осередків». Досі дії репресивного апарату, спрямовані на ці професійні групи, були замовчуваною темою. Приклади операцій, які

проводила Служба безпеки, показують, що від будівлі МВС по вул. Раковецькій у Варшаві брало початок багато нез'ясованих подій. У публікаціях цієї серії спробуємо відповісти, якою мірою спроби Польської об'єднаної робітничої партії і органів безпеки заспокоїти творчі осередки були вдалими. Також у ній опубліковано документи, що ілюструють як методи стеження, так і найважливіші постаті та організації, які були предметом зацікавлення спецслужб.

Загальноприйнятою є думка, що журналістське середовище належало до найбільш заангажованих у побудові нового устрою повоєнної Польщі. Журналісти становили основу пропаганди, були уособленням обману і фальшу. Таку думку підсилювали жорстокі політичні кампанії переломного періоду ПНР. У пропонуваному томі наведено приклади ситуацій, в яких опинялися журналісти, зображено поляризацію цього середовища та описано механізми впливу спецслужб на цю професійну групу. Зокрема в ній ідеться про метод функціонування цензури в ПНР (Збігнев Ромек), способи стеження за журналістськими осередками, зокрема, на прикладі легендарних редакцій «Po Prostu» (Домініка Рафальська та Йоанна Кеньська) та «Tygodnik Powszechny» (Роман Грачик). Особливо цікавими видаються тексти, присвячені епосі триумфу незалежної журналістики в період першої «Солидарності» (*Daniel Wicenty, Załamanie na froncie ideologicznym: o Nadzwyczajnym Zjeździe Stowarzyszenia Dziennikarzy Polskich 29–31 października 1980 roku*) та часів поразки військового стану (*Grzegorz Majchrzak, Weryfikacja dziennikarzy w okresie stanu wojennego*).

У томі присвяченому митцям автори статей показують не лише інформаторів-донощиків (*Sebastian Ligarski, Twórczy donosiciele. Osobowe źródła informacji w środowiskach twórczych PRL*) чи працівників служб, що тримали під контролем тогочасне літературне життя (*Stanisław Bereś, Służba Bezpieczeństwa jako krytyk literacki*), але й аналізують образ влади і спецслужб у літературі, музиці й кіно (*Agnieszka Gralińska-Toborek, Od milczenia do ironii. Wizerunek aparatu władzy w sztukach plastycznych czasów Polski Ludowej, Anna Idzikowska-Czubaj, Rock w PRL-u. O paradoksach współistnienia*). Книжку доповнює індекс біографій літераторів, переслідуваних спецслужбами.

Книжка виникла внаслідок наукової конференції, що відбулася 19-21 листопада 2008 року у Вроцлаві і мала назву «Стеження, маніпуляція, співпраця». У період ПНР вищі школи, так само як і дослідницькі інституції, стали об'єктом особливої уваги з боку органів безпеки. Служба безпеки контролювала – чи то пак, як це звучало на її жаргоні, – «охороняла» ці інституції у сфері їхнього функціонування як науково-дидактичних платформ, так і в ідеологічній – тобто позиції, проголошені погляди і діяльність організацій як санкціонованих комуністичною владою, так і неформальних чи нелегальних. Особливого значення ці проблеми набували в академічному середовищі, значну і особливо активну частину якого становили студенти, що легко підпадали під вплив нових ідей і протестували проти зловживань влади.

Filar, Władysław. *Wołyń 1939-1944. Historia, pamięć, pojednanie.*

Warszawa, 2009, 280 s.

Владислав Філар оповідає про драматичну боротьбу поляків на Волині за право на свою віру, польську ідентичність і людську гідність у роки II Світової Війни. Поштовхом до створення книжки стала незвичайна подорож, яку автор здійснив на свою рідну Волинь по шістдесяті роках відсутності. За час цієї мандрівки залишені в пам'яті спогади, часто дуже трагічні, ожили з новою силою. Однак книжка ґрунтується не лише на суб'єктивних спогадах автора, а й на солідних, збираних роками знаннях, архівних документах і матеріалах. Її хронологічні межі охоплюють часи II Речі Посполитої, радянської і німецької окупації, виступи антипольських українських націоналістів, період битв у рядах 27-ї Волинської піхотної дивізії АК і, врешті, через роки – зустріч з мешканцями рідного села. Увага приділена рефлексіям і роздумам над причинами і наслідками трагічних волинських подій, нездійсненим надіям на польсько-українське порозуміння, спробам стримати криваву розправу українських націоналістів з поляками та співпраці 27-ї Волинської піхотної дивізії АК з частинами Радянської армії. Ці проблеми автор розглядає з погляду сучасних політичних, суспільних і військових

реалій, зважаючи також на розстановку сил у тогочасній війні. Також значну увагу приділено проблемі польсько-українського примирення. Підкреслюється його значимість для добробуту майбутніх поколінь поляків і українців разом у єдиній Європі, зауважується пов'язана з цим процесом небезпека втрати чи викривлення правди про волинську трагедію – одну з найбільших драм польського народу.

Gogun, Aleksandr. *Partyzanci Stalina na Ukrainie.*

Bellona, 2010 484 s.

Автор описує маловідомі або взагалі невідомі акції партизан, особливо відділів, створених в Україні за наказом Головного управління, спираючись на унікальний підбір архівних документів з Німеччини, Польщі, Росії та України. Для аналізу історик використовує рапорти, звіти та інформацію розвідки Армії Крайової, а також ОУН-УПА, документацією НКВД і Червоної Армії. Простори бойової діяльності українців, росіян, поляків, німців і представників інших народів пересікалися, що ще більше ускладнювало ситуацію на окупованих територіях. Автор зосереджує увагу на подіях, які в радянській історіографії не обговорювалися, а після розвалу Радянського Союзу нечасто порушувалися спеціалістами. Особливо цікавою книжку роблять особисті спогади партизан не лише про битви, але і жорстокість, терор, грабунки і розбої, труднощі повсякденного життя, непорозуміння, що призводили до поразок.

Kęsek, Rafał. *Między konfliktem a dialogiem. Polityka Ukrainy wobec Federacji Rosyjskiej w latach 1997–2004.*

Kraków: seria Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza, tom XIII, 2010, 246 s.

Книжка Рафала Кенска є аналізом української політики щодо Росії в час президентства Леоніда Кучми. Автор описав найважливіші проблеми і спірні питання: перегляд кордонів, Чорноморський флот, поділ власності й спадку колишнього Радянського Союзу. Крім того,

багато уваги присвячено аналізу ситуації з українцями в Російській Федерації та огляду економічної проблематики.

Kich-Maslej, Olga. *Ukraina w opinii elit Krakowa*.
Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2010, 246 s.

Поляки мали особливі причини для того, аби «відкривати» Україну. Незважаючи на багатовікову спільну історію, на зламі XIX і XX століть українці залишалися найменш знаними сусідами. Негативний образ українця був спричинений тим, що новітня українська національна самосвідомість протягом останніх двох століть творилася в безпосередній опозиції до польської. Мериторичні і неемоційні дискусії про стан польсько-українських відносин були можливі лише поза межами конфлікту. Краків, на відміну від Львова, був містом майже вільним від націоналістичних упереджень. Тож, у Кракові перетнулися шляхи трьох визначних інтелектуалів: Маріяна Здзеховського, Богдана Лепкого і Вільгельма Фельдмана, яких, незалежно від політичних і національних переконань, поєднала спільна мета – польсько-українське порозуміння.

Kolańczuk, Aleksander. *Ukraińscy generałowie w Polsce*.
Emigranci polityczni w latach 1920–1939.
Przemyśl: PWIN, 2009.

У Південно-Східному науковому інституті у Перемишлі вийшла книжка Олександра Колянчука «Українські генерали в Польщі», в якій представлено змагання українських генералів за незалежність України в 1917–1929 рр. Це історія формування генеральського корпусу в українській армії, наслідків укладення польсько-українського політичного союзу 1920 р. та долі українських військ у Польщі після Ризького договору, зокрема в таборах. Друга частина містить біографи понад 150 генералів, починаючи від головного отамана Симона Петлюри. Наприкінці подано склад генерального штабу Армії УНР у 1920 і 1927 роках.

Korniejenko, Agnieszka. *Rozstrzelane odrodzenie*.

Kraków: Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, 2010, 272 s.

Книжка польської україністки Агнешки Корнеєнко присвячена літературно-мистецькому поколінню 1920-1930 рр. Заголовок нагадує про видання, що з'явилося півстоліттям раніше під редакцією Юрія Лавріненка накладом польського еміграційного Літературного інституту. Ініціатором, автором заголовка і *spiritus movens* видання цієї антології був редактор паризької «Культури» та директор Інституту – Ежи Ґедройць. З того часу – спочатку в еміграції, згодом і в Україні, літературне покоління, пов'язане з початками УРСР, стали називати «Розстріляним відродженням».

Авторка у першому розділі змальовує історичне тло – більшовицьку та українську революцію; повалення УНР і запровадження більшовицького режиму в Україні; початки УРСР – спочатку формально незалежної республіки, згодом з радикально обмеженою автономією; політику коренізації, і – нарешті – Голодомор та розгул репресій. Другий розділ присвячений авангардним явищам в українській культурі першої половини ХХ століття та їхньому зв'язку з комуністичною ідеологією. Авторка протиставляє авангардні тенденції головному, як вона вважає, руслу української культури з його сильним наголосом на національній проблематиці. У розділі «Квартет розстріляного відродження» україністка представляє історію видання «Розстріляного відродження» у контексті дискусії навколо «Поневоленого розуму» Чеслава Мілоша. Вона пригадує маловідоме есе Юрія Лавріненка «Література межової ситуації», в якому виокремлено чотири типи стратегій письменника підданого комуністичному тиску. Авторка ґрунтує на цьому свій подальший аналіз, показуючи дискусії навколо Тичини, Хвильового, Куліша та Осьмачки. Черговий розділ присвячено майже повністю неокласику Миколі Зерову, наступний – літературній дискусії 1925–1928 та літературним угрупованням, які в ній брали участь. В останньому розділі, тематично дещо відокремленому, розглядаються літературні містифікації: від Пісень Осіяна і Краледворського рукопису, через «Слово про Ігорів похід», до пародій футуризму Едварда Стріхи (псевдонім Костя Буревій).

Книжка Агнешки Корнеєнко знайомить польського читача з творчістю та дискусіями покоління Розстріляного відродження. Звісно, це не перша і не єдина публікація – це знайомство відбувалося (правда, з суттєвими перервами) з середини 1920-их років, завдяки текстам і перекладам, які з'являлися у міжвоєнній та післявоєнній еміграційній та незалежній позацензурній пресі у Польщі. Після скасування комуністичної цензури з'явилося кілька видань, зокрема антології «Степова легенда» та «Пролог, не епілог...», які презентували польському читачеві українських письменників цього покоління. Агнешка Корнеєнко показала головні постаті цього покоління на тлі тогочасного літературного життя. Вона висвітлила також деякі сьогоденні дискусії навколо Розстріляного відродження.

Kruszona, Michał. *Huculszczyzna. Opowieść kabalistyczna*.
Zysk i S-ka, 2010, 228 s.

Ця книжка про легендарний край, про прекрасні гори і гордих мешканців, що говорять українською, польською, німецькою, угорською та на ідиші. Вона про людей, що народилися в Австро-Угорщині, зростали в міжвоєнній Польщі, в доросле життя входили під німецькою окупацією, а помирали в Радянському Союзі чи, як дехто з них, в незалежній Україні. Надворнянський і Коломийський повіти, які знаходяться на самому кордоні Другої Речі Посполитої, зі столітньої перспективи – це справжній край легенд на межі людських доль і дикої природи. І все це з Богом у серці. Бліду подобу того краю бачимо тепер, підіймаючись у гори.

Kuta, Cecylia. *«Działacze» i «Pismaki». Aparat bezpieczeństwa wobec organizacji katolików świeckich w Krakowie w latach 1957–1989*.
Kraków: Wydawnictwo «Dante», 2009, 480 s.

Дослідження присвячене діяльності органів безпеки в католицьких осередках Кракова після 1957 року. Монографія складається з двох частини. У першій розглядається діяльність осередків так званої м'якої опозиції, зокрема аналізується «Tygodnik Powszechny» і «Znak»

(Розділ I), Клуб католицької інтелігенції (Розділ II), краківський відділ Польської суспільно-католицької спілки (Розділ III). У другій частині авторка описує воєводський відділ товариства РАХ в Кракові (Розділ IV), Християнське суспільне товариство (Розділ V). Вона висвітлює діяльність згаданих вище організацій і осередків світських католиків у Кракові, вказує їхню специфіку і характер. Проте в центрі уваги авторки – діяльність таємних служб ПНР стосовно цих груп. До публікації долучено додатки, що містять фотографії та описи служби функціонерів репресивних органів, що брали участь у спостереженні за їхнім середовищем. Хронологічні межі праці охоплюють 1957–1989 роки. Нижня хронологічна межа – це час безпосередньо після «жовтневого перелому», внаслідок якого з'явилися можливості для розвитку вже існуючих і виникненню нових організацій світських католиків. Завершенням періоду є 1989 рік, коли, разом із трансформацією державного устрою в Польщі, ці організації змінили свій вигляд.

Kuśnierz, Robert. *Pomór w «Raju Bolszewickim»*.

Toruń, 2008, 205 s.

Великий Голод 1932–1933 років в Україні вважається чи не найбільшим злочином комунізму в Європі. Важливим засобом поглиблення наших знань про той трагічний період є архівні матеріали не лише з України й Росії, а також з країн, які у той час мали свої представництва в СРСР. Німецькі, британські й італійські архівні матеріали були опубліковані ще у 80-х роках ХХ ст. У пропонованому збірнику під редакцією Роберта Кушцежа представлено польські дипломатичні документи й інтерв'ю, що висвітлюють тему Голодомору.

Motyka, Grzegorz. *W kręgu «Łun w Bieszczadach»*. *Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad*.

Warszawa: Oficyna wydawnicza Rytm, 2009, 189 s.

Книжка відомого дослідника польсько-українських відносин періоду Другої світової війни Гжегожа Мотики – це збірка нарисів,

присвячених образів польсько-українських взаємин у пропаганді ПНР («Заграви в Бескидах» Яна Ґергарда й історична правда» та «Образ українця в літературі Народної Польщі», «Сліди пазурів. Діяльність Української повстанської армії та її ліквідація в Бескидах»). У нарисі «Таємнича смерть генерала «Вальтера» Мотика по-новому висвітлює події, пов'язані зі смертю ген. Кароля Сверчевського в Яблінках, наводячи, зокрема, свідчення Яна Ґергарда про те, що у змові проти Сверчевського нібито брали участь генерали Маріан Спихальський і Міхал Жимерський. В останньому нарисі польський історик порушує питання, яке й до сьогодні спричиняє дискусії: «Чи операція «Вісла» була необхідна?». Їжегож Мотика дотримується думки, що для ліквідації українського партизанського руху влада не повинна була депортувати цивільне населення і вказує на советські зразки цієї операції.

Na pograniczu «nowej Europy». Polsko-ukraińskie sąsiedztwo.

Warszawa: DiG, 2010.

Ця книжка – результат кількарічної праці багатьох авторів, їхніх етнологічних і антропологічних студій, які проводилися в рамках дослідницького проекту на теренах польсько-українського прикордоння. Тексти об'єднані в п'ять тематичних груп і стосуються пам'яті, ідентичності і саморефлексії мешканців цього краю. Зазначена в назві антропология «прикордоння» є головною темою, порушеною в книжці. Автор описує те, як мешканці маргіналізованих теренів прикордоння творять і пояснюють свої стратегії виживання, змагаючись з браком засобів до життя і з відсутністю перспектив, експлуатацією близькими і віддаленими центрами, а особливо заробітчанською міграцією, що перетворюється на сталу, руйнуючи суспільні зв'язки і життя локальних спільнот.

Ще недавно видавалося, що, незважаючи на брак шансів на швидке членство України в Євросоюзі, нові типи стосунків і зв'язки, що створювалися через кордон, радше об'єднують, аніж розділяють спільноти, які мешкають по обидва боки від кордону. Однак одночасно можна спостерігати відродження і посилення партикуляризмів і фундаменталізмів, що зводять мури у свідомості своїх носіїв.

Учасники проекту Магдалени Зовчак вирішили описати повсякдення мешканців, драматичну ситуацію людей, які стоять перед вибором: праця «на кордоні» чи праця за кордоном.

Oblicza komunistycznego zniewolenia. Między nauką a literaturą.
Poznań, 2009, 221 s.

Колективна праця «Образи комуністичного поневолення» порушує проблему «привабливості» комуністичної системи і механізмів «поневолення». Про цінність цієї книжки свідчить велика кількість розглянутих сюжетів та різноманіття використаних матеріалів. Другою важливою темою цього дослідження стали взаємовідносини між історією і літературою: досвід історії, опис цього досвіду, використання його як джерела, літературні впливи в роботі істориків, а з другого – історичні впливи в літературній творчості. Взаємопроникнення культурного та наукового просторів, межі історії, літератури та пов'язані із тим метарефлексії, стосовно чи то філософської рефлексії, чи то соціологічної – все це є лейтмотивом, що поєднує в одне ціле тексти цієї книжки.

Pilipowicz, Denys. *Rozmowa o duchowym świecie.*
Hryhorij Skoworoda Filozofia – Teologia – Mistyka.
Kraków: Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza, 2010, tom XV, 254 s.

Книжка молодого польського українця є першою на польському ґрунті спробою реконструкції філософсько-теологічної системи Григорія Сковороди.

Pisuliński, Jan. *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z
Polski do USRR w latach 1944-1947.*
Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009, 590 s.

Автор детально зупинився на перебігу однієї з найбільших операцій переселення на території Польщі. Він висвітлив ставлення українського народу і польської адміністративної та військової влади

до «евакуаційної акції». Дослідник також проаналізував втрати, які під час цих акцій зазнали обидві сторони. Останній, найкоротший розділ, автор присвятив долі переселенців у СРСР.

Riabczuk, Mykoła. *Ogród Metternicha*.
Wrocław, 2010, 140 s.

Книжку складають есе, написані у 1995-2008 роках. Наскрізною темою є «європейська Україна» у широкому значенні. Микола Рябчук здійснює спробу інтерпретації європейської ідентичності в українських умовах та наголошує роль морального виміру в стосунку до сучасної політики й економіки. Винесений у назву сад є символом Європи – місця відкритого для кожного охочого збагатити її культуру, історію, цінності й досвід.

Skubisz, Paweł. *Wojska Pograniczne ZSRS na odcinku z Polską w świetle materiałów wywiadu II Rzeczypospolitej (1921–1939). Struktura i dyslokacja – Działalność wywiadowcza – Regulamin służby*.
Szczecin, 2010, 166 s.

У публікації досліджено роль і місце прикордонних військ СРСР у структурі радянських органів безпеки, з'ясовано їхню внутрішню організацію та дислокацію, а також представлено засади функціонування системи охорони кордонів Радянського Союзу, яка складалася з адміністрації, прикордонної служби і розвідки. Автор проаналізував функціонування прикордонних військ СРСР, а також їхню роль в дестабілізації польсько-радянського кордону і ситуації на Східних Кресах. Крім того, Павел Скубіш вказує на маловідомий факт: прикордонні війська СРСР стали зразком для Військ прикордонної охорони (ВПО), що були створені в Польщі після 1945 р. Завдяки значній кількості радянських офіцерів у складі прикордонних військ СРСР і Радянської армії з самим очільником департаменту ВПО полковником Гвідоном Червенським, на польський ґрунт було перенесено організаційні зразки і систему охорони кордонів, яку використовували в Радянському Союзі. Як і за східним кордоном,

ВПО став одним з інструментів комуністичного репресивного апарату, метою якого була не так охорона держави від зовнішньої загрози, як перешкодження втечам на Захід.

Stłamszona nauka? Inwigilacja środowisk akademickich i naukowych przez aparat bezpieczeństwa w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku.

Warszawa, 2010, 342 s.

Служба безпеки «охороняла» як вищі школи, так і дослідницькі інституції, контролюючи їхню науково-дидактичну діяльність, а також реєструючи позиції і погляди працівників цих інституцій. Відкриття Польщі на Захід в сімдесятих роках дало науковцям значно ширші можливості для міжнародних контактів. Люди науки, вчителі, академіки та студенти все більше ангажувалися в опозиційну діяльність, яка досягла своєї кульмінації у вісьмидесятих роках. Для функціонерів СБ така ситуація створювала новий привід, аби посилити боротьбу з ворогами режиму. У книжці описано різні способи репресій наукових осередків (наприклад, звільнення і верифікація у військовому стані, паспортна політика, стеження тощо).

Wielki Głód na Ukrainie 1932–1933.

Warszawa-Kijów, 2008, 1296 s.

Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933.

Warsaw–Kiev, 2009, 680 s.

Ця книжка є сьомим томом серії «*Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku*» («Польща й Україна в 30–40 роки XX століття»). Головною метою пропонованого видання було представити неопубліковані раніше документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, державних архівів України та з польських Центрального військового архіву та Архіву Нових Актів, що надають свідчення про трагедію голоду на теренах радянської України в першій половині тридцятих років, а також про реакцію української меншини в II Речі Посполитій

на інформацію, що з'являлася зі східних кордонів. Це, головним чином, – секретні документи радянських спецслужб, апарату комуністичної партії, польської розвідки (II Відділ Головного Штабу), Державної поліції та польської державної адміністрації (Воеводські відділи служби безпеки (*Wydziały Bezpieczeństwa Urzędów Wojewódzkich*)).

Представлене видання вміщує 230 документів. З них 133 походять з архівів СБУ в Києві, Одесі, Сумах, Донецьку, Дніпропетровську, Миколаєві й Хмельницьку. Це документи органів ОГПУ (згодом НКВД), що проливають світло головню на проблеми колективізації, голоду та стеження за дипломатичними представництвами на територіях, охоплених голодом. Інші документи були взяті з Обласних державних архівів у Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку та з Центрального державного історичного архіву у Львові. Це документи польської адміністрації та органів Державної Поліції на теренах південно-східних воеводств II Речі Посполитої. Третя група використаних у цій праці матеріалів – це документи з польських архівів (з Архіву Нових Актів та Центрального військового архіву у Варшаві). Відповідно, це матеріали польських дипломатичних установ і резидентів польської розвідки. Том укладений за хронологією. Крім того видання доповнене покажчиками та вкладеним ілюстративним матеріалом.

Wielki Terror: operacja polska 1937–1938,

Warszawa – Kijów 2010, 1984 s.

Божевільний Великий Терор другої половини тридцятих років у СРСР потягнув за собою величезне число людських жертв. Спровокована і керована Йосипом Сталіним хвиля репресій зачепила не лише «контрреволюційні» й «антирадянські елементи», але й членів комуністичної партії, служби безпеки і навіть представників національних меншин Держави Рад. Особливо Сталіна чомусь непокоїли поляки, що мешкали в Білорусі, Україні, нечисленних містах Росії, а також на Сибіру. Внаслідок репресій загинуло понад сто тисяч осіб польської національності.

Таким чином, наступний том спільної польсько-української серії «Польща й Україна в 30–40 роках ХХ століття. Невідомі архівні документи» («Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych») присвячений так званій польській операції, яку радянські спецслужби проводили в УРСР у 1937–1938 роках.

Опубліковані документи висвітлюють проведення в 1935–1939 роках під керівництвом народних комісарів внутрішніх справ Всеволода Балицького, Ізраїля Леплівського та Олександра Успенського антипольські заходи, що фактично перетворилися в етнічні чистки. Як свідчать архівні джерела, у той час не існувало жодної сфери суспільного життя, в якій радянська служба безпеки не вишукала б «польських агентів».

Публікація складається з двох частин. У першій містяться 97 документів із архівів СБУ, що стосуються, серед іншого, боротьби радянської служби безпеки з так званим польським шпіонажем, тобто гіпотетичними і фактичними діями Другого відділу Головного Штабу Польської Розвідки в радянській Україні: депортація з прикордонних територій поляків і німців до Казахстану та будь-які інші дії в рамках так званої польської операції. Серед документів опублікованих у першій частині варто виокремити справу Стефана Касперського, також відомого як Альберт Рен (Albert Ran), – постійного співробітника Другого Відділу Головного Штабу Польської Розвідки, який під прикриттям працівника польського МЗС мусив виконати розвідувальне завдання на території СРСР. Заарештований радянською військовою контррозвідкою, він багаторазово допитувався, а через більш ніж два місяці був обміняний на затриманого в Польщі по звинуваченню в шпіонажі на користь СРСР працівника посольства СРСР у Варшаві.

У другій частині наведено 106 документів з архівів СБУ, що містять статистичні зведення, рапорти, службові подання й інші матеріали на тему «польської операції» з 1938 року і боротьби з «польським шпигунством» у 1939 році.

Збірник упорядковано за хронологічним принципом. До книжки долучено DVD-диск, що містить копії оригіналів прото-

колів «двійок» і «трийок» ЧК та детальні статистичні дані про репресованих осіб.

Wiszka, Emilian. *Brześć Litewski. Obozy jeńców i internowanych (1919–1921)*.

Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2010, 182 s.

У книжці Омеляна Вішки «БрестЛитовський. Табориполонених та інтернованих (1919–1921)» досліджено функціонування Брестської фортеці у період між 1919–21 роками, коли вона перетворилася на табір для полонених вояків УГА. Торунський історик коротко подає історію Брестської фортеці у XIX та на початку XX ст., після чого переходить до детального опису умов утримання в'язнів (загинуло близько 2000 вояків внаслідок поганих умов). Наступні розділи присвячені формуванню союзницьких військ напередодні польсько-більшовицької війни 1920 р. та полоненням Червоної армії у Бресті (1920-21).

Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej «W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich».

Warszawa: Konferencje IPN, 2010, 152 s.

Цей том містить доповіді виголошені під час конференції організованої Інститутом національної пам'яті у 2008 році, яка мала б підсумувати відомості й дискусії довкола антипольської акції УПА у 1943 році на Волині. Окрім доповідей відомих істориків Вальдемара Резмера (Waldemara Rezmera) і Леоніда Зашкільняка, збірник містить тексти польських авторів далеких від об'єктивності (наприклад, о. Ісаковича-Залеського та вроцлавського активіста Товариства Пам'яті Жертв Злочинів Українських Націоналістів (*Stowarzyszenia Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów*)), тому важко визнати пропоновану публікацію підсумком багатолітніх дослідницьких потуг різних осередків.

Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2006–2008.

Warszawa: GUS, 2010, 348 s.

У книжці опубліковано інформацію державного Головного статистичного управління щодо національних та етнічних об'єднань у Польщі: від найбільших до найменших громад. Згідно зі статистичними даним, православних і греко-католиків у Польщі є, відповідно, більше ніж 504 тис. і 51 тис. У книжці можна знайти відомості про 16 українських, у тому числі і лемківських, організацій. До основної інформації додаються дані про видавничу активність окремих об'єднань.

Ihor Szewczenko, Łukasz Jasina. *Zakorzeniony kosmopolita.*

Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2010, s. 220.

У Любліні вийшла книжка «Закоренілий космополіт» – розмови з професором Ігорем Шевченком. Розлоге інтерв'ю провів і підготував до друку Лукаш Ясіна, науковий працівник Інституту Центрально-Східної Європи в Любліні.

Ігор Шевченко (1922–2009), візантолог і славіст, зокрема відомий в Україні своєю книжкою «Україна між Сходом і Заходом», був знаковою постаттю в українській гуманітаристиці. Авторитетний вчений вдало поєднував активну позицію інтелектуала з науковими дослідженнями.

Молодий польський історик Лукаш Ясіна у розмовах з Ігорем Шевченком наголошує на символічності цієї постаті, сина петлюрівських емігрантів, для якого другою батьківщиною була Польща, а Варшава – рідним містом, у якому отримав першу освіту, містом, де відбулося інтелектуальне формування майбутнього вченого. Як пише Лукаш Ясіна, «історію найкраще розповісти якомога простіше, себто представляючи історію людей, які так чи інакше позначилися на ній. Польсько-українські взаємини – замість декларацій про примирення – потребують мікроісторії, яка наблизить нам історію у всій її складності».

До книжки увійшли: запис розмов з професором Ігорем Шевченком, бібліографія вченого та додатки, які мають на меті пояснити читачам його роль у польсько-українських взаєминах.

Науковий часопис «Новий Прометей»

У грудні 2010 року за участі Товариства «Кавказький дім» у Варшаві та Східноєвропейських Студій Варшавського університету побачив світ сигнальний номер наукового часопису «Новий Прометей». До реакційної колегії увійшли Хійран Алієва-Штраух (головна редакторка), а також Александра Гризьяк і Тадеуш Іванський.

Основною метою часопису є публікації найновіших досліджень, що стосуються проблем сучасної політики, культури та економіки держав Східної Європи, Середньої Азії, Кавказу і чорноморського басейну. «Новий Прометей» буде ініціювати та публікувати дискусії на тему східного напрямку політики Польщі та Європейського Союзу. Історична частина часопису буде присвячена дослідженню прометеїзму в його широкому значенні в міжвоєнний період ХХ ст. Швидше за все, «Новий Прометей» виходитиме друком раз на півроку трьома мовами: польською, англійською і російською. Публікація першого номеру запланована на липень 2011 року.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Євген АНГЕЛ

Студент 1-го року навчання магістерської програми «Історія» Національного університету «Киево-Могилянська академія». Бакалавр історії. Коло наукових зацікавлень: ментальні мапи, уявлення/бачення Європи американськими політиками ХХ століття.

Катерина БАКАЛЕЦЬ

Магістр кафедри країнознавства факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка (2010 р.), а також студентка другого року навчання магістерської програми Вроцлавського національного університету факультету суспільних наук (спеціальність – політологія). Отримала відзнаку у ІV конкурсі ім. Єжи Гедройця за працю «Трансформація партійної системи Республіки Польща на сучасному етапі».

Іван ГАВРИЛЮК

Студент 2-го року навчання магістерської програми «Історія» Національного університету «Киево-Могилянська академія». Стажер при Історичному інституті Варшавського університету 2010–2011 рр. Коло наукових зацікавлень: військова історія ранньомодерного часу, зокрема надвірні княжі війська в Речі Посполитій.

Ольга ГНИДЮК

Студентка 2-го року навчання магістерської програми «Історія. Археологія та давня історія України». Бакалавр історії.

Наукові інтереси: історія родини, соціальна історія дитинства ранньомодерного часу.

Юлія ГОГОЛЬ

Випускниця факультету Міжнародних Відносин зі спеціальністю дипломатія Collegium Civitas у Варшаві. Бакалавр історії Українського Католицького Університету, учасниця програми Міжінституційних Індивідуальних Гуманітарних Студій. Написання магістерської роботи і здобуття магістра було можливо дякуючи Вишеградській стипендії в 2007–2009 рр. Отримала відзнаку у IV конкурсі ім. Єжи Ґедройця за працю «Tożsamość międzynarodowa w Polsce i na Ukrainie: wybrane aspekty».

Світлана ДАРЧИК-МУРАВСЬКА

Кандидатка історичних наук, керівниця наукового відділу і викладачка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Львівського інституту економіки і туризму. Лауреатка Програми підтримки музейних працівників Українського центру музейної справи Міжнародного благодійного фонду «Україна-3000» (2008–2009 рр.).

Коло наукових зацікавлень: історія уявлень та ідей ранньомодерного часу, менеджмент музеїв при ВНЗ. Отримала відзнаку у IV конкурсі ім. Єжи Ґедройця за працю «Візія національно-визвольної війни українського народу (1648–1657 рр.) у спогадах та щоденниках шляхтичів Речі Посполитої».

Степан ІВАНІК

Магістр філософії (ЛНУ ім. І. Франка, 2004), магістр культурознавства (Варшавський університет, 2010), докторант Школи суспільних наук Інституту філософії і соціології Польської академії наук (2008–2012). Сфера наукових інтересів: Львівсько-варшавська філософська школа, історія та культура довоєнної Галичини. Лавреат II нагороди у категорії магістерських та дипломних праць IV конкурсу ім. Єжи Ґедройця за працю «Ukraińscy myśliciele przedwojennej Galicji w kręgu tzw. Szkoły Lwowskiej Kazimierza Twardowskiego».

Олена КОВАЛЕНКО

Студентка 2 року навчання магістерської програми з філології (українська мова) НаУКМА. Випускниця програми Міждисциплінарні гуманітарні студії (MSH), організовуваної Варшавським університетом спільно з НаУКМА, у 2008 році отримала стипендію уряду Польщі для молодих науковців для наукової роботи у бібліотеці Варшавського університету. Співорганізаторка польського кіноклубу НаУКМА, Наукові зацікавлення: історія та соціокультурний розвиток СРСР і ПНР, соцреалізм, мова у тоталітарній країні, політична комунікація, мовна політика. Лавреатка I нагороди у категорії магістерських та дипломних робіт IV конкурсу ім. Єжи Ґедройця за працю «Комічний образ в українській радянській та польській военній прозі 1950–1960 років та його кінематографічне втілення (на матеріалі творів Івана Стаднюка та Казімежа Славінського)».

Ірина КОВАЛЬЧУК

Студентка 2-го року навчання магістерської програми «Теорія, історія української мови та компаративістика» Національного університету «Києво-Могилянська академія». Випускниця програми Міждисциплінарні гуманітарні студії (MSH), організовуваної Варшавським університетом спільно з НаУКМА. Співорганізаторка польського кіноклубу НаУКМА. Коло наукових зацікавлень: соціолінгвістика, міське мовлення і комунікація в інтернеті, перекладознавство.

Олексій КОПТЯЖИН

Студент 1-го року навчання магістерської програми «Історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія». Бакалавр історії. Наукові зацікавлення: соціальна історія СРСР 20–30-х років.

Олег КОЦАРЄВ

Поет, прозаїк, журналіст, автор поетичних збірок «Коротке і довге», «ЦІЛОДОБОВО!», «Мій перший ніж», «Збіг обставин

під Яготином» та збірки оповідань «Неймовірна Історія Правління Хлорофітума Першого».

Анна ЛАЗАР

Дипломатичний працівник Польського інституту в Києві. Перекладачка польською мовою творів Юрія Іздрика, Сергія Жадана, Тані Малярчук. Працює над дисертацією «Дискурс емансипації в українській культурі 1991–2004», здобула PhD при Інституті слов'янознавства Польської Академії наук.

Ольга МЕР'Є

Кандидат архітектури, старша викладачка кафедри «Дизайн та основи архітектури» Інституту архітектури Національного університету «Львівська політехніка». Головні напрями наукових досліджень: теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури, архітектурна спадщина та її збереження. Нагороджена трьома дипломами I ступеня на конкурсах-оглядах дипломних проектів (2003, 2004, 2005) та відзнакою на міжнародному конкурсі імені проф. Яна Захватовича за найкращу магістерську роботу (2007). У творчому доробку: один винахід, сертифікат, акти впровадженнь матеріалів досліджень тощо. Лавреатка I нагороди в категорії кандидатських праць IV конкурсу ім. Єжи Ґедройця за працю «Архітектура дерев'яних Римо-Католицьких храмів Галичини другої половини XVII - першої половини XX століть».

Вікторія ПІДДУБНА

Викладачка на кафедрі української мови Харківського національного педагогічного університету, авторка публікацій із питань полоністики та польсько-українських мовних контактів. Лавреатка III нагороди в категорії кандидатських праць IV конкурсу ім. Єжи Ґедройця за працю «Критерії визначення полонізмів в українській лексикографії 20–40-х рр. XX ст.».

Юлія ПОЛІКОВСЬКА

Бакалавр історії, студентка магістерської програми «Історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія». Наукові зацікавлення: польсько-українські відносини, видавнича політика журналу «Культура» у Парижі. Отримала відзнаку в IV конкурсі ім. Єжи Ґедройця за працю «Образ Східних Кресів у польському повоєнному публічному дискурсі (на матеріалах «Культури» та сучасних нешкільних підручників)».

Ярослав ПРИСТАШ

Головний редактор тижневика «Наше слово», що видається для українців у Польщі. Член редакції «Українського журналу» у Празі.

Олег РАЗИГРАЄВ

Доктор гуманістичних наук в галузі історії, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк). Лавреат II нагороди в категорії кандидатських праць IV конкурсу ім. Єжи Ґедройця за працю «Policja Państwowa w województwie wołyńskim w latach 1919–1939».

Олена РИБІЙ

Магістр політичних наук, здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА» ПРОПОНУЄ:

Єжи Фіцовський

**РЕГІОНИ ВЕЛИКОЇ ЄРЕСІ ТА ОКОЛИЦІ. БРУНО
ШУЛЬЦ І ЙОГО МІФОЛОГІЯ**

Пер. з польськ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. – 544 с.

Великого прозаїка Бруно Шульца час і обставини прирекли на смерть від гестапівської кулі та забуття. Проте польський поет і літературознавець Єжи Фіцовський (1924–2006) урятував пам'ять про геніального дрогобичанина, упродовж 60 років невтомно шукаючи його земні сліди та інтерпретуючи літературну, графічну, епістолярну й критичну спадщину. Ця книга – опис цієї видатної пригоди духу, своєрідний інтелектуальний детектив, пам'ятник багатокультурному середовищу Галичини, безповоротно зруйнованому нацистами й комуністами. Збірник усього, що написав Є. Фіцовський про Шульца, адресований шанувальникам літератури та мистецтва ХХ століття, широкому колу читачів, які цікавляться гуманітарною проблематикою.

МІЖКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ. Т. 1: ІДЕНТИЧНІСТЬ

Упорядники: Олена Бетлій, Катерина Диса

К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – 464 с.

Перший том серії міждисциплінарних досліджень Центру польських та європейських студій «Міжкультурний діалог»

присвячено проблемі ідентичностей в історико-культурно-соціо-політичному контекстах. До збірника увійшли статті знаних і ще не знаних дослідників. Матеріали, опубліковані в цьому збірнику, демонструють багатогранність підходів до вивчення ідентичностей. Автори розглядають різні зрізи ідентичностей: теоретичні аспекти поняття ідентичності й методологічні підходи до дослідження даного предмету, регіональну національну, релігійну й професійну ідентичності, систему визначення «свій-чужий». Статті розташовано за хронологічним принципом – формування ідентичностей відстежується від часів раннього Середньовіччя до сучасності.

Додатком до збірника є щоденник перекладачки Ольги (1941–44 рр.), що публікується вперше і є джерелом для дослідження формування особистої ідентичності.

ВОЛИНЬ: ДВІ ПАМ'ЯТІ

Упорядник: Марцін Войцеховський

Пер. з поль. – Київ - Варшава: ДУХ І ЛІТЕРА;
Об'єднання українців у Польщі, 2009. – 304 с.

Українському читачеві пропонується збірка статей, опублікованих у польській «Газеті виборчій» з проблем, пов'язаних із оцінкою так званої «Волинської різанини» 1943-1944 років. Уважне вивчення статей, вміщених у збірнику, дозволяє розібратися в тих сплетіннях історичних подій, що підводили поляків і українців у важкі сорокові роки до вибору, який подеколи виявлявся катастрофічним. Книга розрахована на всіх тих, хто цікавиться історією України та Польщі, а також сучасними відносинами двох країн.

РОЗМОВИ З БОГДАНОМ ОСАДЧУКОМ

Базиль Керський, Анджей Станіслав Ковальчик

Пер. з поль. – К: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – 384 с.

Богдан Осадчук - історик, політолог, кореспондент однієї з найвпливовіших європейських газет – швейцарської «Neue Züricher Zeitung», співпрацівник легендарної Гедройцевої «Культури».

У польсько-українських стосунках феномен Б. Осадчука полягає в тому, що він ревно стежить за ними й бере у них участь упродовж майже шістдесяти років. У важливих для українців і поляків моментах ніколи не забракло його голосу. У Польщі він є, мабуть, найпопулярнішим українським журналістом і політичним коментатором.

Дана книга являє собою збірку розмов із Б. Осадчуком, у яких він яскраво та захоплююче викладає своє бачення найдраматичніших подій історії ХХ-го століття. Важливо, що це не просто висловлення стороннього глядача, а щире свідчення людини, якій часто вдавалося бути присутньою в місцях «творення історії».

Адам Міхнік

У ПОШУКАХ СВОБОДИ. ЕСЕЇ ПРО ІСТОРІЮ ТА ПОЛІТИКУ

Пер. з поль. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – 554 с.

У книзі представлені есеї Адама Міхніка - польського громадського діяча, дисидента, публіциста, активного учасника політичної опозиції в Польщі 1968-1989 років, одного з лідерів

легендарної «Солідарності», головного редактора «Газети виборчої» з 1989 року до сьогодні.

Адам Міхнік, як представник першого післявоєнного покоління активно долучився до створення нової Польщі. Він пройшов кризу арешти і ув'язнення, долаючи наклепи, втрати, розчарування... Його мрією була демократична Польща, і він докладав максимум зусиль задля досягнення цієї мети. Події та роздуми про ці події знайшли своє відображення на сторінках книги. Періоду боротьби з комунізмом присвячені три перші есеї збірки, періоду змагань за вільну і демократичну Польщу – всі інші. В книгу увійшли нариси про ідейних наставників Міхніка – Антонія Сломінського та Яцека Куроня, про дилеми польського романтизму, про драматичне переплетення польсько-українських та польсько-єврейських стосунків, які Міхнік розуміє і відчуває як мало хто.

Збігнев Герберт

НАТЮРМОРТ ІЗ ВУДИЛОМ

Пер. з поль. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. – 164 с.

Нариси, які увійшли до книжки «Натюрморт із вудилом», були написані Збігневом Гербертом (1924–1998) у другій половині 1970–1980-х роках. Герберт спробував зрозуміти витоки «золотого віку» голландського мистецтва XVII століття. Оповівши про повсякденне життя голландців, принади й складнощі буття в батьківщині свободи, рутину працю великих художників і систему знаків, якими вони розмовляють із нащадками. Безіменні оборонці Лейдена та азартні жертви тюльпаноманії, художник Торентіус, від якого зберігся лише один образ, і великий співець міщанства

Терборх, сутяжник Спіноза і навіжений батько ентомології Ян Свамердам, врешті, втілення голландської пересічності, торгівець тканинами Корнеліс Трост, – усі вони промовляють до нас живим голосом Герберта.

Збігнев Герберт
ЛАБІРИНТ БІЛЯ МОРЯ

Пер. з поль. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. – 216 с.

Нариси, які увійшли до книжки Збігнева Герберта (1924–1998) «Лабіринт біля моря», були написані на початку 1970-х років, проте так і не були опубліковані за його життя, оскільки комуністичне керівництво Польщі внесло Герберта до «чорних списків» заборонених авторів. Уперше книжка побачила світ лише у 2000 році. У ній Герберт зосередився на європейській античності. Поет на власні очі бачив Кносський палац і Акрополь, гаї Олімпії та садибу Дельфійської віщунки, етрусські пам'ятки Керветері, Тарквінії, Вольтерри та Веї, Римський Форум і Аріаднів вал у далекій вітчизні бритів і саксів. Зі сторінок книжки до нас промовляють Перикл і Еванс, Фройд і львівський вчитель латини Гжегож Ясліковський.

Збігнев Герберт
ВАРВАР У САДУ

Пер. з поль. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. – 236 с.

Книжка «Варвар у саду» була написана Збігневом Гербертом (1924–1998) у 1958–1960 роках. Уявна проща до

витоків європейської культури починається біля шедеврів палеолітичного стінопису в печері Ляско, відтак провадить нас до дорійських храмів Орвіето й Сієни, кафедральних соборів і паркових комплексів Франції. Справжніми історичними симфоніями є нариси, присвячені долі альбігойців і трагедії Провансу, злетові й падінню ордену тамплієрів і творчості поетового улюбленця маляра Перо Делла Франчески.

**«ПОЛЬСЬКІ СТУДІЇ» № 2-3
(ЧАСОПИС «ДУХ І ЛІТЕРА» № 22)**

К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. – 382 с.

«Польські студії», № 2–3 є збіркою статей, присвячених польській історії та сучасності, а також польсько-українським взаєминам. До видання увійшли рецензії і огляди художніх книг та наукових праць із вказаної тематики, що з'явилися друком протягом 2008-2010 рр. українською і польською мовами. Авторами статей є молоді українські дослідники, переможці Другого та Третього конкурсу імені Єжи Ґедройця (2008 та 2009 рр.). Видання присвячене широкому колу спеціалістів – істориків, літературознавців та економістів.

Усі права застережені.

Предруки і переклади дозволяються тільки за згодою автора й редакції

З питань замовлення та придбання літератури звертатися:

Видавництво “ДУХ І ЛІТЕРА”

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ Серія КВ №5725

Національний Університет “Кієво-Могилянська академія”,
5 корпус, кімн. 210
вул. Волоська, 8/5, м. Київ, 04070, Україна

Тел./факс: +38 (044) 425-60-20
e-mail: chasopys.dil@gmail.com – редакція
duh-i-litera@ukr.net – відділ збуту
www.duh-i-litera.kiev.ua

Надаємо послуги “Книга-поштою”